

Т. LXXXIX.

Р. 1909, кн. III.

Рік XVIII.

89

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ.

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛІОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, WIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIENGT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

В. LXXXIX.

1909, III В.

XVIII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під заходом К. Бедзарського.

Закінчено 27/VI с. с.

Т. LXXXIX.

Р. 1909, кп. III.

Рік XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬЛОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXXIX.

1909, III B.

XVIII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

—••••• Завіщено 27/VI с. с. —•••••

Зміст LXXXIX тому.

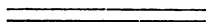
1. Зміст тому . . . . . с. 3—4
  2. Теорія і розвій історії літератури, написав Іван Франко . . . . . с. 5—45
  3. Виговщина і Гадяцький трактат, написав Василь Герасимчук: IV. Гадяцький трактат . . . с. 46—90
  4. З сорокових років, студії Олександра Грушевського: З. Етнографічні видання і пляни . . с. 91—110
  5. Студії над галицько-українськими граматами XIX в., написав Михайло Возняк (далі буде) . . с. 111—143
  6. Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського . . . . . с. 144—151
  7. Miscellanea: а) Татарський дзвінок, под. Т. Рєвакович; б) До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху в 1849—50 рр., под. І. Созанський; в) Лист Т. Шевченка до Е. Ковалевського, под. В. Доманицький . . . . . с. 152—159
  8. Наукова хроніка: Огляд часописей за 1908 р. — часописи українські . . . . . с. 160—183
  9. Бібліографія (рецензії та справоздання, зміст на с. 238) с. 184—239
  10. Оголошення . . . . . с. 240
-
-

Inhalt des LXXXIX Bandes.

---

1. Inhalt des Bandes . . . . . S. 3—4
2. Theorie der Literaturgeschichte und ihre Entwicklung, von Ivan Franko . . . . . S. 5—45

3. Vyhovskýj und die Union von Hadjač, eine Studie von Basilius Herasymčuk. IV. Die Union von Hadjač . . . . . S. 46—90
- 4 Aus der vierziger Jahren, Studien von Alexander Hruševskýj. 3. Ethnographische Publikationen und Pläne . . . . . S. 91—110
5. Studien über die ukrainischen Grammatiken in Galizien im XIX Jhrh., von Michael Voznjak (Fortsetzung folgt) . . . . . S. 111—143
6. Drei Briefe von Vladimir Antonovyč an Antonius Mioduszewski . . . . . S. 144—151
7. Miscellanea, von T. Revakovyč, I. Sozanskýj und B. Domanyčkyj . . . . . S. 152—159
8. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das J. 1908 — Ukrainische Zeitschriften . S. 160—183
9. Bibliographie (Register siehe S. 238) . . . . . S. 184 · 239
10. Annoncen . . . . . S. 240

Теорія і розвій історії літератури.

Написав *Іван Франко*.*)

Що треба розуміти під історією літератури в загалі? Який її матеріал, яка тема, яка метода, яка мета? А спеціально історія української літератури чи не насуває яких окремих задач, трудностей та суперечок, які не виступають зовсім у інших літературах освічених народів, або виступають у інших формах?

В найширшім розуміню сього слова література, се збір усіх духових вишлодів чи то якогось одного народа (національна література), чи то більшої ірупи народів, або й усього людства (всесвітня література), зложених у людській мові. Отже буде тут збір переказів та споминів, досвідів та дослідів, вигадок та пісень чи то передаваних із памяти, з уст до уст і з покоління в покоління (устна словесність), чи то закріплених письмом (письменство). Виразних і тривких границь між словесністю і письменством нема, бо те, що раз затверджено на письмі, може переходити знов у устну традицію, в память і жите нових поколінь, і навпаки, те, що вчора зложило ся в устній передачі або існувало від віків у памяти людей, сього дня може бути закріплене письмом.

Коби під літературою розуміти всі витвори людського слова в загалі, то очевидно треба в ній зробити деякі поділи відповідно до тих задач і функцій, які сповняє людська мова в людському житю. При помочи мови чоловік заспокоює потреби сво-

*) Отся розвідка, се властиво Передне слово до просторої історії українського (південно-руського) письменства, яка буде протягом найближших літ друкувати ся в Записках і потім вийде окремою книжкою. *І. Ф.*

Його чуття й свого розуму, своєї пам'яті й своєї фантазії. Відповідно до переваги одного або другого з тих елементів будемо розрізнявати літературу наукову, присвячену потребам людської пам'яті (історії) та людським дослідям над природою, і літературу т. зв. красну, присвячену потребам людського чуття та фантазії. І тут одначе поділ не буде зовсім докладний, бо ж ми знаємо, що витвори наукового, розумового думання звичайно не обходять ся без праці чуття та фантазії, і навпаки, витвори фантазії неможливі без праці розуму. Знаємо, що в найдавніших літературах навіть не видно виразної різниці між умов'ю і фантазійною творчістю: твори строгого ума, високої філософії, ба навіть закони, граматики та лікарські рецепти бували писані поетичною формою. Платон надає своїм філософічним писанням форму наскрізь беллетристичних діяльотів, любить ся в фантастичних мітах і аллегоріях для вислову своїх найвисших ідей, та й інші філософи старшої доби подають свої поученя та космогонічні понятя в віршованій формі. Не будемо згадувати про Індію, де навіть теніяльна граMATика Паніні зрадатована, певно для красної пам'яті, віршами. Старинні історики всі, можна сказати, на добру половину беллетристи, вони пишуть кольоритно і драматично, підчеркують ефектовні ситуації, видумують промови і розмови історичних осіб і дуже пильно дбають про ясність стилю, симетрію й заокруглене композиції, нераз далеко пильнійше, ніж про критичну перевірку та звязок фактів.

Література в тім широкім значіню, яке тут показано, се найвисший вицвіт людської цивілізації, найкрасше її мірило. Цивілізація старша від літератури; початки і перші ступні цивілізації сягають на многі столітя або тисячолітя дальше в давнину від перших початків літератури. Та про те на тих долітературних ступнях цивілізації ми можемо слідити майже виключно розвій матеріальної культури: оружя, знарядів праці, прикрас, будівель, поживи та похоронів чоловіка. Перші проблиски його духового життя — його віри в загробове жите та віри в демонів бачимо хіба в матеріальних останках його похоронів та в амулетах; та й ті сліди, хоч безсумнівні, все таки німі для нас доти, доки їх не оживлять памятки слова. Аж там, де в цивілізаційному поході являєть ся письмо, до нас почінає промовляти душа чоловіка безпосередно, устами до уст, і ми від разу здобуваємо можливість заглядати в душу, в чуте, змагання, радощі й смутки прадавніх, давно загиблих і забутих поколінь.

Людськість, як відомо, розвивається не по одному шаблону, іде різними дорогами. Різнородність фізичних впад і зверхніх житєвих обставин людського роду витворює різні цивілізаційні типи. Та не треба забувати, що обік тої різнородности місцевих обставин від незатяжних часів дуже важну ролю грає також обміна, переносене однакових предметів, вірувань, обрядів і житєвих форм, витворів рук і духа з одного місця на друге, з одного краю в другий. Ще далеко перед витворенем яких будь доступних для нас літературних памяток бачимо, як певний культурний тип, так названа передмикенська культура, витворивши ся на заєвфратських низинах, у старій Сузіяні, ступнево-мандрує на північний захід, до Малої Азії, а звідси паростями йде з одного боку до Греції, з другого через Каппадокію за Чорне море, над середній Дніпро, над Збруч аж до Дунаю. Комплекс здобутків матеріальної культури, який виявляє себе в витвореню певного цивілізаційного типу, являється на стілько цінним і коштовним, що й люди низших типів нераз на широких просторах помалу засвоюють його, хоч не помагали до його витвореня.

Та коли так було на полі матеріальної культури, то тим більше се мусіло бути на полі духової, де осягнене якогось нового ступня звичайно незмірно труднійше і вимагає нераз виємково щасливих обставин та виємково здібних осібників. І так можемо сьогодні майже напевно твердити, що ідея знакового письма розвила ся в однім місці, над нижнім Евфратом і Тигром і відси розійшла ся на весь світ, хоча початки сеї ідеї, мальоване або вирізуване ріжних знаків і фігур, сягають майже перших ступнів цивілізації. Разом з письмом передали перші його винахідники решті людськості в значній мірі риси свого духового типу: ми й доси молимо ся формулами видуманими в старім Вавилоні, наші релігійні чутя та віруваня несвідомо порушають ся стежками протертими для людського духа спекуляцією старих вавилонських та єгипетських жерців; ідеї єдности й трійці, святости й гріха, надземного й підземного світа, первісної провини і пізнійшої експіації, ласки божої й суду, ті ідеї, що тепер зробили ся для нашого духа майже такими самими невідлучними формами почуваня, як час і простір, невідлучні форми мисленя, — ті ідеї, то зовсім не жадні вроджені нам форми, а останки того, довготисячною працею виробленого культурного типу, що повстав на зорі нашої старинної цивілізації над долішнім Тигром і Евфратом, та

в його буйній парості над Нілем. І коли ми сьогодні втішаємо свою фантазію чудесними або страшними пригодами казкових героїв, фантастичними картинами залятих замків, небувалих звірів та народів, коли незрозумілий нам характер називаємо сфінксом, дивовижну примху химерою, блудний хідник лабіринтом, а самовільного володаря царем, то у всьому цьому ми не-свідомо топчемо сліди протерті перед многими тисячоліттями думками, фантасією та культурною працею Вавилонців, Асирійців та Єгиптян.

Отсі два роди складників: місцева різнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для різних народів спільні елементи, се основи всякої національної літератури. Кожда національна література, се в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного в привозним, чужим, перенятим із довговікових міжнародніх вносин. Для того вхибив би против основ наукового дослідю той історик літератури, який би силкував ся певну національну літературу показати як вновні оригінальний і своєрідний духовий виплід тої нації, або признаючи навіть деякі чужі, міжнародні впливи на неї, лишав би їх на боці як річ маловажну або немилу для амбіції рідного народа. Поки говорити про користь або шкідливість чужих впливів, треба попередю докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчить ся роля історика.

Певна річ, не у всіх паростях національної літератури відносини національних і міжнародніх елементів однакові. Коли в одних, як ось у т. зв. науковім письменстві, національного хіба стільки лише, що мова та термінологія, то в інших, особливо в беллетристичних, ся національна своєрідність переважає. Але й тут докладної границі провести не можна. Приміром історіографія, хоч без сумніву розвиваєть ся під впливом інтернаціональних шкіл і метод, усе таки в кождім краю видає твори з сильною закраскою національного тенія. Навпаки, і в сфері найбільш національної своєрідности, в беллетристиці бувають епохи ослаблення оригінальности, панованя чужоземної моди, рабського наслідюваня чужих взірців, у яких національного, свого хіба стільки, що мова.

Ось тут являєть ся перший ряд трудностей, які мусить поборювати новочасний історик літератури. При кождій літературній появі, а особливо при кождій новій течії він мусить розрізняти своєрідно-національне від загально-міжнароднього :

національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародній зміст. Він мусить слідити течії літературної моди і духових шаблонів та формулок, що пливають із краю до краю і нероз віками вяжуть фантазію, творчість і чуте письменників. Мусить стежити, як серед тих переможних шаблонів та пануючих формулок звільна, під впливом різних обставин наклбовують ся нові форми і відмінні погляди, виринають зразу в виді сумнівів, міцніють до ступня протесту й неґації, поки нарешті не здобудуть собі переваги і своєю чергою не витворять нової моди, нової школи, нового шаблону, що піде знов панувати по за межі свого народження, поки й його не розвалить нове слово.

Історія літератури в такім розуміню — наука досить нова, можна сказати — витвір XIX віку. Греко-римська старовина не знала її, так як у загалі не мала ясно виробленого почуття розвою і співділання різних чинників для викликаня якогось одного явища. Головна увага греко-римського світа була звернена на громадське, політичне жите; на літературу звертано лиш о стілько увагу, о скілько вона мала вплив на політику, виступала як свідомий чинник громадського жита. Старовина, так багато зробивши для того, щоб передати нам образ свого громадського жита і свого тонкого естетичного смаку, зробила дуже мало, щоб увіковічнити образи своїх чільних творців у духовій та науковій сфері.

Правда, під кінець старинних віків почала ся зміна. Рим зосередив громадські інтереси старинного світа в своїх руках, змонополізував їх у руках невеличкої купки упрівілейованих, а величезному загалови відібрав потребу і навіть можливість турбувати ся ними. Фільософія, а далі християнство що раз сильнійше висувають на перед людську індивідуальність; її терпіня й радости, її поводжене і спасене роблять ся найважнішими предметами людського думаня й інтересу. Тому інтересови особистого переконаня, віруваня, змаганя й надії служить і література. Питаня про авторство нараз набирають великої ваги, бо сеж не все одно, чи дане слово, дане тверджене, умінене або пророковане вицпило з уст вітхненого пророка, апостола, вибранця божого, чи було виригнене якимось лжеучителем, еретиком та ошуканцем.

Першим літературним виразом того змаганя була александрійська школа, що причинила ся не мало до виробленя ідей і напрямів, які три столітя пізнійше мали запанувати в цілій

греко-римській суспільности і довести остаточно до повного перевороту старинного світогляду. Один із батьків і головних репрезентантів тої школи Каллімах (жив 310—240) визначив ся між иншим також як автор першої, відомої нам проби літературно-історичної бібліографії, що мала титул: *Πίναξ τῶν κατὰ χρόνους καὶ ἀπ' ἀρχῆς γενομένων διδασκάλων (τραγωδιῶν, κωμωδιῶν, διδυράμβων)* і була частиною великого каталога александрійської бібліотеки, який обіймав по одним звісткам 24, а по иншим 120 томів і містив показчики всіх літературних, наукових і артистичних діячів і їх творів. (*Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμπάντων καὶ ὧν συνέγραψαν*)¹⁾. Із сего твору не дійшло до нас нічого, та все таки з деяких згадок про нього у инших сучасних і пізнійших письменників можемо на певно осудити, що був се на велику скалю задуманий виказ усіх спеціальних родів літератури з докладним поданєм авторів, їх писань і часу їх написаня; докладність доходила до того, що при кождім творі окрім титулу подано було число рядків і час його написаня. Каллімахів показчик розпадав ся на пять відділів, із яких перший обіймав поетів, другий законодавдців, третій істориків, четвертий реторів, а пятій решту під титулом *Παντοπαλά* (Всячина). Загалом треба додати, що александрійська школа протягом її тривку зібрала величезний історико-літературний матеріал, про якого обем і характер дає нам понятє далеко пізнійша простора енциклопедія Византійця Суїдаса.

На жаль, і тим новим імпульсам бракувало почутя й можности розвою. Старинний світ розпав ся в руїни, з його багатого культурного надбаня лишили ся хиба безладні відломки. Найученійшим людям пізнійших часів годі було з тих відломків зложити щось хоч з далека подібне до первісної цілости. Найкращий примір дає відомий *Μυράβιβλον* Фотія, який можна назвати першою пробою літературної критики в Византії. І щож дає нам Фотій у своїй книзі? Дає зміст своєї лектури, иноді дуже просторий, а иноді зовсім поверховий, том за томом безладу, без системи, — зміст і витяги з 280 прочитаних ним книг теологічного, історичного, беллетристичного та граматичного змісту. До змісту додано скрізь цікаві уваги про авторів, мову, стиль, але зложити з того матеріалу щось хоч з далека подібне до систематичного викладу — Фотій хоч уважав можливим, але все

¹⁾ Wilhelm Christ, Geschichte der griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians. München 1905, ст. 522.

таки для себе занадто трудним. Суїдасів Лексикон дає такого матеріалу подекуди більше та цікавішого, але сеж лексикон, а не літературна критика.

І в західній Європі в середніх віках було не ліпше. Правда, деяким латинським клясикам, особливо Вергілію, Горацію та Ціцеронові пощастило о стілько, що з них пороблено учебники для науки латинської мови по монастирських школах; більшість старих писань, в тім числі й Тацит, звісна була ледви з назв. До нас дійшов деє із половини XII віку невеличкий „*Dialogus super auctores sive Didascalion*“ одного монаха, який очевидно укладаючи його бажав подати своїм ученикам щось ніби провідник по книжках і авторах монастирської шкільної бібліотеки¹). Він подає, ніби учитель ученикови на його запити, інтересні, хоч декуди сердечно наївні історико-літературні уваги. Починає, розумієть ся, Донатом, учебником граматики, далі підносить Катона, не старого Римлянина-республіканця, а автора моралізаційних віршованих приказок, дуже популярного в середніх віках у всіх школах. Далі йдуть уступи про Езопа й Авіяна, про християнських поетів Седудія, Ювенка, Проспера, Теодуля, Аратора, Пруденція: при кінці автор знов вертає до старинного світа і дає характеристики Ціцерона, Горація, Салюстія, Люкана, Ювенала, Гомера, Персія, Стація та Вергілія. Кінчить ся діяльою викладом середньовікового шкільного пляну, т. зв. *trivium* і *quadrivium*. Нема, розумієть ся, навіть проби чи то хронологічного, чи систематично-річевого поділу. Звістки про авторів традиційні, декуди суперечні, хоч автор тут же й силкуєть ся відкинути те, що йому не подобаєть ся. Сумніву про вірність традиції ще ані сліду. Про Гомера, якого очевидно не знав, кладе лише два реченя: був Грек, поет, написав книгу про руїну Трої по десятилітній облозі, з тенденцією звеличити Греків і осоромити Троянців; зложив також меншу книжку, що називаєть ся „Малий Гомер“, де величає особливо рід і хоробрість Ахіля“. І кінчить нісенітницею: „Піндар, славний філософ, переклав Гомера на латинську мову“. Далі подано цитат із Ероніма і відоме Горацієве „*Quandoque bonus dormitat Homerus*“. Тай ось і все.

Доба західноєвропейського гуманізму причинила ся сильно до відновлення старовини, опублікувавши велику масу старинних

¹) *Conradi Hirsaugiensis Dialogus super autores sive Didascalion, eine Literaturgeschichte aus dem XII Jahrh., herausg. von Dr. G. Schepss, Würzburg 1889.*

писань у оригіналах і перекладах і прикладаючи до них принципи нової літературної критики. Але повної картини старих літератур і вона не дала, а суррогатом можна вважати хіба дві великі енциклопедії Фабриція, видані п. з. *Bibliotheca graeca* і *Biblioteca latina*, перші проби повних каталогів усіх літературних пам'яток, які полишилися нам від греко-римської старовини. Доповненням цих бібліографічних праць були й інші видання сего вченого збирача й систематика, прим. його видане старозавітних і новозавітних апокріфічних писань, і з сього погляду праці Фабриція можна вважати тривкими основами дальшого поступу пізнання літератури й її розвою. Першою великою пробою на тім полі була розпочата французькими Бенедиктинами в р. 1733 велика „*Histoire littéraire de la France*“, доведена тимиз Бенедиктинами до 12-го тому в р. 1750, а в XIX віці перенята від них парижською Академією Наук і доведена до XXXIII тому, при чім вона заледво дійшла до кінця XIV віку. Розуміть ся, се ще не історія літератури, але величезний збір матеріалів для неї, бібліографічних і біографічних, витягів із рукописів та творів даних авторів і різнородних культурно-історичних екскурсів.

Від кінця XVIII в. пішла в Німеччині мода на біографічні лексикони; як приготува праця для історії літератури появляється ся звісний *Gelehrtenlexikon* Ехера, і перша систематична проба історії німецької літератури Гатена і Бішінга — досить сухий компендій біографічних та бібліографічних дат, найліпший показчик того першого стану, на яким тоді стояла ся наука.

Як далеко поступила від тоді історія літератури і що до змісту і що до методи праці, не місце тут показувати детально. Зазначу лише головні напрями. В напрямі бібліографічним працювали у Франції Брюне (*Brunet*), у Німеччині Грессе (див. його *Lehrbuch der allgemeinen Litterärgeschichte*, 6 здоровенних томів, якими обнято всі відомі тоді літератури цілого світа, і *Handbuch der allgemeinen Litterärgeschichte* в трьох томах. У Чехії тою самою методою працювали перші будителі славянського відродження Добровський, Шафарик, Юнґман, у Росії Смірдин, Сопіков, Стровєв; біографічні лексикони видавали в Польщі Юшинський, у Росії митрополити Євгеній Болховітинов та Філярет Гумілевський. У нас біографічної методи в працях над історією літератури держали ся Петров і Огоновський. Злучити біографічну і бібліографічну докладність старав ся в Німеччині Гедке в своїм відомім творі *Grundriss der deutschen Littera-*

turgeschichte, але й ся книжка, навіть у новім і новими вченими переробленім виданю далеко більше виглядає на маґазин найрізнородніших деталей і склад матеріялів, ніж на дійсну, продуману історію німецької літератури.

Тимчасом в міру розвою і поглиблення історичних та антропологічних дисциплін також історик літератури мусів ставити собі чим раз висші, глибокі і ширші завдання, перейти від механічного реєстрованя до літературно-історичних та психологічних дослідів. Що таке історія літератури? Чи се тільки реєстр книжок, історія друкарень та книжкової торгівлі? Певно, що ні. Чи се збір біографій письменників, поетів та вчених? І знов ні, хоч біографії і бібліографія неминучі помічні засоби для історії літератури. Ще в XVIII віці зроблена була проба дати на се питанє иншу відповідь. Учений єпископ Гює (Huet) написав перший нарис історії повісти, трактуючи її окремо від инших родів літератури. На сучасних працях Гює не зробила великого вражіня, але вже в початку XIX в. вчений Англієць Донлоп (Dunlop) виступає зі своєю *The history of fiction*; титул занадто широкий і справедливо зміненний німецьким перекладачем сеї книги Ф. Лібрехтом на „*Geschichte der Prosa-dichtungen*“. Починаючи від старинних літератур, грецької і римської Донлоп слідить за розвоєм літературних форм романа і новелі і ступневою мандрівкою сих форм із краю в край у західній Европі. Основна ідея — розвою в літературній творчости людства виступає у Донлопа ще не дуже виразно, закрита богатою бібліографією і затемнена авторовим скептицизмом.

Та ось у Франції майже рівночасно, а подекуди вчаснійше (під впливом того зацікавленя, яке викликала там Галляндова перерібка Тисячі й одної ночі, видана ще в половині XVIII в.) появляють ся праці французьких орієнталістів Сільвестра де Сасі та Люазелера Дельоншана, в яких досить виразно зазначувала ся ідея про орієнтальне походжене більшої части европейських новель, казок та причт. Се була думка дуже плодуча, бо показала за сухими бібліографічними реєстрами можливість дошукувати ся широких духових взаємин між Сходом і Заходом, вбачати органічний ріст і звязок літературних „вигадок“ з житєм і з духовими його течіями, звязок далеко тіснійший і живійший, ніж можна було допускати доси. Ся думка кидала нове світло на сам проблем поетичної творчости, ставила питанє: що в данім творі треба вважати духовою власністю са-

мого автора, а що він бере з традиції, з сучасного оточення або просто з книжок, і як перетворює се в своїй фантазії?

Те саме питане з зовсім иншого боку було поставлене в Німеччині при кінці XVIII в. Німецький філзоф Вольф видав 1783 книгу, в якій розбираючи Гомерові епопеї дійшов до думки, що Гомер, се фікція, „збирач“, що ті епопеї зовсім не були витвором одного чоловіка, походять із різних часів і носять на собі сліди більш або—менше механічного склеювання та зшивання. Іліада, се збірка співаних похвал за хоробрість і геройські вчинки (*ἀριστείας*) різних героїв; Одиссея, се збірка пісень про морські плавання і пригоди та повороти (*υβόστοι*) із чужини до дому. В Гомерових епопеях нема згадки про письмо й писане, значить, вони мусіли бути зложені устно. А що годі припустити, щоб один чоловік міг зложити, а другий від нього переняти устно такі великі твори, як ціла Іліада або Одиссея, то й виходить, що складані були первісно ріжними людьми по-одинокі рапсодії, а цілість була з тих шматочків зложена значно пізнійше. Се відкрите знов таки ставить проблем поетичної творчости і особи автора, і був підношений дуже часто в приложеню й до инших національних епопей, прим. до старонімецьких Горе Нібелюнтів та Іудруна і до староіндійських Магабгарати та Рамаyani.

Та з иншого боку виходили ще инші імпульси. Їете видав свою переписку з Шіллером, свої спомини (*Aus meinem Leben, Wahrheit und Dichtung*), де сучасники у перве могли заглянути в духову робітню великих поетів і слідити крок за кроком, майже день за днем, як повстають, формують ся і викінчують ся великі поетичні креації, які ріжнородні сімена сходять і вянуть, поки така креація стане готовою. Ідея тісного звязку твору з творцем, а творця з оточенем виступила тут у перве ясно, не як критична здогадка, а в безсумнівних свідоцтвах двох великих творців. Аж тепер показало ся, яке значіне може мати докладна біографія письменника для повного зрозуміння його писань, і чим буває письменник зі своєю творчістю для суспільности. Для літературної біографії, для критики, для історії літератури як сінтези всіх часткових проб зрозуміння звязків між письменством і житем розкрили ся тут нові, широкі горизонти.

І ще в однім напрямі дали імпульс великі клясики німецької літератури, особливо Лессінг, Гердер, Шіллер і Їете. Перед їх виступленем панувала в Німеччині на взірєць Франції збірка

доімагичних приписів про правила поетичної творчості, так звана естетика або наука про красоту в штуці. Огсе французько-німецька поетика опирала ся ніби то на Арістотеля і витворила у Франції, головно завдяки писанням Буало-Деңреб, острый і тіснозорий кодекс приписів, що до крайности стіснявав поетичну творчість і наломлював її до ніби то сальонової конвенціональности. В Німеччині розцвіт національної літератури при кінці XVIII в. почав ся реакцією против сеї французької поетики. Лессіні доказав, що Французи зовсім не розуміють Арістотеля, на якого раз у раз покликають ся; він попробував гллубше вникнути в Арістотеля та виснувати з нього розумнійші правила поетичної творчості; під сим покликом — черпати не з Французів, а з правдивого Арістотеля — працювали Гете і Шіллер у добі своєї емуляції з клясичними взірцями. Та за Гердером стоїть заслуга, що звернув у перве увагу на природу і людське чуте як на жерело всякої поезії, і ся ідея стала провідною думкою т. зв. романтичної школи не лише в Німеччині, але скрізь по Європі. Та не вважаючи на се все школа держала ся все тих мертвих формулок і шаблонів, поки нарешті нова фізіологічна психологія не розвіяла фікцій естетичного канона, відкриваючи для поетичної творчості нові, необмежені, свободні простори.

Огсе в теперішню добу головні проблеми, що стоять перед істориком усякої національної літератури. Він мусить відрізнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріал і чужі форми і що вносить своєї в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім зміслі, та в другого боку не може обмежати ся на самім мальованю того культурного тла, бо всеж таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносять ся духом понад загал, нераз відгадують його стремління, а иноді показують йому нові шляхи розвою. Змальоване життя, ролі і впливу тих одиниць, се одна з найпринаднійших, але й найтяжших задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюваню матеріялу, і він залюбки звертати ме увагу на такі літературні появи, в яких видно завязки та зароди будующих паростий. Не від-

кидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде одначе шукати їх виразу не в придержуваню естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації.

Що до нашої, української або південно-руської історії літератури, — то ми не будемо полемізувати з тими, хто з упертістю гідною ліпшої справи твердить, що коли нема ніякої української мови, то не може ж бути й її літератури. Трактуюмо свою тему як літературу, що виросла на території заселеній українським народом і в тісному звязку з історією того народу. Розбираємо її устну традицію, багату і різнородну як мало в якого європейського народу, і її письменні пам'ятки від самих початків. А що початки нашого старого письменства в значній мірі були б незрозумілі без вяснення їх тісного звязку з письменствами інших сумежних народів, тим то ми й присвячуємо дві перші глави нашої праці оглядови мораво-панонського і староболгарського письменства. Порядкуємо свій матеріал по століттям з виємком найстаршої, домонгольської доби, яку сам характер матеріалу велить трактувати троха відмінно. Що в сей плян входить також огляд нашої літератури ХІХ в., який займе другу часть праці, се розумієть ся само собою, певно, *si sors dabit otia vitae*.

Годить ся ще в отьому вступному слові сказати дещо про попередників моєї праці. Між творами, які лишили ся (в значній части доси недруковані) київського ученого Епіфанія Славинецького, знаходить ся також невеличка праця, яку можна вважати за перший, бібліографічний нарис української чи південно-руської історії літератури. Сей твір був віднайдений і виданий В. Ундольським у Москві 1846 р. п. з. Оглавленіє книгъ, кто ихъ сложилъ.

Відсилаючи цікавих до подрібного розбору сеї замітної бібліографічної праці до Екскурса ІІ, долученого до сего розділу, вазначую тут лише загально, що неважаючи на свій інтернаціональний характер сея бібліографія має виразний південно-руський характер і була подиктована тим духом, що відчував уже тоді органічний звязок старого південно-руського письменства з греко-византийським, старо-болгарським та мораво-панонським з одного, і польським та московським з другого боку.

Південно-руського духа виявляє також високо вироблена методичність. опису поодиноких книг, сполучена зі свободою,

якою тут і там подають ся з книг цікавіші виписки або подробиці про їх авторів. „Оглавленіє“ велить догадувати ся, що автор мав під руками не так може богату рукописну бібліотеку, як радше масу виписок і титулів, писаних ріжними руками і в ріжних місцях, що видно з того, що титули подані раз докладнійше, а другий раз менше докладно, дуже часто без поданя, чи який твір наводить ся з друку чи з рукопису, а при друках иноді без поданя місця або року друку. Авторство сеї замітної праці підлягає доси ріжним сумнівам, та з оглядів виложених у Екскурсії я всетаки схиляю ся до думки, що автором був замітний київський учений, а потім видний трудовник над ревізією церковно-славянського перекладу Святого Письма в Москві, Епіфаній Славинецький.

У XVIII в. бачимо цікаві проби огляду давніших памяток українського письменства в творах деяких Василян, писаних польською мовою. Особливої уваги заслугує книжка Гната Стебельського *Dwa wielkie światła*, де оглянено всі головні появи антиуніятської полеміки кінця XVI до половини XVII в. і відповідно до релігійного становища автора признано їх вповні безвартними та брехливими.

Проба властивої історії укр. літератури стала можлива аж тоді, коли укр. мова й література були допущені до університетської катедри і явило ся вже не лише бажане, але конечна потреба її учебника. Се стало ся в перве в Галичині 1849 року, де катедру „руської мови і літератури“ обняв друг Шашкевича, чоловік здібний і очитаний, Яків Головацький. В його „Трьох вступительних преподаваніях“, читаних 18, 20 і 25 січня 1849 р. маємо у перве широко поставлений план систематичного викладу історії української літератури. Вона складаєть ся з властивого письменства, яке починаєть ся уведенем християнства, і не вважаючи на мову первісно церковно-славянську витворює собі мову близшу до народної, русько-славянську. Грецький вплив не був ніколи сильний ані на церковнім, ані на політичнім полі, натомісь язик зближав Русинів з Болгарами і Сербами. В тім часі „Русь верховодила на цілім сівєровостоці Европи, і хоча Володимир поділив своє царство між синів і роздробив його, то про те всі вважали Русь за одно, землю руську за одну родину“. Та стара Русь боролася з азіатськими ордами, поки не улягла монголо-татарській навалі. Києвопечерський монастир був центром просвіти, князі закладали школи, а Василій посиланий до Василька теребовельського про-

бував у Володимирі Волинським „смотрѣнія ради училищъ и на- ставленія учителей“. Автор вичисляє головних письменників тої доби: Іларіона, першого руського Русина-митрополита, „якого твори недавно відкрито“, Нестора літописця, літопись волинську, Падомник Данила ігумена, Поучене Мономаха, проповіді Кирила Туровського, поему Слово о полку Игоря і Правду руську, і кінчить висновком, що „южная Русь є представницею всего умственного розвитку по всѣхъ земляхъ названыхъ рускими“. Далі йде характеристика монгольської руїни, в часі якої освіта знаходила ще звиш 100 літ захист у Галичі та Перемишлі, далі литовське та польське завойоване, при чім одначе руська мова запанувала в литовським князівстві і зблизила ся більше до народньої; називає Статут литовський, акти литовської метрики, грамоти і договори як зразки живого народнього язика. Переходячи до початків друку підносить, що перші книжки церковно-словенські кирилицею були видані старанем Русинів у Кракові 1491, підносить друк Острожської Біблії, вичисляє переклади Біблії на народню мову: Скорини, Луки з Тернополя, Пересопницьке євангеліє, переклад Старого завѣта Дмитра з Зінкова з середини XVI в. в Онуфрейським монастирі у Львові. Далі йде загальна згадка про полемічну літературу викликану заведенєм унії, козацькі літописи; ширше і дуже симпатично говорить автор про козацтво і його ролю в боротьбі з Татарами й Турками та величає витворені ним „прекрасніі українські думи“. Він характеризує козацько-польські війни і ролю в них Хмельницького і зазначає, що підданем його під Московщину „не удоволена надія України, Русин ошуканий, заведений у своїх надіях видав у своїй пісни ту недовільність, досаду, нарікане на свою щербату долю“.

Малюнок кінчить ся характеристикою українського відродження з кінця XVIII в., при чім автор ширше говорить про Котляревського, підносячи його глибоке вникнене в душу українського народа і широнаціональний характер його творів, згадує Квітку, Єремію Галку (Костомарова), Амвровія Могилу, Льва Боровиковського. Шевченка не згадує. Кінчить ся нарис згадкою про галицько-руське відроджене, яке на думку Головацького було доконане „роздільно від України, без всякого сообщеня і порозуміння, під иншими впливами“. Імпульс вийшов від цісаря Йосифа II, який завів руські студії на львівським університеті, та ті студії „не принесли пожаданого пожитку, бо борзо перемінені зістали“. „Сорок літ минуло, як умовкло слово

руське на університетській кафедрі“, завважує Головацький і кінчить свій виклад згадкою про Шашкевича, Устіяновича і Левицького як про „цвіточки первовесняні, котрі перші зацвили на ріднім дереві“¹⁾.

Як бачимо, Головацький бачив дуже ясно повний обсяг нашої літератури і головні дезідерати праці над нею. На жаль, сам він дуже мало зробив для виконання свого плану, вчасно, ще від 1850 р. загубивши свої українські симпатії і збивши ся з шляху закресленого сим планом. У своїх викладах він, як каже О. Огоновський, „говорив він багато про стародавню літературу (по Шевірьову) і в викладах своїх доходив понайбільше тільки до XV в., себто до митрополита Григорія Цамблака. Про письменників нової періоди рускої літератури не говорив він майже нічого“²⁾.

На жаль новий професор, що заняв кафедру укр. мови і літератури по Головацьким, о. Омелян Огоновський, не зумів консеквентно станути хоч би на програмі Головацького і у „передних замітках про історію літератури“ відсудив цілу нашу давню літературу від усякої вартости. „Від того часу, як Володимир Великий охрестивши Русь засновав в Києві перші школи для науки язика церковно славянського, аж до зруйнованя Січи запорозкої майже ні оден володарь не думав просвітити Русю рідним словом і наукою питомою, майже ні оден грамотій не писав нічого такого, що могло би просвітити незрячих братів. Тому то склало ся таке диво, що люде письменні жили відсторонь від люду, не дбаючи про его просвіту, а списуючи переважно в мові мертвій такі твори, що від них віяло холодом на молоду вдачу рідного народу“. Огоновський мало знав стару руську літературу і не слідив за тим, що писано про її важнійші твори. Про його історію укр. літератури XIX в., як також про праці Петрова та Дашкевича буде сказано в передмові до другої часті.

---

¹⁾ Див. И. Онишкевичъ, Руска Бібліотека, т. III, виданий Академичнымъ Братствомъ. Писаня Маркіяна Шашкевича, Ивана Вагилевича и Якова Головацького. У Львовѣ 1884, стор. 329—349.

²⁾ Ом. Огоновскій, Исторія литературы рускои, часть IV, Львовъ 1894, стор. 95.

Екскурс I.

Фотій „Міріобібльон“.

Константинопольський патріарх Фотій, відомий ініціатор церковної схизми між східною і західною церквами, належав до найученіших мужів IX віку. Сучасник славянських апостолів Константина і Методія він був не без впливу також на їх історичну ролю. „Як достойник церкви, учений і теолог — пише Нестор византології, К. Крумбахер¹⁾ — займає Фотій найвизначніше місце в IX в. Також в історії Византії заняв він таке місце, якого після нього не заняв уже ні один Византієць, і яке запевняє йому становище одного з першорядних історичних героїв“. Із довгого ряду його теологічних писань назовемо тут збірку статей, а властиво питань і відповідей на різні питання теології, якій автор дав назву „Амфілохія“, тому, що питання Фотію задає митрополіт Ківика, Амфілохій. Усіх питань і відповідей єсть 324, і вони обіймають усі найважніші точки християнської теології і тогочасної світської науки. Окремі розвідки більшого або меншого об'єму присвятив Фотій сектам Маніхеїв і Павлікіян, а його полемічний твір проти Латинян „Про тайну походження святого Духа“ мав епохальне значінє в історії східної церкви. З його дрібнійших писань важні спеціально для української історії дві його проповіді про напади Русів на Константинополь, яких грецький текст виданий у відомій, Міллеровій збірці (С. Müller. Fragmenta historicorum graecorum, 1870). Між його історико-літературними творами визначаєть ся особливо книга „Міріобібльон“ або „Бібліотека книг читаних і оцінених Фотієм, патріархом Константинополя“²⁾. Ся книга свідчить дуже добре про начитаність тодішнього византійського вченого, про добір його лектури, та про естетичний смак, релігійний напрям і наукову міру його поглядів. Хоча книжка не має систематичного порядку і виглядає як велика збірка принагідних рецензій, то про те з огляду на багатство і різнородність обговорених у ній книг можна її вважати

¹⁾ Karl Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453), Zweite Auflage. München 1897, ст. 73—74.

²⁾ Φωτίου μυριόβιβλον ἢ βιβλιοθήκη. Photii Mirobiblōn sive bibliotheca librorum, quos legit et censuit Photius patriarcha Constantinopolitanus. Graece edidit David Hoeschellius, latine vero reddidit Andreas Schottus Antverpianus. Rotomagi MDCLIII, fol. 15 кар. нєнумерованих + 1623 нумерованих + 103 ноток + 12 нєнумерованих кар. показька. Друковано текст у два стовпці на кожній стороні, один по грецьки, а другий по латині.

за компендіум того, що знали вчені Візантійці про старинне і новіше грецьке письменство в тім часі, коли Візантія мала відограти важну роль в цивілізованю славянського північного Сходу.

Щоб дати відповідне понятє про зміст і характер Фотієвої книги, яку можна вважати середньовіковою пробою історії грецької літератури, подаємо тут у перекладі його власну передмову, написану в формі листу до брата Тарасія.

„Вибраний цілим сенатом, а також голосом самого імператора послом до Арабії, описав я тобі зміст тих книжок, яких ти просив, дорогий брате, і при яких читаню ти не був присутний. Ти бо бажав у часі тої так немилої для тебе нашої розлуки мати якусь потїху, а надто хоть злегка вазначене і загальне понятє про зміст тих томів, яких ти бувши перед тим у нас, аві не читав, аві не слухав; загалом було їх, коли не помиляю ся, 285, які прочитано в твоїй неприсутности. Отож засївши в бібліотеці і вважаючи твое бажане своїм обовязком, списав я на разі те, що в їх змісту заховала моя память. Списав може півнійше, ніж домагала ся твоя горяча жадоба знаня, але може швидше, ніж міг надїяти ся хто инший. Порядок одиноких томів заховую такий, як мені приходить на память.

„Не перечу, міг би дехто волїти, щоб списано було окремо те, що дотикає історії, а окремо те, що дотикає инших тем, і щоб отак по темах усе було впорядковане в одну цілість. Та подумавши, що се зайва річ задавати собі стїлько праці, я держу ся мішаної різнородности без занадто великого розробленя. Мав я на се кілька причин: поперед усього твое поспішне жаданє, а по друге власний поспіх передати те, що заховало ся в памьати. Тож коли тобі, в разі як будеш сам півнійше читати ті томи, дещо видасть ся занадто коротким, або деякі із поданих тут змістів менше докладні, будь ласкав не дивувати ся. Бо читаючи одну за одною ріжні книжки, не важкий буде труд обіймати памьату зміст кожної з них і передавати його на письмо, коли хто захоче. Але подавати зміст многих книжок на раз і в значнім протяві часу по їх прочитаню ватямити його докладно, се, думаю, річ дуже не легка. Оттим то в усього, що стрічаєть ся в тих прочитаних книжках, дещо може буде для тебе менше цікаве, до чого я привязував більшу вагу. Дещо инше буде таке, що тебе більше зацікавить і що ти захочеш півнати ближше. В усякім разі все тобі буде пожиточне, відсвіжуючи тобі сумаричну памьату усього того, що ти сам собі читаючи пробігав очима: чи то захочеш швидше знайти, коли чого шукати-неш, чи то забажаєш врозуміти краще те, чого доси не розумів“.

Із сеї передмови можемо повзяти відомість, що в помешканю Фотія мусіла бути численна бібліотека сполучена з лекторією, в якій чи то

день у день, чи то в певні означені дні періодично відбувалися в присутності більше осіб читання найрізномордніших творів. В основі Фотієвого твору лежав очевидно намір подати зміст 10000 томів, але сей намір чомусь запехано і подано зміст тільки невеликого числа томів читаних у несприятливості брата Тарасія. З огляду на те, що Фотій подає зміст поодиноких томів досить докладно, можна думати, що він пишучи свої рецензії, мав ті твори під руками і принагідно заглядав до них. Що правда, деякі важні для нас твори він збуває короткими вгадками, але тут можливі два випадки: або він не мав того твору під рукою, або твір був занадто загально відомий, щоб автор уважав потрібним розводити ся про нього ширше.

Між прочитаними і рецензованими Фотієм книжками знаходимо твори історичні, теологічні, граматичні, літературні і інші. Загалом згадано 149 авторів, і з них 13 філологів, граматиків і словників, 3 автори метрик, 23 реторів, 19 істориків церкви, 32 істориків світських, 16 лікарів і філософів, 54 теологів і 5 таких, яких би ми назвали белетристами. Очевидно ся остатня група для нас найцікавіша, і для того подамо тут у перекладі все те з Фотієвих рецензій, що відносить ся до їх творів.

Про повість Ахілля Татія „De rebus Leucippes et Clitophontis“ у вісьмох книгах читаємо у Фотія (ст. 206): „Читали Ахілля Татія Александрійського Пригоди Левкіппи і Клітофонта книг вісім. Твір драматичний, оповідане про любов з перешкодами. Визначний висловами і композицією. Коли автор захоче, вміє бути ясним і компонувати дотепно. Реченя понадто виразні, прозорі, дуже часто забавні і при слуханю дуже гармонійні. Та єсть уступи дуже безсоромні і зовсім нечисті, у яких хоч думка автора виявляєть ся зовсім виразно, все таки зміст вноєхочує читача від читання. Та з виїмком імен осіб і отсих неприличних уступів повість богато де вчому подібна і в способі оповідання і в композиції до повісти Геліодора“.

Далеко просторійше подає Фотій на ст. 355—363 зміст повісти Антонія Діогена п. в. „Incredibilium de Thule insula, libri XXIV (cod. CLXVI)“. Ось початок рецензії: „Читано Антонія Діогена „Неправдоподібности з острова Туле“, книг 24. Повість драматична; сам вислов так ясний і так чистий, що що-до прозорости йому не можна нічого закинути. Різномордність епізодів і богато розумних думок роблять лектуру приємною. Окрім головної фабули, оповіданої виразно, маємо богато неправдоподібних оповідань, але всі вони потверджені покличками на давнійших авторів“. Не подаємо змісту оповідання, розказаного досить сухо, перекладаємо тільки закінчене Фотієвої рецензії, в яким читаємо ось що: „Антоній Діоген, що вивів всі оті до чудес подібні події, як оповідане

Дініаса звернене до Цимби, писав до Фавстіна: „Оповіданє про неправдоподібні речі поза Туле, списані мною, вразу в листах до сестри Івідори, тепєр присвячую їй“. Признаєть ся, що був крім того автором старої комедії, і хоча понаписував речі неправдиві і неподібні до віри, то все таки зачерпнув їх із оповідань далеко давнійших свідків, із яких писань скомпонував їх не шадячи труду. Називає імена авторів давнійших книг, які позалисували се колись, аби навіть неправдоподібні речі не полишали ся без свідків“.

Сама повість починала ся листом до сестри Івідори, в яким видає свою книжку за відпис оповіданя, яке давніше якийсь Балягер написав своїй жінці на імя Філе, дочці Антіпатра, додаючи звістку, що коли король Александер Великий здобував Тир і руйнував околиці огнем, прийшов до нього вояк сповіщаючи, що має показати йому щось дивне і несподіване. Єсть за містою щось таке, що варто оглянути. Взявши з собою за товаришів Гефестіона і Парменіона король пішов за вояком, який завів їх до підземних камяних гробниць, із яких одна мала напис: „Lysilla Vixit Annos XXXV“. Другий титул був: „Mnason Mantisiae F. Vixit Annos LXVI. Post LXXI“. На другім камені знов був напис: „Aristion Philoclis F. Vixit Annos XLVII. Post LII“. На иншій камені знов напис: „Mantinas Mnasonis F. Annos Vixit XCII. Noctesque LX. Et DCC“. Потім другий напис: „Dercyllis Mnasonis Filia Annos Vixit XXXIX. Noctesque LX Et DCC. Нарешті шеста гробниця мала такий напис: „Dinias Arcas Vixit Annos CXXV“.

Прочитавши ті написи і задумавши ся, особливо при першій гробниці, якої титул був явнійший, біля стіни знайшли скриньку зроблену в кипарисового дерева ось із яким написом: „Hospes quisquis es, aperi, ut discas, quae admiraris“.

Коли Александрові товариші отворили скрипочку, знайшли в ній кипарисові таблички, які з порученя Дініаса умістила тут Деркіліда. Сповіщаючи про се жінку Балягер додає, що переписав оповіданє написане на тих кипарисових дощечках, яке посилав їй. Оттаке було походжене сего оповіданя, написаного первісно на кипарисових табличках, у якому Дініас оповідав Цимбі свої пригоди. Так представив Антоній Діоген походжене своєї повісти.

Що до часу, здаєть ся, жив він вчаснійше від тих письменників, які списували подібні повісти, як ось Люкіана, Люкія, Ямбліха, Ахілля Татія, Геліодора, Дамаскія. Бо на мою думку в отьому оповіданю треба шукати дійсних жерел „Правдивих оповідань“ Люкіана і „Перемін“ Люкія. Так само годить ся думати для оповідань про Сіноніда і Родану, Левкіппа і Клітофонта, про Харіклею і Теагену, про їх видумані пригоди, блуканя, любовні стрічі, пориваня і инші небезпеки, особі

Діогенової повісти Дерсілліда, Керілл, Трускан і Дініас були правдивими звірцями. В яким часі жив сей автор, Антоній Діоген, не можна твердити напевно. Се одно тільки можна догадувати ся, що був популярний не довго по смерті Александра Великого. Сам він згадує про якогось Антифана, старшого від себе, що писав чудесні оповідання в таких самих роді, подібні до його власних. Із самого сего оповідання, так само як і з інших із тогож тіста зліплених повістей, можна вивести подвійну, і то не зовсім безкористну науку. По перше, що ті герої, які допустили ся якоїсь кривди, хоч як уходять, все таки поносять заслужену кару. Натомість невинні, хоч перебувають багато і безмірних небезпек, часто понад усяке сподіване доходять до щасливого стану“.

Для поясненя више поданих надгробних написів, у яких крім літ життя визначено ще проспани ночі, треба додати, що в повісти Діогена було оповідане про те, що деякі герої сїдали по кілька літ, поки інші відбували подорожі в далекі сторони.

На ст. 235—250 (cod. XCIV) обговорено повість Ямбліха „De rebus Rhodanis et Sinonidis libri XVI“. У вступі рецензії автор називає повість драмою, що оповідає про коханє. Про автора Ямбліха говорить, що „хоча троха чемнійше від Ахілля Татія відкриває любовні хитроці і тайники, а про те значно безсоромнійше від Геліодора Фенікійця. Бо сї три, маючи собі майже одну й ту саму мету, трактували любовну тему неоднаково: Геліодор поважно і чемно, Ямбліх менше прилично, а Ахілл зовсім неприлично і без ушанованя. Сей остатній у вісьмох книгах описав любов Левкіппи і Клітофонта, плавним і делікатним висловом, а коли що в тій повісти варте уваги, так се не сила характерів і основність поглядів, а більше пестощі і розпуста. Що до Ямбліха, то його оповідання визначають ся і добрим стилем, і доброю композицією, і вказують в авторі чоловіка, що як заводовий ретор здібний був писати не тільки річи забавні і видумані, але також навіть і найповажнійші“.

За сею загальною характеристикою слїдує просторий зміст повісти, якої головна акція відбуваєть ся в Вавилонї, і якої значна часть займає ся вавилонськими віруванями і містерями. Про самого автора додає Фотій при кінці, що він сам признавав себе Вавилонцем, який навчивши ся вавилонської магії, навчав її грецьких учеників. Жив за часів перського короля Соаема Ахеменіда, що походячи з перського королівського роду був вихований у Римі і там осягнув гідність сенатора, був навіть консулом, а потім став королем Великої Арменії. Жив у часі римського імператора Антонїна (властиво Марка Аврелія Антонїна). Сей імператор послав свого брата і вятя Вера в похід против Вольготеза, короля Партів. Ямбліх проповів наперед, коли ся війна вибухне і коли

скінчить ся, і додає, що Вольготез між Евфратом і Тигром був побитий Римлянами, а партійське королівство було підчинене римській власти.

На ст. 310 - 311 подано коротку звістку про Люкія Патренського і його повість „Метаморфози“ або „Осел“, що зробила ся прототипом Люкіанового „Осла“ в грецькій і Апулейового „Золотого Осла“ в латинській літературі. Фотій знає також Люкіанового „Осла“, і хоча що до часу життя авторів не має відомости, котрий із них був давніший, то все таки вірно завважує, що Люкієві „Метаморфози“ мусять бути давніші, бо текст у них просторійший, багатший змістом і поважнійший що до тону, коли натомість Люкіанова перерібка декуди повкорочувана, більше жартлива, і подіктована властивою Люкіанови тенденцією висмівати старинні вірування в богів.

На ст. 311 (cod. CXXX) обговорено також коротко Дамаскія „Incredibilium libri IV“. З того, що подає Фотій, бачимо, що се не була повість, але збірка дрібних оповідань про різні неправдоподібні події, про демонів, про душі померших і про незвичайні явища природи. „У всьому тому — пише Фотій — знайдеш багато такого, що не могло стати ся і не заслугує на віру, лихо видумане і глупі байки, справді гідні бевбожного атеїста Дамаскія, який в часі, коли світло евангелія осяяло вже весь світ, сам потапав у найглибшій багні ідолопоклонства. Його оповідання короткі, немов витяги, та все таки не зовсім недотепні і не позбавлені прозорости, як се звичайно буває в таких оповіданнях“. Сучасний фольклоріст був би певно сю книжку, як цінний збірник народніх оповідань і вірувань, признав важним науковим скарбом.

Остатній і що до літературної вартости найвищий представник пізногрецької повісти, Геліодор, оцінений у Фотія на ст. 158 — 163 (cod. LXXIII). „Читали Геліодорові „Aethiopica“, твір драматичний, написаний складом відповідним до змісту. Він визначаєть ся простотою почуття і приємним викладом. Особливо почуття чи то теперішности, чи сподіваня або несподіваних афектів представлені помірковано, при чім часто серед найтяжших пригод являєть ся ратунок. Автор уживає слів значучих і чистих, а коли иноді, як і слід, промовляє образowo, то образи в нього виразні і вірно віддають основний предмет. Періоди відповідають ходови оповіданя і подекуди бувають коротші, стисліші. Нарешті композиція, як і все инше, прикроєне до самої теми, в якій оповідаєть ся про любов мужа і жінки, що розлучені нещасливим випадком через довгий ряд різнородних пригод заховують обопільну вірність і нарешті лучать ся щасливо“. На кінці рецензії Фотій додає, що Геліодор був сином Теодосія, родом із фенікійського міста Амінда, і написавши своє оповідане в молодости пізнійше був поставлений християнським єпископом. Пізнійший византійський письменник Нікіфор подає відомість, що Геліо-

дор волів зложити своє єпископство, коли християне почали докоряти йому сею в поганським дусі зложеною повістю, аніж знищити свій твір.

Цікаво буде переглянути реєстр грецьких авторів передхристиянських. Варто завважити, що з найвизначніших грецьких клясиків Фотій не згадує ані одного поета, ані одного драматика, ані одного філософа. Маємо тільки згадки про Геродотову історію та про промови Демостена, Аїсхіна і Гіперіда. З пізніших грецьких істориків Фотій знає Діодора Сіцилійського, Діона Кассія і Діонізія Галікарнаського. Про Геродота Фотій говорить дуже коротко на ст. 59 (cod. LX): „Читано IX книг історії Геродота, число під іменами девяти Муз. Сей писав мабуть іонійським діалектом, так як Тукідід атицьким. Наводить кавки і часті відступи, в яких бачимо здоровий розум і глибокий змісл. Хоча держить ся історичного тла, то все таки піддаючи ся своїй власній вдачі, иноді робить ся темним і схибляє із стежки історичної правди, даючи місце кавкам або відступаючи від теми більше як би слід було. Оповідає історію Персів від часу панованя Кира, що був основателем перського королівства, і доходить до панованя Ксеркса та оповідає його похід против Атенян і його втеку. Той Ксеркс був четвертим королем після Кира, бо Камбів був другим, а Дарій третім; Смерд, що панував якийсь час по смерти Камбіва, не числить ся, бо се був самозванець, який захопив панованє підступом, а не правним способом. Наступник Дарія Ксеркс був його сином, і на його панованю кінчить ся Геродотова історія, не доходячи до його смерти; Геродот не дожив смерти Ксеркса, про що між иншим свідчить також Діодор Сіцилійський. Оповідають, що Тукідід бувши ще хлопцем стояв біля свого батька слухаючи Геродота, що голосно відчитував свою історію. Хлопець розвидакав ся, на що Геродот сказав: „Який же твій син, Олюре, запалений до науки!“

Демостенови, якого не без певного оправданя уважають найбільшим оратором греко-римської старовини, присвятив Фотій простору студію (cod. CCLXV, ст. 1466—1479), у якій розбирає 65 автентичних промов атенського оратора. З того розбору бачимо, що вже в грецькій старій літературі були оживлені спори за автентичність деяких Демостенових промов. Розбір його промов тісно вяжить ся з біографією Демостена, яка своєю чергою тісно вяжить ся з упадком Атенської республіки. Коли по програній Атенянами битві під Фарсалем справа Атенської республіки була страчена і Македонці зажадали видачі Демостена, він утік до Егіни, а відси до Каляврії. Коли й там досягла його мстива рука Антипатра, македонського воєводи, і коли мешканці Каляврії чули себе змушеними видати Демостена, він схоронив ся до храма Посейдона, в якому був азиль для всякого рода втікачів. Сюди — оповідає далі Фотій — прийшов до нього Архіяс, згінник утікачів (φυγάδοφύρας) і ра-

див йому піддати ся добровільно Антипатрові і надіяти ся, що сей помилує його. Тоді Демостен відповів: „Хоч би ти відіграв цілу трагічну ролю, дораджуючи мені се, то все таки не наклонив би мене“. А коли Архїас хотів витягти його силою, спротивили ся йому сторожі, що були приставлені для безпеки міста. Тоді Демостен суворо і різко промовив: „Не на те я втік до Каляврії, щоб ратувати своє жите, але щоб перед богами зложити мою жалобу на безбожність і насильство Македонців“. І зажадавш картки паперу, написав двостих, який мав бути виритий на його статуї і який Атенці справді врили півнійше:

Εἴπερ ἴσῃν ῥώμῃν γνῶμῃν, Δημόσθενες, εἴχετε,
οὐ ποτ' ἂν Ἑλλήνων ἤρξεν Ἀρης Μακεδῶν¹⁾.

Так подає Димитрій Магнос; інші твердять, що він написав тільки: Δημόσθενες Ἀντιπάτρῳ χαίρειν (Демостен поздоровляє Антипатра). Про те, якою смертю вмер Демостен, маємо різні перекази. Одні кажуть, що вмер отроений, інші що розгриз тростину, якою почав був писати лист, і яка була напоена отрутою, і висавши її помер. Інші подають, що в дутім браслеті, який мав на рунці, ховав отруту. Деякі твердять, що зробив собі смерть заперши в собі дух, а інші, що висмоктав отруту укриту в перетелі. Прожив, як кажуть одні, 70, або як кажуть інші 67 літ. 22 роки був головою Атенської республіки. Полишив двоє дітей уроджених від жінки з високого роду. В Атенськїм Пританеї стоїть його статуя з оперезаним мечем, бо в такім одяві мав виголосити промову тоді, коли Антипатр через своїх речників зажадав його видачі. Півнійше Атенці в тім самім Пританеї угощали свояків Демостенових і иншими почестями шанували пам'ять помершого, та поставили його статую на ринку. Заховало ся не мало його речень або приказок, які виголошував принагідно, а які слухачі або записували, або заховували в пам'яті. Коли раз Атенці не дозволяли йому промовляти, сказав, що хотів би промовити до них лиш пару слів. Коли наслідком того Атенці замовкли, сказав: „Парубок літом провадив осла, на яким подорожний їхав із міста Меґари. В полудне, коли сонце дуже пригріло, і їздець і погонич забажали спочити в тіни осла, почали сперечати ся один з одним. Їздець твердив, що наняв осла разом з тіню, а погонич твердив, що винаняв тільки осла, а не тїнь. Сказавши се, Демостен відійшов, полишаючи слухачів зацікавлених тим, що властиво хотів сказати. Коли потім Атенці питали його і просили, щоб доповів байку до кінця, відпо-

¹⁾ В моїм перекладі сей двостих можна передати ось як :

Як би ти зброю сильну, як слово мав, Демостене,се,
То б Македонець не був Греків ніяк звитяжив.

вів: „Таке то, про тїнь осла раді б ви слухати, а про важні справи не хотїли“.

Найважнїйші для нас очевидно ті грецькі твори, які Фотїй міг читати ще в повнїм текстї, а які дійшли до нас лише в уривках, або втратили ся зовсїм. Особливо цїкаві в того погляду старї історики та географи, такі як Дїодор Сїцилійський, Дїонїсїй Галїкарнаський та історики доби Александра Великого і його наступників. Оглянемо те, що подає Фотїй про тих істориків. На ст. 546—547 (cod. ССХІІІ) подано ось яку відомість про Агатархіда або Агатарха. „Сей уроженець Кнїдоса був в фаху граматик, занятий як писар і наочний свідок при намістнику Гераклїді Лембронї; був учеником Кїннея. Написав 10 книг про історію Азїї, а 49 про історію Европи. В 5 книгах описав Червоне море і його окружене; у 5-їй книві сего твору згадує сам про себе і про свої писаня. Подають про нього також, що написав ще инші писаня, яких менї не доводило ся бачити ніколи, а власне 1 книгу компендїй про Червоне море, 5 книг про троїльодотів, витяг із лїдійської історїї Антїмона і короткий витяг із збірки Александрових чудасей. Робив також витяги із инших історїй і писав про поводжене приятелїв між собою“. На жаль замїсь змісту хоч би одної з тих книжок Фотїй подає простору характеристику його стилю і язика їх автора, яка для нас не має ніякого значїня.

Про Амїнтїана подає Фотїй коротку відомість на ст. 311 (cod. СХХХІ), яку наводимо тут. „Прочитано книгу Амїнтїана „Похвала Александра Великого“. Вона присвячена Маркови Антонїю, кесарю римському“. Пропускаючи характеристику стилю сеї книжки, якої змісту також не подано, читаємо при кінці нотатки, що Амїнтїан написав, мабуть на ввірець Плутарха, порівняні біографїї Дїонїсія Сиракуського і кесаря Домїціана у двох книгах, Филипа Македонського і кесаря Августа також у двох книгах, і життєпис матери Александра, Олїмпїади, в одній книві.

На ст. 467 (cod. CLXXXIX) занотовано книгу мїлетського вченого Протагораса „Alexandri admirabilium collectio“ в 6 книгах. „Автор згадує в сьому томї про рїзні дивні і до віри неподібні рїчи, покликаючи ся на инших не безславних авторів, що писали про них давнїйше. Пише про дивні звїрі, ростипи, околицї, рїки, жерела, зела і инше того рода“.

Дуже важний для історїї Александра просторий витяг, який подає Фотїй із книги Ктезїя Кнїдїйського, сучасника і товариша Александра Великого, якого головний твір *Тх Персїях* складав ся з 23 книг. Фотїїв реферат про сей твір містить ся на ст. 106—134 (cod. LXXII), і в виданю, яким користуємо ся тут, до нього додано просторї виписки з инших авторів на ст. 135—143. Про плян сего твору подає Фотїй ось

які деталі у вступі свого реферату. В перших 6 книгах подано історію Ассирійців і всего того, що попереджало історію Персів, у книгах від семої до десятої подано історію Персів під царями Киром, Камбизом, Магом, Дарієм і Ксерксом. Скривь тут автор зєпляєть ся на Геродота, та пишучи значно пізнійше від нього у многих місцях простує його помилки і вигадки. Про себе говорить, що найбільшу часть із того, що пише, бачив сам, а що не міг бачити, вивідував у самих Персів, поки приступив до писаня своєї історії. Оттим то він ріжнить ся не тільки від самої Геродотової історії, але декуди також від оповіданя Ксенофонта, що жив за часів Кира, сина Дарія Париватіда, який воював із своїм братом Артаксерксом і погиб у битві.

На ст. 144—162 (cod. LXXIII) подано не менше просторий реферат про другий твір Ктевія „Опис Індії“. Не подаючи пляну сеї книги Фотій детально вичислює зміст поодиноких розділів, у яких у суміш ідуть звістки з географії, фауни, флори, мінералогії і етнографії Індії. Короткими увагами збуває Фотій „Всєсвітню історію“ Гевіхія Мілетського, що жив за часів імператора Юстіна Византійського (ст. 102—103, cod. XLIX). Із реферата довідуємо ся, що історія Гевіхія починала ся від Бєля, короля ассирійського, а кінчила ся смертю імператора Анастасія. В окремім творі він описав історію імператора Юстіна, наступника Анастасієвого. Не менше коротко збуває також обох істориків, Діодора Сіцилійського і Діона Кассія (ст. 103—106, cod. LXX і LXXI). Історія Діодора Сіцилійського, чи так звана Історична Бібліотека, складала ся із 41 книг, починала ся казковими часами Греків і варварів, а кінчила ся походом Цезаря до Британії. Про автора читаємо, що писанє сеї історії заняло йому 30 літ, в часі яких він обїхав ріжні краї і перебув ріжні пригоди та небезпеки. Родом Сіцилієць, із міста Агіри, він пробував довго в Римі і присвоїв собі латинську мову та зібрав богатий матеріал для римської історії. В перших 6 книгах оповідаєть ся про казкові часи перед троянською війною, в дальших 11 від троянської війни до смерги Александра Великого, а в остатніх 23, написаних у старости, оповідаєть ся про початки і зріст римської держави аж до Цезарового походу на Британію. Спеціальнійше римською історією займав ся Діо Кассій, якого історія складала ся в 80 книг, починала ся приїздом Енея до Італії, а кінчила ся убійством римського імператора Антоніна, прозвищем Елїагала. Про самого автора Фотій подає, що його вітчиною була Нікея в Битінії, місто облите озером Асканія. Своїм стилем і способом оповіданя він найбільше пригадує Тукидіда.

На середині між історією, географією і мітологією стоїть твір Конона, *Διηγούμενος Ν.* (Пятьдесять оповідань), які досить просторо передає Фотій на ст. 423—458 (cod. CLXXXVI). Про самого автора дізнаємо ся

в Фотієвого реферату лише стільки, що жив за часів короля Архелая Філопатора, якому була присвячена його книжка. Подасмо тут реєстр Кононових оповідань: 1. Про Мідаса, 2. Про Бібліс і Каона, 3. Про острів Схерію і Феаків, 4. Про місто Олінт і короля Креза, 5. Про китаристів льокрійських Регіна і Евномія. 6. Про Моисеуса і Кальхаса, 7. Про Філламмона, 8. Про Протея, 9. Про Семіраміду, 10. Про Остія, короля Тракії, 11. Про Геракля і Гілля, 12. Про Еріхтіона, короля троянського, 13. Про Айтілью, сестру Пріама, 14. Про Ендіміона, 15. Про порване Прозерпіни, 16. Про Промаха і Левкокому, 17. Про братів Дікея і Сілея, синів Посейдона. 18. Про Аякса льокрійського. 19. Про Псамату, дочку Кротона, 20. Про Теоκля Халкідійського. 21. Про Дардана і Язона, 22. Про хлопця вихованого в гадюкою, 23. Про Паріса і Ойнону, 24. Про Нарціса, 25. Про Мітса, 26. Про Карно і Гіппота, 27. Про Девкаліона, 28. Про Теннеса і Гіметею, дитий троянського короля Кікна, 29. Про Матневійців, 30. Про Потенія Аполлоніата, 31. Про Теря, короля тракійського, 32. Про Європу, дочку Фенікса, 33. Про Демокля Дельфа і його сина Смікра, 34. Про Гелена і Деїфоба, синів Пріама, 35. Про двох пастухів коло Ефеса, 36. Про Фільнома Лакедемонця, 37. Про Таза, брата Кадмового, епоніма острова Таза, 38. Про пригоду Мелетійця в Тавроменії. 39. Про Мелянта, 40. Про Андромеду, 41. Про город Антандер і Пелязгів, 42. Про Гельона Сіцилійського. 43. Про Етну й її кратер, 44. Про Леодамаса і Фотреса, 45. Про Орфея, 46. Про Окетнія і Скамандра, синів Гектора, 47. Про Альтемена, потомка Гераклевого, 48. Про Рема і Ромуля, 49. Про храм Аполлона на острові Анафе, 50. Про Тебею, дочку Язона. В додатку до того самого тома читав Фотій також відому нам „Бібліотеку Аполлодора, другий багатий компендій оповідань із грецької мітології.

Переходячи до найстарших християнських теологів задержимо ся ближше над тим, що подає Фотій про Климента Римського. Із творів приписуваних сему авторови він читав два послання до Коринтян, із яких перше (cod. CXXXVI, ст. 306) характеризує ось якими словами: „Перше посланіє дає догану тим, що бунтами, розрухами і роздорами заклошували спокій і згоду, яку повинні були заховувати у себе, і упоминає їх залагодити се лихо. Мова того посланія проста і прозора, наближаєть ся до церковного популярного вислову. Завважимо в тім посланію докір тим, хто вірить, що за океаном є ще якийсь світ. Треба зазначити також, що автор вірить в істнуванє Фенікса, птаха одинокого в своїм роді. Називаючи Ісуса Христа найвисшим єреєм і паном нашим, не висловляє одначе про него таких високих слів, які належать самому Богу, але також не пише про него нічого явно зневажливого“.

Під числами cod. CXII і CXIII (ст. 290) обговорює Фотій два

твори приписувані томуж Климентови Римському, а власне т. зв. Апостольські Конституції, що містять у собі ухвали повязаті буцїм то збором усіх апостолів, і тзв. Дїянія апостола Петра і його розговори з Симоном Волхвом, що мають також титул *Recognitiones Clementis, ejusque parentes, tum aliorum fratrum*, відомий духовний роман знаний у літературі під назвою Псевдоклементин. Фотій застановляє ся головно над вступом сего твору, який дійшов до нас у двох редакціях. В одній редакції виглядає так, що ціле оповіданє діктував Петро Климентови і посилає його своєму брату Якову, єпископу єрусалимському, а в другій редакції сам Климент пише до Якова лист з прилогою оповідань про пригоди свої і Петрові як оправданє на те, що Петро перед своєю смертю поставив його римським єпископом. Про сам твір Фотій виражає ся досить некорисно, твердячи, що він „повен глупих байок і містить у собі немало аріанських богохульств против сина божого“. Признає зрештою, що сей твір з літературного боку визначає ся прозорою композицією, поважним трактованєм річи, в численних промовах виявляє чистість і силу, та обговорює дуже багато ріжних поглядів, і задля того стоїть далеко висше від Конституцій. Що до сих остатніх заявляє, що їх апостольське походженє єсть фікцією, яку дуже легко розсіяти, що декуди перечать вони приписам книги Второзаконія і грішать також аріанськими блудами. На кінці подає про самого Климента ось які дані: „Дехто думає, що сей Климент був другим єпископом по Петрі, а дехто, що четвертим, бо між ним і Петром були Ліц і Анаклет. Климент мав умерти аж третього року панованя Траяна“. Як бачимо, легенда пре вигнанє Климента і його смерть у Херсонесі Таврійським були Фотію невідомі.

Зараз за Климентом (cod. CXIV, ст. 291) подає Фотій коротку відомість про затрачений для нас твір Левкія Харіна „Подорожи апостолів“ (*Λευκίου Χαρίνου ἀγίων ἀποστόλων περίοδοι*). З огляду, що сей твір, первісно єретичський, гностичний дійшов до нас тільки в пізних перерібках, подаємо тут у повнім перекладі те, що написав про нього Фотій. „Прочитано книжку „Подорожі апостолів“. Обіймає дїяня Петра, Іоанна, Андрія, Томи і Павла. Написана, як виявляє сам зміст книги, Левкієм Харіном. Його вислов дуже неоднаковий і ріжнородний, та все таки користує ся словами не то що закиненими, але понайбільше популярними і утертими. Нема в ньому ані слїду того рівного і досадного вислову і тої природної грації, якими визначають ся Євангелія і Дїянія апостольські. За те багато там глупих і суперечних із самими собою оповідань. Автор держить ся погляду, що бог юдейський був инший від христїанського і власне злий, а його післанцем був Сімон Волхв. Проти нього стоїть Христос, добрий бог. Мішаючи і викривляючи все він

твердить, що бог отець і бог син се все одно, і що син не був справді чоловіком, тільки появляв ся від часу до часу. Своїм ученикам появляв ся часто в різних формах, иноді в формі молодого чоловіка, то знов старця, а иноколи хлопця; иноді був більшого росту, то знов меншого, а деколи таким велетнем, що головою досягав до неба. Повидумував також багато байок і вісенітниць про хрест, твердячи, що Христос зовсім не був прибитий на хрест, але хтось инший замість нього, а сам він висмівав тих, що вели його до хреста. Надто відкидає правні подружя і твердить, що всяке розплоджуване єсть злом і походить від злого духа. Богато в тих оповіданях також глуних і дитячих байок про воскресеніє людей, волів і инших скотин. В діянях апостола Іоанна відкидає, здаєть ся, разом з іконоборцями уживане образів. Коротко сказавши, вся книжка містить богато дитячого, незвичайного і дивовижно вдуманого, фальшивого, а надто глупого, суперечного, нарешті безбожного і гідного всякої нагапи, так що хто назве її і її автора жерелом усякої гресі, не відхилить ся богато від правди⁴.

Із творів Орігена знає Фотій тільки один Перл ἀρχών у чотирьох книгах. Може буде цікаво подати суд Фотія про сего найплодовитішого, високо талановитого, а пізнійше так завзято нищеного письменника старої грецької церкви. Читано Орігенові „Про початки“, книги IV, з них перша про „Отця і Сина і св. Духа“, де написано богато богохульства, а власне, що Син сотворений Отцем, а Дух сном, що Отець проникає все що єсть, а тільки син має розум, і тільки Дух може спасти душу. Подає також богато иншого невірною і повного безбожности, твердячи, що душі можуть переходити із тіла в тіло, що звізди мають свої душі, і инші подібні небилиці. Отак у першій книзі байковим способом говорить про Отця і як сам його називає про Христа і про св. Духа, далі про істоти наділені розумом. У другій книзі говорить про світ і сотворені в ньому річи, про те, що один і той сам Бог закона і пророків, один і той сам старого й нового заповіта; про втіленє Спасителя і про те, що один і той сам дух був у Мойсея і инших пророків і у святих апостолів. Далі про душу, воскресеніє, кару і надгороду. В третій книзі говорить про вільний суд і про те, якими способами чорт і всі нечисті сили, в душі науки письма святого, воюють із людським родом. Твердить, що світ мав початок і дійде до загину, для того, що ровпочав ся в часі. В четвертій книзі говорить про кінець світа, твердячи, що він проповіданий святим письмом, і нарешті про спосіб читаня і розуміня святого письма⁵.

Не вдаючи ся в дальший розбір богатого змісту Фотієвих рецензій, зазначимо тільки дещо припагідне. І так на ст. 338 (cod CXL) зазначено „Метафрази (переповідки) Гомерових віршів“, коротеньку

увагу, без подання змісту, твір Прокопія Газейського, про якого сказано загально, що полишив багато книжок різного змісту гідних читання і наслідування. На тій самій стороні (cod. CXXLI) обговорено книжку софіста Сопатра „Різні виписки“ (Εκλογαὶ διάφοραι) в дванадцяти книгах, із яких друга книжка містила виписки між иншим із восьмої книги віршів Сафони. На ст. 275 (cod. C) подано коротеньку згадку про промови кесаря Гадріана (Ἀδριανοῦ τοῦ βασιλέως μελέται διάφοροι) в коротенькою увагою, що вислов їх скромний і прозорий і приємний до читання.

На ст. 34 (cod. XLVII) обговорено коротко книгу Іосифа Іудейського про жидівську війну в Римлянами і подано на кінці короткої оцінки сеї книжки ось який реєстр знаків, що заповідали знищеня Єрусалима: 1) віл ведений на жертву вродив теля, 2) в храмі світло загоріло ся само, 3) із храма чув ся голос: „Ходім в відси!“ 4) брама храма, яку 24 чоловіки не могли відчинити, відчинила ся сама, 5) в повітрі видно було вечерами узброєне військо, 6) чоловік на імя Ієус, син Анавії, протягом шести літ і трьох місяців ходив по вулицях немов одурілий і не міг сказати нікому нічого, крім: „Горе, горе, Єрусалиме!“ Хоч його били різками, він крім сих трьох слів не міг сказати нічого. Коли руйновано місто, він ходив вулицями і кричав ті самі слова, і за се один із перприятелів убив його каменем.

На ст. 966—979 просторо обговорено книгу сего самого автора про жидівську старовину. Властиво нема тут обговореня цілої книги, тільки простора виписка із XV книги про панованя Ірода Великого, доконане ним відбудованя єрусалимського храма і дальше панованя Іродового роду.

На ст. 275 між иншими короткими увагами згадано також сумарично (cod. CIII і CIV) про три розвідки иншого знамого греко-жидівського письменника Філона Іудейського, без оцінки і характеристики, тільки в коротким поданем змісту статі про жите Гесеїв і Терапевтів.

Як зразок спеціально византійської вчености варто зазначити обговорену, а властиво екскерповану Фотієм на ст. 982—991 (cod. CCXXXIX) Хрестоматію поезики Прокла Граматика, про яку Фотій висловляеть ся в великими похвалами. Прокл розрізняє два роди поезії: оповіданя і наслідуваня. Поезія оповідань ділить ся на епопею, елегію, ямб і мільос; поезія наслідувань складаеть ся із трагедії, комедії і сатири. Про мільос подає Прокл, що сей рід поезії вивайшов Фемопе, жрець Аполлона. Вішованя Аполлонової вирочні укладали ся гексаметрами. А що за вішованями наступали проповіданя в них події згідні в ними, то й самі ті події списувано гексаметрами, які названо епосом. Гомер, що користував ся такими оповіданнями, називав ся епічним поетом, так як Демостен бесідником. Пізнійше також тріметри зачислено до епічних стихів. Між епічними поетами визначають ся Гомер, Гевіод, Піван-

дер, Паназіс і Антімах. Прокл подає звістки, скільки їх знайшов, про рід, батьківщину і деякі твори тих стихотворців.

Далі розводить ся про тзв. епічний цикл, що розпочинав ся оповіданем про сотворене неба і землі, про вроджене перших силів неба, сто сторуких велетнів і стількиж Цикльопів. Далі оповідає коротко історію богів і інші части грецької мітології зібрані в різних поетів, кітчачи поворотом Одісея до Итаки, якого не знаючи його вбив власний його син Телегон. Окремий цикл творили поеми кипрійські, яких автором має бути Стасін. Коротко обговорює далі елегію, в якій геройський гексаметер мішаєть ся в пентаметром, і в якій визначили ся Галін Ефесієць, Мімнерм Колофонієць, Філетас із острова Коса, син Телефа, і Калімах, син Батта із Кирени.

Далі характеризувано вірші ямбійські, яких назву виводжено або зі слова *ιαμβίζειν* = кепкувати, висмівати, а інші виводили від якоїсь *Ίαμβη*, що мало бути іменем служниці, про яку оповідають, що розжалоблена мітичним оповіданем про порване Проверіни, і прийшовши до Елевзіс на відпуст, сіла біля статуї Церери, вирізаної в стані плачучим і прозваної несміяною, і почала оповідати їй різні забавні історії, будім то щоб розвеселити богиню. Ямб являєть ся поетичним виразом догани або похвали, а також панує у віршах комічних. Між ямбійськими поетами найвидніший був Архілох родом із острова Пароса, Сімонід із Аморгоса або як дехто каже із Самоса, і Гіппонакс Ефесієць. Перший із них жив у часах лідійського короля Гігеса, другий в часі Апанії Македонського, а Гіппонаке у часах Дарія Перського.

Мелійські вірші розпадають ся на багато груп (вони відповідають тому, що ми називаємо лірикою). Прокл визначає ось які роди мелійських віршів: гимн, проводіон, пеан, дітірамб, номос, адоніс, іобакх і гіпорхема. Із просторих пояснень до кожного рода зазначаємо тільки, що номусом називав ся гимн до Аполлона, адонісами пісні про Адоніса, іобакхами пісні до Діоніза сполучені в викриками і оплесками, а гіпорхемами вірші сполучені в танцями і музикою. Далі вчислює Прокл кілька родів принагідних віршів, як ось епінікій — пісня на побіду, сколіон — пісня при чарці, еротики — пісні любовні, головно жіночі, епіталамії — пісні весільні, гіменеї — пісні шлюбні, сілли — насмішки над людськими слабостями, трени і епікідії — пісні про померших і при померших, і партенії — пісні спеціально дівочі.

Проклова поетика, о скільки про неї довідуємо ся від Фотія, кітчить ся переглядом різнородних віршів місцевих, які по різних околицях Греції складали ся різними грецькими діалектами і при різних нагодах чи то приватного, чи то публичного життя.

На закінчене отсего екскурса подаємо Фотієву характеристику

книжки визначного старинного лікаря Галена про школи старинної медицини (Cod. CLXIV, ст. 350—351). „Читали книжку Галена про школи в медицині. Розрізняє три школи, що рїзнять ся між собою в розумію лікарської штуки. Одну з них називає льогічною або також догматичною, чи то анальогістичною, другу емпіричною, що опираєть ся на досвідах і називаєть ся також памятевою, третю можна назвати методичною. Вони рїзнять ся між собою головно способом розуміня хороби. Лікар догматичний опирає свій спосіб лічення на розумованю, емпіричний не на розумованю, але на досвіді (експерименті) і спостереженнях (обсервації); нарешті методичний лікар не цураєть ся розумованя та користуєть ся також експериментами, не спускаючи ся виключно ані на одну, ані на другу методу. Книжка розпадаєть ся на три часті, із яких перша описує школи емпіричну і догматичну, виказуючи детально їх рїжниці. В другій часті викладає просторо основні погляди обох шкіл на прінципи медицини. Нарешті в третій книжці виводить школу методичну, яка поборює крайности обох попередніх і винаходить між ними посередню дорогу. Ясна річ, що сей твір займає головне місце між іншими творами про медичну штуку, в яким мусить познайомити ся кождий, хто займаєть ся медициною. Се твір не спеціально медичний, але неначе введене в студії медицини, і задля сього належить радше до філософії“.

Екскурс II.

Оглавленіє книгамъ и кто ихъ писалъ.

Перший російський учений, що звернув увагу на сей твір і видав його друком у Москві 1846 р., В. Ундольський, дійшов до того переконання, що автором сеї першої славяноруської бібліографії треба вважати Росіянина Сильвестра Медвѣдева, під якого іменем він і був виданий¹⁾. На користь свого погляду що до авторства Ундольський виводить тільки один доказ — згідність почерка тої одинокої копії Оглавленія, яка дійшла до нас, в почерком Сильвестра Медвѣдева. Сей доказ мають скріпити подобиани поодиноких уступів Оглавленія з текстом одного листу Медвѣдева. На мій погляд подібність дуже не велика, а все те, що Ундольський приводить на похвалу змісту і методи Оглавленія, промовляє більше против авторства Медвѣдева, ніж за ним. Оглавленіє написано взагалі зовсім іншим почерком як скорописъ Медвѣдева, а що до сво-

---

¹⁾ В. Ундольскій, Оглавленіє книгъ, кто ихъ сложилъ. Составилъ Сильвестръ Медвѣдевъ. Москва 1846, вел. 8, ст. XXX+90 і одна картка факсіміле.

Його змісту являє ся переважно збіркою титулів творів, відомих на Україні або написаних Українцями або перекладених ними з грецької, латинської або польської мови. Про се може найліпше перекопати ся із отсеї невеличкої статистики, яка дасть нам добре понятє про зміст книги :

Всіх титулів у Оглавленію маємо 204. З них до грецьких авторів, перекладаних на церковно-славянську мову, належить 124 числа, при чім треба додати, що деяким авторам приписано дуже багато творів у многих томах або і без докладного означеня томів ; серед них визначають ся особливо : св. Василій Великий (ст. 8—11), Іван Златоустий (35—42), Макарій єгипетський (54—56), Никон Черногорець (62—65), Йоан Дамаскин (29—35), Максим Философ (70—75) і Теодор Студит (79—82). В тім числі маємо деякі річи зовсім невеличкі в роді Авгарового посланія до Ісуса, маємо й такі, про які зовсім нема інших відомостей, в роді богослуженя апостола Петра (70, ч. 168)¹⁾; маємо відомі й невідомі апокрифи, як згадане вже посланіє Авгара (ч. 1), Прохорове житіє Йоана Богослова (ст. 70, ч. 175), Лукіяна єрусалимського Откровеніє св. Стефана (ст. 34, ч. 154); маємо річи зовсім сумнівні із сумнівними авторами, як ось : Книга, юже составилъ Аристотель философъ, бывшій отъ страны Стагеритскія, отца богата именовъ Нічемача, ученикъ Платоновъ, другъ же Амінеа, царя македонска, возраста средня, главы малы и очесъ, гласа тонка и ногъ тонкихъ (ст. 5—6, ч. 18) в доданєм детального змісту сеї книги і Книги о лѣкарствахъ, що творила мабуть часть того самого твору. Маємо й інші загадки в роді Аттика, єпископа константинопольського „Исповѣданіє православныя вѣры“ (ст. 7, ч. 21), маємо двох Григоріїв монахів (ч. 47 і 48 на ст. 15), про яких невідомо, чи вони були Греки чи Русини, із яких одному приписано „Похвалу въ постѣ просіявшимъ“ і „Слово на Рождество св. Богородицы“, а другому „Слово о трехъ Отроцѣхъ“ і „Похвалу сорокъ мученикомъ“. Маємо якогось загадкового Григорія Чудотворця, відмінного від Григорія Богослова (ст. 18, ч. 54), якому приписано „Молитву въ крещеніи отрочатє“. Маємо якогось Еуагрія Философа, якому приписано не поданий в титулу твір „Глав 14. Начало спасенія“, очевидно початкові слова першої глави (ст. 20, ч. 68).

¹⁾ Грецький текст богослуженя Петра став відомий авторови сеї праці по написаню сего екскурса. Зазначу тут лише, що в славянській церковній традиції відомі тільки три служби : апостола Якова (єрусалимська), Василя Великого (кесарійська), і Івана Златоустого (константинопольська). Четверта відома у нас, скорочена служба божа тв. преждеосвященных, була уложена напою Григорієм Великим, прозваним Двоєсловом, і з латинської мови переведена на грецьку, а з сеї на церковно-славянську.

Найцікавішою новиною в тій незвичайній пробі славяно-руської бібліографії являють ся твори південно-славянського письменства. Маємо їх не багато, бо всего 7 ч., але кождий варт спеціальної уваги. На ст. 15 під ч. 46 маємо занотованого Григорія игумена Дечанського, що написав Житіє Стефана царя сербського. Дуже інтересною появою треба вважати ч. 69 (ст. 20), Євангелія на 50 недѣль, преложенна отъ Єллінска въ Словенській діалектѣ Константиномъ лѣта 6861, яко въ предсловіи являєть. Рік 6861 значить по нашому численю рік 1353. Що за один був той Константин, перекладач Євангелських недѣльних чтеній з передмовою, годі догадати ся. Чи не мав автор Оглавленія перед очима якоїсь старої копії найстаршого славянського перекладу Константина Первоучителя з відомим Прогласієм? На тій самій стороні 20 зазначено під ч. 74 твір Еуфимія патріарха Терновського, відомого болгарського діяча XIV віку „О обновленіи храма Христова Воскресенія“. Варто зазначити, що й інші твори сего письменника здавна були відомі в південній Русі і попадають ся часто в рукописах XVI і XVII віку.

На ст. 25 під ч. 84 зазначено коротко св. Іларіона єпископа Мегленского і його одинокий твір „Прѣвіе съ Армены“. Варто зазначити, що се Прѣвіе ввійшло в житє того єпископа, і було жерелом дуже розповсюджених в південній Русі статей „О арменской ереси“ і „О поствѣ Арціуріевѣ“.

На ст. 52 під числами 125 і 126 зазначено під іменами Климента єпископа і св. Климента три твори, докладнійше кажучи три проповіді, а власне на успеніє Богородиці, на рождество Івана Предтечі і на Преображеніє Господне, що належать правдоподібно до одного автора, Климента, єпископа охридського, ученика св. Константина і Методія.

Маємо під ч. 89 (ст. 28) апокріфічне Первоєвангеліє під авторством св. Іакова брата Божого, і тамже під ч. 92 апокріфічне слово на Успеніє Богородиці Іоана Богослова. Маємо невиясненого близше Іоанна філософа з одиноким твором „О православной вѣрѣ“ (ст. 45, ч. 104) і не менше неясного Іоанна Фракисія з одиноким словом „О обрученіи“. Маємо на ст. 46 під ч. 115 загадкового св. Кипріяна священномученика з твором: „Исповѣданіє еже самъ списа, егда отвергъ ся діаволъ“ з іпсір. „Єлико васъ еже“. Маємо на ст. 56 під ч. 135 невідомого близше св. Макарія з невідомою близше молитвою, що починає ся словами: „Боже, очисти мя грѣшного“, а на ст. 60 під ч. 140 так само невідомого Марка инока з одинокою молитвою, що починає ся словами „Всемогущая и животворящая“. Із більших дубіозів заслугує на особливу увагу „Номоканонъ, толкований Алексієм діакономъ Арстіномъ“, поданий на ст. 66—69, під ч. 160, з додатком пребогатого змісту самих

грецьких жерел. До сумнівних авторів належить також ієромонах Пахомій (ст. 70, ч. 167), якому приписано „Слово на Покровъ св. Богородици“ і не менше Петро Дамаскинъ, инокъ и пророкъ (ч. 170), якому приписано твір „Къ своей души“, що починаєть ся словами „Многихъ и великихъ“. До загадкових явищ в обсягу грецької патристики, обнятої нашим Оглавленіємъ, належить поданий під ч. 195 (ст. 78) Хрусь Уединенний з його словом на Воздвиженіе св. Хреста. Остатне ч. реєстру подає загадковий твір Θεодорита (невідомо якого) О Мессалиянехъ. Всі ті грецькі твори, се треба зазначити від разу, подані в такий спосіб, що автор мав їх перед собою не в грецьких оригіналах, але в церковно-славянських перекладах, що видно найвиразнійше із цитованих при титулах початкових слів майже кожної статі.

Супроти сего, зовсім поважного корпусу грецьких авторів і творів, займають латинські дуже скромне місце. І так із св. Августина маємо під ч. 2 тільки одну молитву; на ст. 4 під ч. 15 зазначено Антонія Поссевина „Вопросъ къ царю Іоанну Московскому о Паламѣ“. На ст. 8, під ч. 27 наведено церковно-славянський переклад Коментарія на Псалтирь св. Брунона, єпископа Гербиполенського, братанича цїсаря Конрада II, що вмєр в р. 1045. Важне місце займає наведений на ст. 15—17 під ч. 50 св. Григорій папа римській, якого твір Бєсѣды з Петромъ архидиякономъ перекладєно очевидно з грецької мови на церковно-славянську. Менше відомий нам Доминиъ єпископъ венетській, якого посланіє до Петра антиохійського о Опрѣснокахъ наведено на ст. 19, ч. 65. Інтересною появою в тій бібліографії треба вважати переклад великого твору папи Інокентія римського „О суетѣ міра“ глав 87.

До найвчаснійшої доби духового розвою південної Славянщини веде нас зазначений на ст. 33 під ч. 95 твір Іоана Екзарха і прєсвитера Болгарского „Книга св. Йоана Дамаскина о 8 частѣхъ слова прєложи отъ Єллинска въ Славєнскій діалектѣ“. Маємо тут доказ, що в часі зложеня Оглавленія сей твір був відомий на Руси, і можна догадувати ся, що не був великою рідкістю, коли тимчасом інші твори сего визначного письменника, хоч заховали ся також на Руси, були вже нашому автору невідомі.

Під ч. 119 на ст. 49 і 50 зазначено твір св. Кирила філософа болгарского „О мытарствахъ“. Про Кирила філософа болгарского не маємо ніякої докладної відомости (про него див. в главі III), але що до статі про митарства, яку вноді (пр. Калайдович) приписувано Кирилови Туровському, можемо сказати тепер напевно, що вона була твором південно-руським і значно пізнійшим, не вчаснійшим XIV віку.

Під ч. 112 (ст. 48) подано твір св. Касіяна Римлянина „О осми помыслахъ“, твір очевидно аскетичний, та невідомо, чи перекладений

в грецької чи латинської мови. До титулу додано увагу: Преведены въ словенскій діалектъ отъ Полска Феодоромъ Касіановымъ сыномъ Говвинскимъ въ Москвѣ 7117 Іул. 11. Грубо наричется Тропникъ.

До явищ південно-славянської літераури, занотованих у Оглавленію, треба зачислити також продукти афонсько-славянського письменства. В першім ряді стоїть тут описана під ч. 176 (ст. 75) книжка Рай мысленный, въ немже различные цвѣты, преподобнымъ Стефаномъ Святогорцемъ собраны, о святѣй Аѳонстѣй горѣ, почто ради святою зовется, и о Іверскомъ монастыри въ тойже святой горѣ, и о Портантской иконѣ. Присовокушенно же и о монастыри Іверскомъ святоезерскомъ и о явленіи и пренесеніи мощей св. Іакова Боровицкаго въ монастырь Іверскій. Въ томъ же монастыри издася лѣта 7167. Октоврія 28 дня. Се одинокий, відомий нам церковно-руський твір з визначним південно-руським характером, друкований на Афоні в невідомій нам також ближше руській друкарні Іверського (Грузинського) монастиря в 1659 р. Оглавлення подає коротко зміст сего твору. Про автора сеї книжки Стефана Святогорця маємо ще одну звістку, а власне подану під ч. 184 (ст. 76) Оглавлення його відомість „О горѣ Аѳонстѣй и въ ней содѣянныхъ“, яка, як видно, складала ся з двох розділів. Для характеристики літературної діяльності славянських аскетів на Афоні варто додати ще імя монаха Ісаїї, правдоподібно Сербина родом, який в році 6879, т. е. 1371 доконав на Афоні перекладу твору Діонізія Ареопатита „О небесномъ священноначалии“ з додатками деяких поменших посланій сего самого автора, про що дуже добре понятє дає наше Оглавлення під ч. 65 на ст. 18—19.

З польських творів, очевидно не перекладених на руську мову, зазначено в Оглавленію тільки один (ст. 75, ч. 175): Путь до Іерусалима Ніколая Радивида, написаний латінски, ксѣндзомъ Өомою Третеромъ, стражемъ Варменскимъ, Андреемъ же ксѣндзомъ Варгоцкимъ предложена на діалектъ Полскій, и въ Краковѣ напечатана 1611, гл. 4. Отся досить недоладно вложена нотатка, одинока в Оглавленію про твір не-руський і в виразних слідах великорусизму в графіці „ксѣндзомъ“, виглядає на якусь пізнішу вставку.

Виразних північно-руських творів маємо в Оглавленіи не багато. Під ч. 4 на ст. 1 зазначена „Книга или Історія о разореніи Московскія земли начавшемся лѣта 7092“ (1584), написана келарем Аврамієм Паліциним і вложена в 26 глав. До великоруської літератури належить Максим Грек, якого твори вчислено під ч. 138, ст. 56—60. Сюди-ж належить визначний діяч Нил Сорский, якого 12 творів вчислено під ч. 159 на ст. 66. Другий визначний діяч північної Руси Йосиф, ігумен Волоколамський, заступлений у Оглавленіи під ч. 109 (ст. 46) 16-ма

своїми статтями, зверненими головню проти новгородських еретиків. Ученик Максима Грека Зиновій монах (ч. 82, ст. 25) вступлений одним полемічним твором „На ересь Θεодосія Косого и Лютора и Калвіна“; так само одним твором заступлений Нікон, патріарх московський (ст. 63, ч. 155): „Вопрошеніе, кіими персты знаменати лице“. Той же Нікон написав Слово отвѣщательное къ собору бывшему 7164 лѣта, надруковане на чолі книги монаха Іоана Наанаила-п. з. „Скрижали духовния“, яку в грецького переклав на церковно-славянське монах Арсеній і яка була друкована в Москві мабуть того самого 1653 р. Із видань, опублікованих у Москві, подано в Оглавленію лише 6, а власне Книга о вѣрѣ Восточныя церкви (ч. 33, ст. 11—13), Дмитрія Кантакувена Молитва до св. Богородиці, друк. р. 7169 (1661), Слова аввы Дорооея р. 7160 (1652), друге видане після київського р. 1628, Слова Єфрема Сирина, друк. р. 1662, Слова Іоана Златоуста р. 1664, Катехизисъ на 346-ох сторонах без року друку. Варто зазначити, що перекладу Іоана Дамаскина вибраних слів у пяти книгах доконав Андрій Курбський (ч. 93, ст. 28—32); тогож самого автора Книга рекомая Небеса, поміщена під тим самим числом (ст. 32—33) маєть ся тут в перекладі Іоана, ексарха болгарського.

Із українських і білоруських друків треба зазначити поперед усього праське видане Біблії Скорини зазначене під ч. 25, ст. 7, із якої автор знає тільки 8 книг старого завіта. Під ч. 26 подана Біблія Острожська як видане князя Константина Острожського в роком виданя 1581 (ст. 7—8); на ст. 8—11 подано просторий зміст слів Василя Великого виданих у тім же Острові і тим самим князем 1594 р. Із інших острожських друків зазначено тут тогож князя Посланіе до Южнорусів в приводу заведеня унії (ч. 129, ст. 53). З виленських друків маємо Antigraphi albo odpowiedź na skript uszczypliwy в р. 1608, Апокризис в р. 1597, Бесѣда Геннадія, патріарха в Амуратом, царем турецким (мала бути печатана въ Литвѣ словенски, ч. 35, ст. 15); Кіновіонъ или изображение евангельского иноческаго общаго житія в р. 1618 (ч. 114, ст. 48). В тім же Вильні були видані 1627 р. бесѣди духовні Макарія египетского (ч. 135, ст. 54+55).

Із київських друків найважійші 'Απόλλεια Апології, переклад із польського львівського виданя, друкована 1628 р. В Києві друкували ся також твори Захарії Копистенського Слово на погребеніе Плетенецкого 1625, Слова аввы Дорооея перше видане 1628, Івана Златоуста Книга на Діянія апостолів 1624 і Книга на 14 посланій апостола Павла 1625. Українських письменників вчисляє Оглавленіе 20, в тім числі деякі вовсім невідомі, як Антоній Подольський (ч. 14, ст. 4), що мав написати одно „Слово о піанствѣ“ і друге „О царствіи и славі“

святихъ“ в 6-и розділах¹⁾. Князю Владимиру Великому приписують ся два твори: „О десятинахъ церковныхъ и судѣхъ“ і „Духовный листъ“ (ч. 32, ст. 11).

Кирилу Туровському приписано лиш один твір „О чинѣ черно-ривствѣмъ“ (ч. 121, ст. 50); Кирилу митрополіту І дві статі: „О поставленіи Владімірскаго епископа“ і „Вопрошеніе къ Ніфонту еп. вел. Новаграда“ (ч. 120, ст. 50); якомусь Кирилу епископу приписано „Слово о снятіи Христа съ креста“ (ч. 122, ст. 50). Із рідких друків українських найінтереснїйший „Діалогъ, або розмова челоуѣка хорого або умираючого съ духомъ“; друкований 1629 р. в друкарні якогось Павла ермонаха на Чорній. Книжечка на стілько рідка, що й найновїйший бібліограф Каратаевъ не вмів сказати про неї нічого більше понад те, що стоїть в Оглавленію²⁾. Між авторами, правдоподібно південно-руськими, варто зазначити якогось отця Аммонія, що написав якийсь твір „Четыри вещи“, де кожда глава має напис: „Блюди себе“ (ч. 5, ст. 1). Як окремий твір без автора маємо під ч. 161 (ст. 69) „Толкованіе на молитву Господску Отченашъ“, а під ч. 182 (ст. 76) маємо якийсь зовсім загадковий „Соть медовный“ без ніякого ближшого означеня. Із старших письменників варто зазначити Фотія, митрополита київського, якому автор приписує твір „О настоящемъ мятежи церковнѣмъ“, зложеной із 16 розділів (ч. 193, ст. 77), а під тим же самим числом наводить його „Духовную грамоту или завѣтъ въ смерти“, в якому автор оповідає, що бувши в роду Греком був присилуваний грецьким царем Мануїлом обняти митрополію на Руси і посвячений патріархом Матвієм р. 1409, та обняв свій престол аж р. 1428, а вмираючи того самого року, мав видіне ангела, який сказав йому: „Даде ти Господь Саваоѣ седмицу на прозрѣніе паствы и житія твоего“.

Із старших авторів названо ще Данила Паломника (ч. 57, ст. 18), а з письменників XVII віку стрічаємо Кирила Транквіліона Ставровецького з одним твором Учительним евангелієм, виданим у Рахманові 1619 р. (ч. 124, ст. 50—52), Йоаникія Галятовського з одним твором Небо новое, виданим у Києві 1665 р. (ч. 106, ст. 45—46), згаданого вже Захарію Копистенського, Петра Могилу з одним твором Слово о крестѣ Христовѣмъ, виданим у Києві 1632 р. і Епіфанія Славинецького (ч. 79, ст. 21—22), з якого творів наведено головню переклади грецьких і ла-

¹⁾ Др. І. Святицький подав мені відомість, що Слово о. Антонія Подольського про пянство містять ся в однім рукописі В. Ундольського із XVII в.

²⁾ И. Каратаевъ, Описаніе славяно-руськихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами съ 1491 по 1652. СПб. 1883, ст. 403.

тинських тогочасних творів, в тім числі Словника Калепіна, книги врачевської анатомії Андрея Вессалія Бруксельського і св. Василя Бесѣды на Шестодневъ. Із оригінальних творів, цитованих там, варто зазначити Похвалу церкви р. 1657, Похвалу св. Якову Боровицкому і Канони св. Марії Єгипетській і св. Анні Тверській.

Що до авторства „Оглавленія“ маємо в науці невеличку контрверсію. Перший російський учений, що звернув увагу на сей твір, К. Ө. Калайдович у своїй книзі про Іоанна, екзарха болгарського (Москва 1824 р.) висловив здогад, що Оглавлення написав „нѣкто изъ принадлежавшихъ къ Московской Духовной Типографіи, вѣроятно Поликарповъ“. Він признав Оглавление „любопытнымъ—библіографическимъ сочиненіемъ“ і додав у нотці, що воно зразу лежало в Духовній типографській бібліотеці, до якої було прислане з патріаршого двора в 1697 році, а тепер міститься в Синодальній бібліотеці під ч. 828, і написане „самою мѣлкою скорописью“. Що до сего остатнього, то твердження Калайдовича не зовсім вірне, бо як бачимо із факсиміле, доданого до праці Ундольського, про яку зараз буде мова, письмо Оглавлення зовсім не скоропись, а стилізований незвичайно делікатною рукою дрібнесенький полуустав, де кожда буква писана окремо і не має значків, що вязали б її в дальшою буквою.

Другий російський учений і одинокий доси, який заняв ся спеціально сим твором, був В. Ундольський, який у Чтеніяхъ Моск. общ. исторіи и древностей за рік 1846 помістив повне видане сего твору з невеличким факсиміле ріжних уступів при кінці і з просторою на 30 сторонах передмовою, та в доданем на вісьми кінцевих сторонах дуже гарно зробленого показчика імен і предметів, наведених у тім творі.

В передмові Ундольський дуже високо оцінює вартість Оглавлення, а що до авторства не згоджуєть ся на думку Калайдовича, бо мовляв „изъ сочиненій Поликарпова не видно, чтобы онъ былъ знакомъ съ малороссійскимъ языкомъ и въ особенности польскимъ“. Головно на підставі почерка Ундольський висловив думку, що автором Оглавлення був Симеон, а в монашестві Сильвестер Медвѣдев, Великорос, роджений у Курску, ученик Симеона Полоцкого, відомий автор полемічного твору „Манна“, покараний смертю за участь у заговорі Шакловитого в р. 1691 дня 11 лютого. Доказ Ундольського про те, що сей Великорос був автором Оглавлення, не выдержує критики. Скорописний почерк Медвѣдева, поданий у факсиміле, зовсім не ідентичний з почерком Оглавлення, а факт, що Медвѣдев знав польську мову і писав нею деякі листи, зовсім ще не дає права до висновка, що він міг бути автором такого твору, як Оглавление. Не мав Медвѣдев таких відомостей, не міг мати під руками такої бібліотеки, яка позволяла йому доконати такої бібліографії. Певна

річ, багато дечого нам тепер мусить видати ся майже фантастичним, бо не маємо ніякого поняття про те, скільки творів нашої старої літератури запропастило ся, а скільки їх ще лежить загребаних у поросі різних бібліотек і приватних книгозбірень. Не скрізь взірцева і метода Оглавлення. Головна її часть обіймає твори рукописні, але про кодекси і місце захованя тих рукописів не маємо ніякої відомости.

На семім археологічним з'їзді в Ярославлі 1887 р. була проф. Соболевським висловлена думка, що автором Оглавлення не міг бути ніхто инший, як відомий київський учений Епіфаній Славинецький. Проф. Соб. дає на се три докази: 1) Почерк Медвѣдева долучений до подобизни Оглавлення, зовсім не сходить ся в почерком того твору; схожість їх по дотепному вислову д. Соб. „ограничивается лишь тѣмъ, что оба они мѣлкѣ“. 2) В Оглавленні нема зовсім згадки про твори Симеона Полоцкого, а се просто неможливе для ученика Полоцкого, Медвѣдева; 3) Остатня хронологічна книга, згадана в Оглавленні „Небо новое“ Іоанкія Галатовського, вийшла в р. 1665. На сій основі проф. Соболевський вірно заключає, що Оглавлення мусіло бути скінчене десь у тім або в слідуючім році, бо не занотовано в нім ані Жезла правління С. Полоцкого, виданого в р. 1666, ані Меча духовного Лазаря Барановича, виданого рік пізнійше, а обі ті книжки були незвичайно популярні в Москві, де на думку проф. Соболевського „несомнѣнно работалъ авторъ Оглавления“. В такім разі ясно, що тим автором не міг бути Сильвестер Медвѣдев, що в ту пору мав лише 25 літ (род. 1641 р.).

Із доказів проф. Соб. найважнійший сей остатній, бо справді можна сказати, що він рішає негативно справу про авторство Медвѣдева. Щодо самого авторства проф. Соб. висловляє ся досить рішучо: „всѣ права на титуль перваго русскаго бібліографа принадлежать Епіфанію Славинецькому“. На се проф. Соб. дає три докази, з яких перший доказує зовсім вірно, що автор Оглавлення був уроженцем України, а спеціально південно-західної (Славинецький мав уродити ся десь на Білій Русі, хоча білорусізмів у Оглавленні нема ніяких). Чи грецькі слова в роді „Вивліа“, „анепсій“, „ромскій“ були справді характерною прикметою язика Епіфанія Славинецького, про се можна сумнівати ся, бо вони попадають ся часто і в инших творах церковно-славянської мови. Другий доказ Соб. опираєть ся на реєстрі творів самого Епіфанія Славинецького, який на думку проф. Соб. „могъ сообщить только самъ Епіфаній“. Сей доказ о стілько обособічний, що реєстр писем Славинецького поданий у Оглавленні з одного боку не вичерпує всіх відомих нам творів Славинецького, а в другого боку містить твори, яких авторства нема підстави йому признавати. Третій доказ проф. Собол. опираєть ся на порівнянню почерку Оглавлення з почерком автографів Славинецького, та

з реферату Прозоровського, яким ми користуємося тут, не видно, на скільки докладно порівнював Соб. ті рукописи, тай осуд його досить непевний, бо, як він каже, Славинецький писав звичайно дрібним скоронисом досить небалим, а Оглавленіє написано дрібним уставом, дуже старанним.

Питанєм про авторство Оглавленія заняв ся кілька літ пізнійше д. Александр Прозоровський у своїй книзі про Сильвестра Медвѣдева¹⁾. Д. Прозоровський не згоджується на погляди Соболевського і піддержує думку Ундольського, що автором Огл. був таки С. Медвѣдев. Не вдаючи ся в докази Прозоровського, які пова правдоподібність не виходять, а часто й не доходять до неї, вупинимо ся тільки на одній його увазі, яка на його думку може послужити доказом за авторством Медвѣдева. До уваги Калайдовича, наведеної нами висше про те, що Огл. було 1697 р. прислане в патріаршого двора до духовної типографської бібліотеки, д. Прозоровський додає записку в одного синодального рукопису (ч. 95, к. 197), по якій 1692 р. дня 5 мая по указу архієпископа московського Адріана вложено в патріаршій ризниці скринку в книжками бувшого монаха Сильвестра Медвѣдева, яка була поставлена „въ прошлыхъ годѣхъ“, а тепер ті книжки переглянено і зрєстровано і передано новому ризничому ієродіакону Філарету (ст. 414). Автор покликається на инший реєстр книжок Медвѣдева з р. 1682, але показується, що в тім реєстрі книги „Оглавленіє“ не було, а чи була в пізнійшій реєстрі кн. ч. 828, тепер Синодальної бібліотеки, в якій містить ся Оглавленіє, сего зовсім не видно.

Найважійша річ в аргументації д. Прозоровського, се проба вчислення творів Епіфанія Славинецького. Що до тих 25 творів, які виказані в Оглавл. під титулом: Епіфаній Славинецький, він не має ніякого сумніву крім двох, а власне ч. 6 (Слово св. Аван. Алексан. о псалмѣхъ отъ Латінска языка лѣта 7157 съ книги изданыя) і ч. 21 (Слово на псаломъ 28 лѣта 1662), які йому видають ся не належними до Епіфанія. Він закидає авторови Огл., що наробив там немало помилок, та „чтобы не показаться голословнымъ“, цитує ось що: „Авторъ „Оглавленія“ не назвалъ имени переводчика „толкованія притчей евангельскихъ“ (№ 23), каковымъ былъ не иной кто, какъ именно Епифаній Славинецькій“ (ст. 408). Друга помилка мала лежати в тім, що в Оглавленію під ч. 176 — в описі книжки „Рай Мысленный“ — подано статю: „О явленіи, принесеніи же и чудесехъ св. Іакова (Боровицкаго)“ без автора, а між творами Епіфанія Славинецького (ч. 78) на третім

¹⁾ Александръ Прозоровскій, Сильвестръ Медвѣдевъ, (его жизнь и дѣятельность). Москва 1896, ст. 393—415.

місці єсть: „Слово похвальне св. Іакову Боровицкому“. На нашу думку автор Оглавленія не зробив тут помилки, бо Слово Похвальное не мусить бути те саме, що Явленіє поміщене в „Раю Мысленномъ“. Крім творів, наведених у Оглавленію, Прозоровский начислив іще в різних рукописів і видань 67 творів, написаних Славинецьким (ст. 404—406).

Не можна промовчати й того, що деякі немаловажні обставини промовляють за авторством Епіфанія Славинецького. Ріжносторонність змісту Оглавленія і особливо його багатство грецьких творів та узгляднене творів латинських і південно-славянських відповідає в значній мірі ріжносторонности літературних і наукових інтересів Славинецького. Методичність і точність найбільшої частини деталей, поданих у Оглавленію, свідчить також про велику вправу в точнім передаваню чужих думок і слів, яку бачимо в редактованих ним перекладах грецьких отців церкви. Розумієть ся, все се ще не рішає питання, і тому й не диво, що й найновіший біограф Славинецького Іван Ротарь¹⁾ не звернув близької уваги на сей твір і цитував його на віру В. Ундольського як твір Медвѣдева. Та досить побіжно переглянути всі 204 числа Оглавленія, щоб переконатися, що се мусів бути твір Українця, добре освоенного в усею давньою літературною традицією Південної Руси, в якій характерним способом впливи грецькі, південно-славянські і західно-європейські зливали ся і перехрещували ся, впливаючи на оригінальну і піворигінальну творчість місцевих письменників і діячів.

---

¹⁾ Ив. Ротарь, Епіфаній Славинецькій, літературний діятель XVII в. (Кіевская Старина, 1900, Октябрь, Ноябрь, Декабрь, ст. 1—38; 189—217 і 347—400).

Вигловщина і Гадяцький трактат.

Написав *Василь Герасимчук.*

IV.

Гадяцький трактат.

Коли на східних периферіях Україна на весні 1658 р. готовилась до домової революції, а в хаосі революційного долітав до ушей бренькіт зброї перериваний погрозами і стогнами нещасних, так на західнім горизонті України снувались тіни нової ери. Фактично Польща і Україна стояли супротив себе в грізній поставі, а на пограничнім поясі розставлені ґарнізони сточували навіть з собою бої. Ніщо инше як страх перед непевним вислідом домової усобиці і сильна охота поконати противника, пхала гетьмана в ненависні для народу обійми Польщі. Місто її валити, підняв ся український гетьман її скріплювати. Власне бунт Запорожа та Пушкара був тим лихом, що попеував українському гетьманови його високі пляни відбудованя України на руїнах Польщі.

Вправді новий гетьман, który — як оповідає сучасник ¹⁾ — przez 10 lat miarkując radą swą, krzywe, piane i szalone Chmielnickiego impetu, wyprowadzał kozaków z labiryntów wszelkich niebezpieczeństw, видобув і себе з революційного лабіринту, але вийшов з нього дуже прибитий і з резігнацією що до виконаня своїх мрій. А ситуація політична наказувала тепер на инший лад асекурувати долю України. Міг собі гетьман скрито мріяти, що потомним поколінням передасть спомин

¹⁾ Historia panowania Jana Kazimierza, т. I, ст. 318.

про своє пановане величавим пам'ятником — українською державою, до якого видвигнення збирав матеріал ще за життя Хмельницького, але тепер, задля немилого інтермецца в Пушкарю, мусів то все залишити. Певно, що зречи ся — не зрік ся довершена свого плану, але поставив його на дальший плян і на разі обмежив його до скромніших розмірів.

Непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Одначе ся нова політична комбінація не була провідним ділом „Поляка Виговського“, до якого він стремів, скоро йно обняв гетьманство. Се тільки мав бути перехідний епізод, і його радше можна назвати способом як цілю. І хоч в гадяцькім трактаті мігби дехто добачувати глибший змісл історичної неминучости, то таки в його ієнези вдаряє в вічи принагідність. Сам собою величавий факт гадяцької згоди, на зміст котрого дивили ся завєди з подивом, зродив ся не через ніщо инше, як через скругне положене гетьмана перед полтавською кривою; був отже плодом хвиливих обставин, хоч без сумніву твердих. Одначе в порівнаню до давних величних намірів, була се політика уступства і частинного банкроцтва — так на сю польсько-руську згоду, довершену під Гадячем, треба дивити ся. Се вже повна капітуляція, тільки відіграна з артизмом, з повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости.

Колиж і де треба шукати початку і причин сеї ідїї? Як сказано више, вона зродилась підчас найбільшої біди, домової революції попіраної тайно Москвою, що опанувала була також Литву і змушувала Польщу сповнити необережно дану передше обіцянку: мало польське правительство перевести на найближшій соймі ухвалу і нею признати рід Романових наслідниками католицької Польщі, а гетьман бояв ся такої комбінації. До того доходили до гетьмана вісти, що і Швеція шукала порозуміння і починила певні кроки до тайного договору з Москвою. Юрій Любомірський, один з найконсеквентніших тодішніх польських політиків, зараз відгадав дійсну причину згаданого звороту у Виговського. Видів же він, що Виговський задалеко зайшов з Москвою і ддятого шукав український гетьман опори деінде і тому побивав ся, щоби Польщу звести на мирову дорогу зі всіма сусідами, а в нагороду за се сподівав ся, що Польща в вдячности призволить йому на злуку всіх руських земель¹⁾.

¹⁾ Рук. бібл. Красіньских ч. 312.

Юрій Любомірський, щоби ситуацію використати для себе, поширав французьке сторонництво королевої і впливав на правительство і наклонював його до заключення згоди з Швецією, аби тим легше кинути всі сили на Україну і приспівити сполуку ¹⁾.

Дійсно, такий вихід з десятилітньої боротьби може видавався для многих Українців дуже несприятливою розв'язкою польсько-українського питання, але, треба признати, воно виходило тепер в зовсім іншій освітленю. Традиційна політична засада польської шляхти, що опирала гегемонію Польщі на неволі українського народу, була тепер вже трохи анахронізмом і втратила свою силу. Тепер, хто в Польщі думав серйозно ратувати Польщу, не міг думати про згоду з Україною без ширших, автономно політичних уступок. Для неспідлених польських патріотів така комбінація видавалася одним ратунком, і сей погляд зовсім не був осамітнений. Таке розуміння витворила попередня десятилітня кривава революція, що викликала так зміну політично-національних відносин, як і привела з собою зміну поглядів в умисловій сфері і зродила вкінці розуміння злих сторін дотеперішніх обоюсторонніх відносин.

Довголітній протест України маніфестований проливом крові, витворив серед правлячих сфер нове покоління з толерантним пересвідченням і з серцем більше схильним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тоді в Польщі досить популярною. Та вкінці чиж не робила вражіння і чиж не переймала страхом можливість, що можуть видіти власними очима упадок вітчизни, її поділ між сусідів, або чи не був би більший сором, якби на католицькій престолі заміли православні Романовичі? А вже ж може було б найбільше болюче, коли б хто зі шляхти зістався, видіти Польщу без Пруссії і Великої Польщі — вправді з власним королем, але не королем шляхти, а з всевладним королем хлопів, що мав би панувати деспотично по цілковитім знищеню шляхоцького імені.

Прецінь не вийшли з пам'яті ті страшні проекти Кароля Х Густава, що намовляв побожного короля Яна Казимира до вирізання шляхти і до відступлення йому і бранденбурьському електорови висше наведених провінцій. Навіть „*ad statum plebeium wydawał uniwersały, armując ich (chłopów) przeciwko szlachcie, rozkazując, aby Panów swoich zabili i praecium każdego Pana głowę obiecując*“ — пише Казимир Беневський

¹⁾ Rudawski, т. II, ст. 359.

до старости лудького в дороги до Чигирина ¹⁾).

Крім того напирала Польщу до згоди Австрія. Цецішевський, польський дипломат радив віденському кабінетови конечно помогти прихилити Виговського: „Думаю, говорив він, що гетьмана козаків не треба легковажити, бо на тім чоловіку опирають ся погрози многих Поляків (партії французької) викинути австрійське військо з краю і на тім чоловіку опреть ся ще багато афронтів (*impertinentiae*), а тому треба запобігти ²⁾. Але Австрія без того здавала собі добре справу зі значіня козацтва для долі Польщі і мала завсігди на козачину пильне око почавши від Рудольфа IV і без перерви з ними зносила ся. Коли як коли, а 1658 р. Австрії дуже залежало удержати при житю польську державу, яко передмуре перед шведською авантурничою інвазією і московськими претенсіями що до польського престолу. За прошенем польської корони і представленнями тодішних політиків і дипломатів Павла Вальдероде і барона Ліволі послав Фердинанд III в січні 1657 р. до Богдана Хмельницького католицького архієпископа Петра Парчевича з його капеляном Марціановичом до Чигирина, щоб прихилити старого гетьмана на сторону Польщи. То само повторив в місяци грудни того самого року по його смерти син Леопольд I; нове се посольство післано вже на адресу Юр. Хмельницького ³⁾. Так само дбала Польща про посередництво у Татар, хоч вони тим разом не мали причини дуже одушевляти ся польським клопотом, маючи запевнений спокій в Україною.

В самій польській короні особливо з одушевленем витала проєкти згоди дрібна волинська, подільська і брацлавська шляхта, не зовсім сполячена, яка протягом 10 страшних літ хиталась в непевности двох впливів і весь тягар трудної революції перенесла і відпокутовала на своїй крові і майні. Як терпіла вона за небіщика Хмельницького, так не ліпші настали для неї часи і за Виговського, за котрого терпіла вона ще більші клопоти від польських і українських військових постів над Гориню і Случою, що стояли завсігди на военнім поготовю. Дове-

¹⁾ Рукопись бібліотеки кн. Чарторийских в Кракові ч. 2446, стор. 47. К. Беневский каже, що Шведи хотіли забрати всю Прусію а Велику Польщу годили ся дати бранденбурському електорови.

²⁾ Walewski A. *Historya wyzwolonej Polski*, т. I, ст. 53.

³⁾ Про се посольство подав гарне справоздане др. Мирон Кордуба під т. „Проба австрійського посередництва між Хмельницьким а Польщею“, *Записки Наук. Тов. ім. Шевченка* т. 84, р. 1908, кн. IV, с. 1—32.

дена до розпуки шляхта в своїх благальних письмах звертає ся в одної сторони до гетьмана просячи взяти їх під опіку і забезпечити спокійний кусень хліба, а в другої сторони молить і звиває знаного в Польщі з давних зносин з козаками за Хмельницького Станіслава Каз. Беневського покінчити раз ту згоду, до якої всі так вітхали ¹⁾).

На всю Польщу була йно ворожо настроєна до польсько-української згоди литовська шляхта. Богато там було підкуплених Москвою, а ще більше поводило ся власними користями і побоювалось наслідків нової згоди, що привела б за собою неминучо польсько-російську війну, якої тягар відчула би в першій мірі сама Литва. Богата литовсько-волинська шляхта, власники великих дібр, зі всіх сил стреміли до удержання згоди з Москвою, тай в власних інтересів попірали навіть кандидатуру царя Алексія на наслідника в Польщі, що було дуже дразливою річю для польської корони. Знов прогнані шляхтичі з України мріяли під егідою Романовичів прийти назад до своїх утрачених земель на Україні.

Як сказано, публична опінія на сей акт історичної ваги, була приготовлена, а виробили її користно міродайні правительственні сфери і тверезі патріоти. Не від річи буде послухати влучних думок одного такого сучасника — якогось двірського політика, чоловіка дуже добре обізнаного з ситуацією і в тайним ходом порозумінь з Виговським, з яким правительство через волинського каштеляна Казимира Беневського робило вступні заходи. Наведу сей замітний погляд сучасника, що так яскраво ілюструє духовий перелом в Польщі на се питанє, яке і до сього дня нерішене і по нині не страило своєї актуальности.

Зайва річ говорити — мовить той сам автор — що серед такої маси ворогів, які дигають на нашу згубу, згода для нас потрібна. Але належить роздумати ся як слід, з котрим то з трьох наших неприятелів мир потрібніший і тревальший, чи з козаками, чи з Москвою, чи зі Шведами? З котрим з усіх трьох неприятелів належить ся вперед трактовати, бо всі війни є так скомпліковані, що, здаєть ся, годі трактовати в одним без порозуміня з другим; бо й козаки хочуть тайно без відомости Москви годитись — а Москва уважаючи їх

¹⁾ Рукопись бібл. Чарторийских ч. 2446. Є там кілька листів волинської шляхти до К. Беневського в справі переведеня згоди з Україною.

якби за своїх власних підданих, не зголосила ся з тим до нашої відомости — а що важнійше, не згодилася з найголовнішим нашим неприятелем, Шведами, що ніякої иншої думки в голові не має, як, аби Польщу вимазати з карти Європи і готовить цілковите знищене — вічну згубу і забуте польського імени.

„На мою думку, то найобережнійше треба б трактовати зі Шведами, і то скоро і тайно. Як всі три війни треба мати на увазі і їх з собою вязати, так і всі згоди треба вести в певній обопільній залежності, аби одна другої не виключала, бо то певна річ: скоро в котрим з тих трьох покінчимо, зараз завести трактат з другим. Але то біда, що таке порозумінне при шведській перфідії неможливе і длятого порішення сього питання лишая під розвагу на самий кінець. Як все наше лихо почало ся від козаків, думаю, що й наша доля і супокій тільки від них може почати ся. Коли ж самі козаки непримушено хочуть до нас повернути, то вже сам Бог покаже спосіб. Видять вони добре, що ані наша свобода не може обійти ся без їх свободи, ані їх без нашої. Якже ми з ними злучимо ся, наступить знов для вітчизни час блиску і сили, яко найвисше добро. Проте треба з ними трактовати вже раз по щирому (*bona fide*). Бо що згода з козаками не стала ся дотепер, то таки в тім не їх вина, але наша, бо ми їх трактовали не яко людий. І за се покарав нас Бог, видвигнувши їх невинність (*impunitatem*), і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такі люди як і другі і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони, що по рабськи (*serviliter*) не застерігаючи навіть собі якою небудь клявзудею свободи, піддали ся посторонній державі. Тепер і там сильно допоминають ся своїх вольностей, волять вигинути, як без волі зіставати. І ми мусіли упасти, бо вони бороли ся за свободу, а ми за безсильне пануванне (*pro dominatione impotentii*).

„Здасть ся, нема дотепнійшого пляну над плян й. м. пана великого маршалка, що полягає в тім, щоб з ними через одного чоловіка трактовати, до чого найвідповіднійший є й. м. пан волинський ¹⁾, чоловік випробований з досвіду і правости характеру, а який вже найшов до них спосіб трактованя. Тільки треба таки щиро і отверто їм признатись, що ані ми без них,

¹⁾ Так звичайно називають Станислава Казимира Ївневського, волинського каштеляна.

ані вони без нас не можуть остоятись цілими. Треба раз заспокоїти їх дезідерати, що то їх з'ясовав пан Теодозій на конвокації. Не такі вони трудні. Тільки та точка на погляд здається скандалом, де вони жадають, аби їх уважати „seorsiva gens“, правдивим народом, і де хочуть мати свої власні уряди.

„Справді треба їх раз узнати за націю, а не за сторонництво; даймо вже їм спокій і ніяким штучним і неприродним способом не викликуймо інтриги і не розвиваймо їх. Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких прероґатив, бо тільки через законно унормовані відносини держать ся царства, а через вивисшене народа над другим скоро повстає розпряжене. Також уважаю важною справою, щоби навіть найгідніших чужосторонних князів не мішати до своїх інтересів, бо вони, побиваючись більше за своїми справами і цілями, заміщують держави, як се діється в нашім краю, в тім „cardine libertatum“. Як се водить ся споконвіку, тільки щира обоїльна любов і забуте давних провин служать найважнішими і незаперечними умовами доброго пожитя і тревалої згоди. Також рівність тут потрібна, що підносять правдиву свободу — хоч часто і під покровом свободи гнітуть других і змушують до потакуваня злого стану (confusiones). Тримаймо собі пакта і конфедерації, шануймо свободу, бо нас чужі, коли не розібють, то і не заховать. Але та наша свобода инакше не може істнувати, як козакі нас а ми козаків не будемо боронити, чи як ужию иншого терміну, Україна нас, а ми України не будемо захищати. Бо й козакі відлучені від нас не можуть бути певні своїх свобод, яких деінде не завнають. Так сей воевничий нарід може видвинути ся до нових гарних поривів — інвенції, коли тільки без інтервенції інтересованих чужинців не будемо себе взаїмно непокоїти. А згода з ними може удати ся тим лекше, бо вже добре досвід научив козаків — стали їм там в Росії відбирати свободи, а кожного протектора і речника партикулярности слушно підозрівають і навіть відкидають.

„Що до знесеня унії, то правда, се дуже прикро вражас наші вуха і наш політичний запад, але то справа божого промислу, а не земного, і не цивільна, а строго теолоґічна. Унія повинна зміряти до сього, аби надмірною ревністю другого не згіршати (nimio zelo nie skandalizować). Прецінь св. Павло говорить: „sit zelus vester secundum scientiam“ (найревність ваша буде згідна з знанєм). Боже се діло кожного просві-

чувати і шукати лічних способів на застарілу хворобу. Прецінь нічого доброго не принесло насильство в Швеції, Німеччині, Нідерляндах; ані навіть в Англії не було з насильства ніякого хісна — всюди знов по многих кровавих війнах і боротьбах бурян і кукіль взяли гору і не допустили здорового посіву (*triticum eradatum* і *zizania* взяли верх, *nes mentionem tritici admittunt*).

„Сама Польща була так щаслива, і се, що у інших було злого, у неї не прийняло ся, і через се, що вона ереси не дусила, забезпечила собі і церкві спокій. Вправді велика частна була заражених, а ересь, пороки і скандали вкидали ся між духовенство, але дякувати Богу братерська тверезість (*claritas*) те все усунула, що аж до половини убуло Лютрів. Отже розвагою, побожністю, лагідністю треба підносити добро церкви і тими прикметами церква була сильнішою як могучість держав, навіть по очищеню католицизму. До церкви йно належить дбати, щоб піднести її добро і божу славу! Але вся та диспута радше належить до еретиків, як до Руси, якої на мою думку не можна ідентифікувати з еретиками, бо грецький обряд хоч і ріжнить ся від римського, то таки релігії не заперечує (*non damnat religionem*), аби тільки артикули віри не ріжнили ся (*ne disciparent*) і спосіб ісповіданя тих артикулів лишив ся незмінений. Нехай же то все рішить зїзд теологів в Варшаві. Прецінь та справа була вже на дневнім порядку перед війною, і якби не війна і не смерть пана канцлера, то було б се давно полагоджене.

„Я таки, не кидаючи ще теми про унію, зістаю в пересвідченю, що через знесенє її не наносимо насильства нашому сумліню і через се не осуджуємо нашої релігії. Бо взагалі унія нічим иншим не ріжнить ся від римської церкви, як тільки обрядом, котрий, як я підніс, не повинен підлягати осудови. Непростимий гріх і безбожність — запропашувати (*damnare*) ту релігії, яку визнаємо — і се властива ересь. Тоді такий — скажу словами св. Павла — власним судом себе осуджує, се значить вірить в се, що як раз осуджує. З тих отже причин ніби не можемо зносити унії, але щоби сього неможливо було якось поладити¹⁾ і щоби вже не найшов ся спосіб до заспокоєня нашого сумління — не хочу сьому вірити“.

Автор радить проте крайнам залишити інкорпорацію грецького обряду до латинської церкви, бо се тільки огірчить Русь.

¹⁾ В тексті є: *ale, zebuy to rzecz miała bydz incomplanabilis*.

Як передше, перед відлученєм східної церкви, стояв на чолі її патріарх, нехай так лишить ся і на дальше, коби тільки основні пункти віри були не торкані і право рішати лишило ся в одних руках, бо се установила не римська гордість, але установила божа мудрість; інакше не могла б церква звати ся католицькою, якби провінціональні церкви не мали її підлягати ¹⁾.

„Повинні отже бути спільні наради патріархів, а право рішати і власть повинна належати одному (*decisio et dependentia ab uno*), бо тим самим бережуть ся правдивість потрібних артикулів. А церков є католицькою власне через се, що має способи до захованя єдности (церков) і їх поглядів (*sensuum*). Також і Москва прихляєть ся до скликаня синоду, і якби се стало ся дійсно, — яка би то була велика з того користь для церкви! Треба отже се мати на думці і тим усильнійше стараймо ся про згоду з Москвою, так на пожиток нашої свободи як також і релігії. Інші розважаня (*considerationes*) відкладаю до варшавських нарад. Тільки треба щиро вияснити Москві, що зовсім не відстрашуємо ся від сукцесії. Як приєднаємо до себе козаків, то за тим піде спокій з Шведом і підуть інші свободи без числа.

„Щоби козаки не налякались пропозиції сукцесії і не бояли ся пімсти з боку Москви за своє відступство, треба їм вияснити, що ся пропозиція не принесе ані нам ані їм ніякої шкоди, бо як будемо злучені, то: 1) тим дїпше зможемо упімнутись за спільні кривди; 2) устане війна, а настане перемире; 3) занепокоїть ся Швед і рад не рад погодить ся з нами і попустить зі своїх постулятів, які полягають на тім, щоби дати йому Прусію й признати за протектора, що менше більше значить — признати право сукцесії, що я постараю ся доказати всім в Варшаві. Коли ж маємо рішати про сукцесію, то з багатьох причин волю таки Москву. Треба вдоволити козакам і інтенцію їх старшини, як се мені представляв п. Теодовій тай посол курфїрста п. Ахіль посиланий до козаків. Та вкінці сама рація вимагає: таж ми будемо зневолені нагинати до нового уложеного стану великі маси невдоволених з тої злуки так у себе як у них. А щоби їм не дати нагоди до невдоволення і щоби не повстало недовіре, треба буде — *nolens-volens* (для виладуваня енергії) наші за-

¹⁾ В тексті: *bo ni moze dici catholica ecclesia, kiedy dependentiae sa tylko provincionales.*

брукані кровю руки обмити в великій війні з ворогами христового імени. Най думає як хто хоче, але коли сього не зробимо, то можемо знов мати домову війну.

Се треба мати на думці, але публично сього не треба дискутувати; треба до сього пляну наводити Москву, саму по собі прихильну до сього — всі знаємо, як жадний слави московський цар.

Так то отже згоду з козаками треба заключати з добрими намірами, з щирим довірем і вірно, тай найострійшими карами карати всяких насильників (*violatores*) миру. Коли ж маємо щось робити, то робім так, щоби тими трактатами з козаками не дразнити Москви, не відпихати її від угоди і не викликати війни. Самим же козакам треба сказати отверто, що шведські інтереси мають на цілі — поділити противників, і тим способом лекше розбити наше королівство, а відтак обернути його в свою провінцію, що було би шкідливе нам і козакам. Як я висше сказав, наша взаємна свобода і цілість залежить тільки від згоди з козаками, але годім ся з ними так, щоби та згода обіймала і Москву, якій також більше потрібна згода з нами як війна, а яка звичайно дуже непевна, тай врешті є також і козацька інтенція, щоби знова погодити ся з Московью, а опісля спільними силами підняти якесь більше діло, без чого ми не виратуємо себе.

Що тичить ся Шведів, то й вони будуть податливі, побачивши наші угоди і се шведського короля здержить в розгоні, а ми получені з козаками будемо йому рівні і його прислуємо до згоди. Вже то саме буде по нашій стороні, що шведський король знесилить себе тяжкою війною в Данії, а ще більше знесилить ся удержанем тамже несправедливого спокою, який з природи річи не може довго тревати, бо чим більший утиск, тим більша реакція, як се бачимо приміром в відносинах між римською імперією і Туреччиною. Через удержуване великих гарнізонів шведський король не зможе кинути до Польщі більших сил. Треба також сказати козакам, що й французька політика, що попирає грішми Кароля X має тепер інші цілі і противна його війні з Польщею, тай угода з Австрією і бранденбурським курфюрстом має своє значінє. Також всі ті шведські здобутки в Пруссії зовсім не тревалі — против них стоїть вся (католицька) Німеччина, побоючись справедливо тих самих успіхів і подібної авантури, яку наніс попередник Кароля, Іустав Адольф. Треба також післати до Беневського копії листів

від електорів до короля шведського і ту спільну їх інструкцію, що взиває його до згоди з нами. І се певне, що вразі непослуху бранденбурзький електор має запевнену поміч від римського імператора і від колегії електорів і інших князів в Франкфурту.

Надто треба мати на увазі і знеохочене до авантурничої війни короля, шведського сойму і, як з Гамбурґа вчора прийшли депеші, тамошній сойм не хотів дозволити контрибуції. Отже нехай козаки безпідставними надіями не осмішують себе, бо тим нічого не вдіють: наша власна сила і союзи, які маємо забезпечені, тай ведені порозуміння з самим королем сильно скріпили нашу позицію. Для відома п. волинського виписую ті сили, які маємо запевнені у себе і у союзників: насамперед Монте Кукулі має 7500 піхоти, а 4500 кінноти готової в таборі, а йде йому в поміч 3000 піхоти зі Шлеска з 36 арматами і з усім знарядом. Крім того пруський курфїрст дає під команду П. Гродзького 1000 райтарів, 1000 драґонів, а сили угорського короля в Прусах виносять 2000 драґонів, 1000 райтарів, а до того генерал Soues має 2000 піхоти і т. д.

Нехай п. волинський всіма способами стараєть ся погодити ся з козаками. Нехай козаки не вірять фальшивим новинам, що їх розсівають Шведи, бо ми справді так сильні, що можемо кинути військо і на Україну, коли б треба було ратувати козаків. По згоді з козаками, не підлягає сумніву, треба пактовати в Московю, аби не брала за вде тої нашої згоди з козаками і на злість не уложила союзу зі Шведами. Проте треба буде поінформовати панів комісарів, аби уміли Москві вияснити нешкідливість для Москви нашої згоди з козаками, бо і без того ми би ніколи не погодили ся з ними без попереднього порозуміння з козаками. Але хто зна, чи не було б може ліпше, якби з Московю місто по доброму, погодити ся оружем. Треба доложити Москві, що ми від сукцесії не відстрахуємо ся і здаємо з сього добре справу і знаємо, яка зросла би користь для християнства з такої злуки, а кілько то було б слави для злучених народів, кілько для унії.

І треба трактовати про факти не видумуючи нових неможливих точок, і будучі королі нехай йдуть правою дорогою, дбають о ненарушимости нашої віри, стережуть свободи так України як і нашої, нехай дбають про свободу елекції (savere electionem), застережену давними умовами. Не бачу потреби робити собі з чого небудь закидів, а противно доложім стараня до скріп-

лена свободи і до знесення неоправданих побоювань, і подбаймо, щоби московські залози вийшли так з України як і з Литви. По такій генеральній згоді з козаками і Москвою мусить сама собою наступити згода зі Шведами. А якби сього Кароль Х Густав не хотів, міг би се легко переплатити катастрофою для себе, хоч війна з ним не дуже для нас бажана, бо навіть при певній здобутій побіді, ми не зможемо нічого на ній пошукати. Так отже всі ті трактати ніколи не будуть тревалі, як не будуть по щирій правді заключені. При найменшій невдоволеню і недодержаню їх може підняти ся така буря, що всіх приведе до цілковитого упадку.

Так виглядала ся „скромна рада“ написана з наказу королевої для настрою і переконання короля та правительственних кругів, писана „не в арофанції“ — як каже незнаний автор — але в щирім намірі, може хибна, але писана так як думав. Крім повисше наведених цілий мала ся рада не менше важне призначенє — поінформувати п. волинського, себто Казимира Беневського і козацьку старшину про фактичну ситуацію в Польщі. Надію ся на Господа Бога — кінчить — що він pomoже в добрім ділі, тільки прошу трактувати з козаками не через кілька осіб, а тільки через одного, а се через п. волинського, бо, як бачу, се чоловік розсудний і має в тім велику практику, з чим годжу ся з п. Любомирским ¹⁾).

Такі то були властиві причини, що пхали польське правительство до згоди з Україною і в тій згоді з Україною добавали одинокий вихід з прикрого положення, в яким тоді опинила ся Польща. На перший погляд видавало ся, що прихильна рекомендація на тему згоди була тільки гарним початком уладнання взаїмних відносин, а в дійсности се вже кінець довголітних ведених в тім напрямі зусиль Польщі.

Порозуміне почалось десь з початком 1656 р., а автором того був давний козацький приятель, підканцлер Геронім Радзевський. Скомпромітований 1651 р. підозрінем в тайних зносинах з козаками перед катастрофою під Берестечком, посуджуваний в зраді за попередне і за відраджуване посполитому рушеню йти на Київ, мусів він через інтриги деяких двораків шукати долі на шведським дворі у Штокгольмі. З початку хотів

---

¹⁾ Рукопись в Імператорській бібліотеки в Петербурзі, ч. 15, стор. 128—143 під т. Pokoy z kim, czy z Swedem, czy z kozaki, czy z Moskwa?

він, як про се писав до Хмельницького¹⁾, робити кар'єру на чигиринськiм дворi, але бояв ся королiвської метивої руки, на- томiсть зробив иншу прислугу—звернув увагу шведської королеви на козаччину i пiдняв ся першого посередництва мiж нею i ко- заччиною. По новiй зрадi проти шведського короля i по поворотi до Польщi навязав вiн 1656 р. на-поручене правительства пере- говори мiж короною i Хмельницьким. I дiйсно Хмельницький прийняв проєкт згоди дуже вичливо i вичiкував нетерпеливо приїзду Радзейовского до Чигирина, аби, як казав, завести таку згоду, яка б i на будучi часи була доброю. Але на Волинь, як бажав Радзейовский, не мав охоти висилати комiсарiв, бо треба було концентрувати вiйсько, котре був розпустив домив. Вже радив ся з полковниками.

Але канцлерови не довелось увiнчати бажаним результатом почате дiло i великий факт поєднання двох народiв випав на долю Станiславови Казимирови Беневскому, колишньому товари- шеви Виговського i П. Тетерi з iродського суду в Луцьку. Подiбно як оба товаришi Українцi, так само i вiн покинув маломiську кар'єру, а кинувшись у вир життя, вплив на фи- лях революцiї до ролi дiяча, дипломата в зносинах мiж ко- заччиною i Польщею. За свої заслуги зiстав вiн потiм iмено- ваний королiвським секретарем i волинським каштеляном.

Сьогож року 1657 велику прислугу вiддало справi по- розумiня козацтва з Польщею також австрiйське правитель- ство, взявши на себе посередництво обох сторiн. Як вже знаємо в сiчни 1657 р. вислано з Вiдня на Чигирин архiєпископа з Мартiянополя, Болгарина Петра Парчевича в товариствi його капеляна Марцiановича, а з Польщi долучено до посольства К. Беневского i Ромашкевича висланого до Криму для позискання хана. Цiль посередництва одна: прихилити Хмельницького до згоди з Польщею i вiдтягнути його вiд коалiцiї через вiдкли- кане Ждановича вiд Раковцiя i вiд Карла X Густава²⁾. Та тим разом, хоч посольство згрязло твердий орих i переконало Хмель- ницького в потребi згоди з Польщею i дiстало навіть устнi

¹⁾ Рукопис бiблiотеки Оссолинських ч. 298, ст. 39. Копiї.

²⁾ Гарний перегляд ситуацiї на Українi в 1657 р. i про заходи Австрiї около приєднання Хмельницького, подав др. Мирон Кордуба в своїй розвiдцi пiд т. „Австрiйське посередництво мiж Хмельниць- ким i Польщею“, Записки Наукового Тов. iмени Шевченка, р. 1908, т. 84.

і письменні обіцянки на згоду і заяви охоти, та таки реального порозуміння не переведено. Дня 28 цвітня 1657 р. Беневський вертає назад до Польщі певно по ближні інформації та повновласти, бо в листі, який віз з собою від Хмельницького, козацький гетьман просив вже визначення комісії для уложення точок.

Зроблений початок не перериваєть ся: з одної сторони ведуть ся переговори між Польщею й Австрією, покінчені трактатом з дня 27 мая 1657 р., яким по смерті Фердинанда III Леопольд I зобов'язуєть ся дальше посередничити між Хмельницьким і Кораною і грамотою з дня 4 червня поручає тому самому архієпископови, що пробував в Польщі, вести переговори на випадок смерти гетьмана з його сином, з другої сторони в Польщі приготавлиють урядові сфери проєкт згоди.

Тай як вірити словам одного сучасника ¹⁾, робили Поляки велику уступку: позволено чого хотів Б. Хмельницький, себто аби Україна була князівством, і се князівство мало складати ся з двох воеводств: київського і чернігівського, тай дозволили, аби там були такі уряди, які були в Литві. Одначе мимо того всього, годі на певно ствердити, чи дійсно Хмельницький хотів ту згоду перевести, чи прочуваючи смерть готовив для неї фундаменти для свого сина або кого иншого ²⁾. Король в інструкції, даній Беневському дав тепер на перед своє „placet“ на всі точки, і Беневський післаний до Чигирина деь в останніх днях червня 1657 р. дістав неограничену повновласть списати умову та підписану Хмельницьким привести до підпису королеви. Та польський дипломат не застав козацького гетьмана між живими.

Так отже ніхто инший, як той сам Хмельницький, що за життя умів так основно розірвати узли України з Польщею і чіпав ся найріжнородніших плянів до її знищення, умер якраз серед приготовань до влуки з Польщею.

По смерті Хмельницького знов наступає в акції доволі

---

¹⁾ Рукопись бібл. Осоліпських ч. 189, ст. 987. Се подає Голіньський, що мав честь входити в члени гадяцької комісії. І се можливо, хоч на потверджене сеї вістки піде більше нічого не находимо.

²⁾ Як оповідає Голіньський, сам Хмельницький, здаєть ся, не хотів вривати в Московію і говорить: „Я присягав московському цареві, але як король віддасть гетьманство мому синові, то він може поступати як хоче, бо цареві на вірність не присягав“. Ibidem.

довга перерва. Виговський в перших часах свого гетьманства змінив курс політики й шукав, як знаємо, виходу для України в иншій комбінації — думав будувати самостійну Україну на руїні Польщі. Одначе сучасний літописець Єрліч¹⁾ перебільшує, коли твердить, що по смерті Хмельницького Беневського „ляда-яко трактовано і 10 неділь був він неначе в тюрмі, сподіваючись кожної години смерти від безбожних тиранив“. Так вже вде не було: Беневського перетримано тільки до жовтня і відпущено, як можна надіяти ся, гречно з повними надіями. Що більше, в осени 1657 р. за справою того самого Беневського стануло навіть завішене оружя і перемире з Польщею; обі сторони зобовязались під присягою здержатись від воєнних кроків, держати ся демаркаційних ліній, а польський дипломат заручив заховане умови. Козаки не сміли переступати Случи, а Поляки Горини, і територія між сими ріками уважалась нейтральною. Але при тім усім ситуація не змінилась і між Польщею й Україною давнє напружене не зникало. І хто зна, якби не так фатально трудне положене Польщі, чи не використано б по військовому початкового ростою підчас гетьманства Виговського на Україні, бо між обома сторонами не було найменшої щирости — перемире не мало найменшого значіння і обі сторони часто нарушували його. І се заслуга Беневського, що зумів раз-у-раз годити обі сторони, котрі неважаючи на дуже тяжке положене виступали супроти себе постійно яко вороги. Майже цілу західну границю України обсадили обі сторони сильними гарнізонами і були готові в кожній хвилі розправити ся між собою оружно.

Що гетьманови з огляду на трудне і непевне положене на Україні дуже залежало на додержаню перемиря, сього не треба доказувати. Коли ще додамо до того непорозуміння з Москвою і його заходи около уладнення добрих відносин з иншими сусідами, то хіба треба подивляти ту експанзію, яку показав в політиці з Польщею. Одначе аж тепер показало ся, що ворожнеча між обома народами була надто велика, аби на пограничу війська могли заховати спокій і холоднокровність. Коли взагалі потім згоду нарушувано, і як була чия вина, то була вона по обох сторонах. З поводження обох сторін можна було нераз навіть догадувати ся, чи ті конфлікти, які раз-у-раз вибухали, не були роблені з певним пляном згоди.

¹⁾ Joachim Jerlicz, Latopisiec, т. II, стор. 5.

Суперечка повстала за Пинськ, і звідти правдоподібно пішли і дальші консеквенції. Ціла Пинщина таки того самого року 1657 р. піддала ся через своїх репрезентантів Богданови Хмельницькому і він, очевидно, без довгого роздумування анектував її до України, відобравши від людности присягу вірности, а в самім місті наставивши своїм резидентом Грушу. Беневський хотів спочатку нахилити Виговського до добровільного звороту, але се не удало ся, бо козаки упирали ся на тім, що сю територію зайняв їх небіщик гетьман на добровільне прошене людности. Так само не згодив ся Виговський, а на останній проєкт польського дипломата, щоби цілу ту справу віддати під рішене самій Короні, відповів тим, що для певности зажадав ще раз зложена присяги відповідно до диплому Хмельницького.

Десь з початком 1658 р. литовський гетьман Сапіга наскочив несподівано на Пинськ і прогнав звідси уміщений незначний козацький ґарнізон. Се, річ ясна, викликало серед козаків велике обуренє, перемире уважано через се за нарушене і Виговський грозив виступити в обороні пинської людности з оружною інтервенцією. Але на жаль і свої не дуже держали ся даного слова: під ріжними претекстами переходили і козаки границю, чи то за живністю, чи просто нападаючи на шляхту, або помагаючи їм в їх наїздах. І так прим., коли воеводич Лещинський просив до своїх дібр залог, Виговський використовуючи се, увів козаків до Полонного, Константинова, Заслава і Межиріча, Острога, Гуці, Степаня і Корця. А начальник тих залог, полковник Іван Тарнавський зробив для себе в Межиріча резиденцію і операційний пункт, і своїми козаками мало по малу зайняв знов значну часть Пинщини і території між Горинею і Случом. Виговський знов для злягодження страху і заспокоєня Поляків в численних листах до значних осіб обвинувачує начальників польських залог. Закликає вправді польське правительство до згоди і помочи, але сам дальше забирає і фортифікує твердині. Щось подібно поступав собі кільканайцять літ пізнійше в Хвастовщині і славний Семен Палій.

Се робило Беневському найбільше клопоту, і він в своїй незвичайній зручности, тоном розпуки і плачу, з одної сторони благав Ст. Потоцького і Сапігу не давати приводу до зломаня перемиря, а з другої сторони перестерігав намісника Виговського Івана Тарнавського і подільського полковника, граничного стражника Федора Михайловича. Взагалі обі партії переконували себе в своїй слушности і невинности, але зовсім

не відступали від сього, що зайняли, а війська їх стояли супроти себе ворожо настроєні і заводили між собою бійки. Ситуація перед лютим 1658 р. була так непевна, що місто йти на сойм, Потоцький став збільшати і концентрувати війська.

Новий зворот в польсько-українських відносинах тай зміна в ситуації настає аж в наслідок неширих відносин Москви до Виговського в справі Пушкаря і визначеня нової ради в Переяславі. Отже виходила для гетьмана потреба забезпечити собі вразі неудачі відворот. Треба було конечно Польщу чимсь сильніше заінтригувати.

І справді, десь в половині лютого приїздить від гетьмана до Беневського львівський купець в роду Грек, Теодозій Томкевич, який під покровом купецьких інтересів полагоджував вже давніше всякі дипломатичні орудки. Як представляє Беневський, тишив ся сей чоловік у Виговського безграничним довірем, а в дійсности мав Беневському зраджувати і такі річи, які Виговський хотів укрити і Беневський його уважав радше за свого резидента і шпіона. Але, здасть ся, Виговський надто добре розумів ся на людях і те само міг сказати і від себе. Сей то власне Томкевич везе від гетьмана листи до короля, до канцлера, до київського воеводи і до Беневського, а крім того поручає йому устно гетьман заявити королеви його прихильність до покори („*submissiā*“) і рішене уложити згоду в Польщею. Мав він також вивідати ся від короля і сенаторів, чи можна здавати ся на дані Беневському інструкції до тайного веденя переговорів. Щоб добрій охоті до згоди дати більше реальний вид, вислано з Чигирина на Волинь до Межибожа зручного полковника Павла Тетеру для розслідження жалоб на козацькі залоги, а для полагодження вже раз того дразливого граничного непорозуміння, наказано вивести з Кореччени з дїбр воеводи Лещинського козацькі залоги і тим способом убити причини непорозумінь.

І так зроблено: залоги виведено, а для лїпшої справи відновлено затверджене давне перемире, зложено ще в осени, і тим утверджено Беневського в прихильних замірах Виговського до Польщі. Подбано також, щоб відвернути причини до дальших можливих непорозумінь: умовились, що польські війська мають стояти вправді на поготові, але на кватирах, а не разом, і від Горини мають стояти в віддаленю 3 миль¹⁾. Зроб-

¹⁾ Реляцію про се пограничне непорозумінє переповів я на основі

лено се тому, що зближене Поляків до сеї границі викликувало у простого народа невдоволене і його утєчу і через се насувало можливість бунту против Виговського.

Так вже Тетера усунувши всі перешкоди, подав з своєї сторони точки умови, без яких формальностей годі було приступати до самого трактату. Певно ті самі пропозиції подав в Варшаві і Томкевич, але ми їх не знаємо від нього, а знаємо від Беневського, з його реферату, післаного королеви по його конференції з Тетерою ¹⁾. Найважнійша умова поставлена Виговським для корони, се було бажане погодити ся доконче з шведським королем, хочби навіть з власною шкодою. Бо якби Росія випередила Польщу і завела з королем трактати, тоді не обіцює він доброго успіху, бо козаки не повірять в перевагу Польщі, а Україна буде мусіла *polens volens* дальше зносити тиранство царя. А Виговський побоював ся сеї небезпечности дуже, бо мав відомости, що Москва про таку згоду з Карлом X побивала ся — обіцюючи всю Польщу за Вислою, а Хитрово оголошував навіть в Україні против Польщі війну. По друге, він бажав, щоби король післав від себе до Криму посольство і наказав ханови вирушити зараз з ордами, не чекаючи весняної пори. 3) щоби границі так Польщі як і України як найщільнійше замкнути, бо всякі бігуни, купці своїми реляціями дуже утруднюють справи; пограничні війська, особливо гарнізон поміщений в Межирічю мав сього пильно стерегти. 4) щоби війська коронні були все готові, але не наближали ся до Горини і щоб корона мала на поготові посполите рушене і для сього мало правительство видати універзали — одні віці за двох, а на треті мали вже сідати на коні. Здасть ся, то все було зроблене на се, аби з одної сторони мати забезпечену поміч на випадок неудачі з Пушкарем, а з другої сторони — аби польськими військами шахувати нарід ²⁾.

Такі отже жаданя ставляв гетьман. Але яка була запорука зі сторони козаків, що то все брали серіозно? Якось сповняло польського дипломата підозрінем, що Тетера понад гарні слова не мав від Виговського повновласти, тай, видко, Виговський не зовсім точно сповняв поставлені зобовязаня. Беневський, уважаючи Тетеру своїм конфідентом, не залишив знов нічого, щоби дові-

розправи Д. Коренця п. т. „Зносини Виговського з Польщею в р. 1657 — 58“. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 38.

¹⁾ Рукопись бібл. орд. Красіньских в Варшаві ч. 312, ст. 207.

²⁾ Ibidem, ст. 399, 256—7.

дати ся про фактичний стан річий, і се справді осягнув, бо Тетера в своїй наївній добродушности висповідав ся зі всього. Як пише Беневский ¹⁾ — Тетера ручив за добрі заміри українського гетьмана, і якби навіть Виговський не хотів дотримати обіцянки, так мусить, бо його збивають з дороги політичні обставини. З усіх сторін настають на його голову: тут Юрій Хмельницький підбунтований громадить свою партію і шукає підпертя, а там Запороже все до нього ворожо настроєне і жде тільки весни, а полковників собі вірних має Виговський йно мале число. Пар тільки про око йому сприяє, в дійсности радби його згубити і казав йому до себе їхати. Якби не дотримав обіцянок, так він — Тетера — від нього перший відорветь ся, а маючи симпатію і любов, потягне за собою більшу часть козацтва.

Тетера зі своєї сторони, чого йно ждали, все зробив для доказу вірности: виконав присягу, підписав декларацію на дотримане обіцянки і в заклад дав свого рідного сестрінця єдиного Пікуліцького, якого Беневский на свій кошт улюковав в Луцьку при єзуїтах. Сам Беневский ввійшов з ним в щире довіре яко сват через рекомендацію йому нової жінки по смерти першої, сестри Івана Виговського. Яко доказ Тетериної вірности послужив також факт, що торгував з удовою Киселя про Гуцу і там став будувати ся. Беневский запевнившись в його місії обіцяв йому в усім королівську ласку і обсилав дарунками, дав на видатки 6000 зл. і обіцяв до того звернути всі дарунки і видатки, роблені ним на зисканє козаків. На Великдень обіцяв вернути до козаків і кінчити діло ²⁾.

Так отже розпочате діло йшло далі: посольство Томкевича в Варшаві і його конференції з правительственными особами пхнули порозуміне на добру дорогу і всюди воно відбилось з теплою симпатією і всюди прийнято його з горячим співчутем. Таки зараз при кінці лютого скликано конвокацію сенату, в якій крім сенаторів взяли участь найзнатніші особи в цілої Польщі і ухвалено вислати до козаків вибраних послів з пропозиціями ріжних способів до згоди, а для попертя переговорів і для надання сій справі більшої ваги, мали вислати до козацьких границь військо зложеноє в 30.000 людей, себто 3 дивізій, під комендою Ст. Потоцького, Любомирского і Сапіги. Задачою сеї армії було уважати на Україну і на козаків, а ударити на них тільки в крайній потребі. Зібраний сойм до полагодження справ

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

в марті, визначив для переведення переговорів великими комісарями обох гетьманів, Стан. Потоцького і Павла Сапігу, а крім того додано смоленського каштеляна Євлашевського і волинського Станислава К. Беневського. Вони мали на весну зіхати ся в Дубні і там з самим Виговським або з його повновласниками докінчити діла ¹⁾).

Але се був мабуть проєкт скрайнійшої, нервової партії, яка не вмiла числити ся з дійсним станом без попередньої рішучої згоди в Чигирині. Тай те військо з 30.000 людей, супротив недостачі війська і його плян — се були страхи на Ляхи. Українському гетьманови в його борбі з опозицією передчасна умова з Польщею була дуже не на руку і вона своєю непопулярністю могла б його вбити. Ціль українського гетьмана була вести переговори потайки і продовжати їх до нескінчення, ніколи надто не натягати струн, не доводити до розбиття, але і не доводити до згоди. А вже ж концентрація польських хоругв під Дубном і наближане їх до Горини, викликали оправданий неспокій і у Виговського і у старшини. Всюди сільська людність стала непокоїти ся і се дало опозиції безпосередній товчок до доносів на Виговського перед Москвою. Пограничний поволоцький полковник і людність з над границі алярмують в маю Бутурліна про грізну небезпечність і скрізь по Україні ходили чутки, зрадаювані певно на Запорожжю, що з польськими військами має злучити ся сам Виговський і напасти на Україну ²⁾). Так отже препарований експеримент показав ся дуже резиковним і гетьман потім сам побожвав ся і підозрівав польських гетьманів, що хочуть зломати перемир'я і почати з ним війну. Для того Беневський знов посередничить і звиває гетьманів не ломати перемир'я, а Виговський від себе страхає війною ³⁾).

Що і польські гетьмани поступали собі може доволіно та підозрівали Виговського в нещирости, мали і вони за собою багато слухности. Тими мотивами, що збуджували їх підозріння були: брак документальної повновласти для Тетери, несубординація військ (хоч вона була і по обох сторонах) і недостав'янені властиві, реальні поступати. О скільки знаємо, справа тільки волікла ся через кореспонденції, посольства і конфідентів. Знаємо, що Тетера часто виїжджав до Межиріччя, конфірував там з Беневським, укладав тимчасові перемир'я тай назад вертав ся до Чигирини, але докладного предмету тих конфі-

¹⁾ Waliszewski A., т. II, ст. 273.

²⁾ Акти Юго-Зап. Росії т. IV, ст. 116, 115. Памятники, т. III, с. 290.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 290, 296.

ренцій не знаємо. На диво Поляків, Виговський від себе нічого не предкладав, а навпаки жадав пропозиція їх постулятив, щоб, як говорив, могли мати понятя про ті бажані уступки і щоб обміркувати свої постуляти¹⁾. Сам виступив вправді з загальною, але зовсім виразною пропозицією аж доперва в перших днях мая і тоді аж зажадав властивої згоди. Власне вибирав ся тоді під Полтаву на рішучу розправу і не був певний як доля йому присудить. Вислав отже знов в сих згаданих днях до Беневського чоловіка „virtute probata“ званого Теодозія і заохочував правительство до скінчення „добрих справ“, заручаючи, що пізнійше тяжше буде знайти вигіднійший час, і довго прийдець ся ждати, нім така звізда присвітить.

Ще рішучійші кроки до згоди, вимірені вже на певний успіх і на довершене свого великого діла, чинить гетьман не скорше як при кінци мая, підчас побуту під Полтавою, саме тоді, коли був в дуже критичнім положеню. Але і тепер ще повновласть була йно устна, а не письменна: „Co strony publici promovendi boni, iakom ia raz na taką p. Teterę ordynował functiā, tak y teraz zupełną onemu iednemu W. M. M. P. wiareę tym upewniając, ze cokolwiek by on ex re nostra z W. M. M. Panem postanowił, my wdzięcznie przyjmiemy. Nostrago confirmabimus voluntate, skoroby iak naumnieyszą dał o tym wiadomość. Tylko o to prosimy, abys W. M. M. P. chciał z nim agere confidentissime, omni remoto scrupulo, nie kładąc sobie zadney do niego urazy przez nieprzystaną onemu plenipotentiā, gdyż te nasze listowne upewnienia za nayważnieysze mocy y pozwolenia miec chcemy. Sciągnę na się łaski Bożey oddalenie, jeslibym miał iednego uchibić słowa nad postanowienie ordynowaney odemnie osoby²⁾. То само повторяє десь ще в червни. Ia więcey słowu memu indidi firmitatis et fundamenti, niżeli kiedy bym sto skryptów takich miał dawać³⁾. Дуже побоював ся гетьман дати комусь в руки документ, аби при неудачі то не скропидося на нім. Проте поручає Тетері бути обережним, боїть ся щоби подорожні не виявили секрету, бо в Москві перед Лісницьким про нього говорили з підозрінем і литовська шляхта сильно інтригувала через ніжинського протопопа Фи-

1) Рукопись бібл. Красінських ч. 318.

2) Лист Виговського в д. 27/V 1658. Рукопись бібл. Кр. ч. 318.

3) Рукопись ч. 312, ст. 201. Informacya Teterego od Wyhowskiego.

лимоновича ¹⁾). Особливо поручає бути обережним при пересиланню відомостей, так боїть ся, аби зрада їм голов не покрутила. Крім того заздалегідь асекуруєть ся на будучність, коли б з того всього випало повне фіяско — „аби нам були загарантовані почеси і репутація, яку нам обіцяно“ ²⁾). Розумієть ся, треба було матеріально забезпечити будучність, бо могло би так випасти, що скомпромітованим не було би у себе в дома що робити, могло б прийти на „reputacyi szwankować“. Вісти мали присилати ся через челядників мовляв у власних інтересах.

Вкінці около 15 червня гетьман зійшов цілковито з дороги баламуцтв і станув на реальній підставі. Повідомляє отже Беневського, що позискав на свою сторону багатьох, і для приспінєня укладів висилає до Межиріччя Тетеру, щоби умовив ся що до капітуляції і підписав її. Наказував Тетері приспінювати дорогу і так в тій справі обійти ся, „як ми з собою над Перезовом умовили ся, опираючись в усіх оказіях на нашім слові, від якого жадною мірою відступити не хочу“ ³⁾).

Що було найважнійше і чим справді дав гетьман доказ доброї волі до згоди — се було те, що зривав з Москвою, „зрікав ся царської приязни і заявляв свою готовість „з Татарами і Річчю Посполитою ударити на Москву“. Вже певно компопував ся знаний нам маніфест против Москви!... Треба було кувати зелізо, поки горяче. І Беневский, розуміючи се, налягає на короля, „аби кінчив з Україною“, але обережно, і перестерігав, щоби комісари не дуже квапили ся з комісією, щоби не тяжкі ставляли услівя, не довіряли паперови і щоби не залишили гладити царське величество комплєментами. Як писав Беневский — „очікує Тетери і з ним має удати ся до короля. А тим часом радив вислати до Виговського листи з комплєментами — один від себе, а другий від сенату, і рівнож просив вислати зо 20 листів до різних старшин, не жалуючи титулів: „благородно уроджений, нам вірний і милий“ і т. ин. Також намовляє короля приїхати до Львова або Люблина і близько місця переговорів відбутти сойм. Ще раз поручає вельми заховати секретність справ і осіб⁴⁾).

Від себе що треба було зробив: післав на жадане Виговського

¹⁾ Ibidem. Литовська шляхта пускала навіть вісти про ровділ границь і винагородженє Виговського. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Рук. бібл. Кр. ч. 318, ст. 199.

⁴⁾ Памятники, т. III, ст. 304, 305, 308, 310. Листи Беневського до короля й інших осіб.

післанця Стжалковського, а з ним листи до козацької старшини з запевненем королівської ласки.

Невмірно велика подія, якої не легковажили і сучасники, зближала ся чим раз ближше. Довге зволікане кінчило ся вже реальними фактами. Як дотепер була проволока, то властива ціль сього лежала не в чім іншій, як щоб здержати Польщу від нерозважних кроків, доки не удасть ся поконати домової революції. Коли б перше роблено угоду, то роблено б її більше під обухом потреби і друга сторона не занедбала б вихіснувати прикрого положеня свого приятеля. Тепер по погромі Пушкара можна було красше використати ситуацію — тепер стояв против себе рівний против рівного, тепер стояв супротив Польщі щасливий побідник домових клопотів. Від тоді були зовсім інші вигляди і буда більша охота: „Сам Бог знає, яка охота пре нас до згоди, коби тільки його свята воля хотіла нам присвічувати своєю ласкою! Одначе є надії, що як зобачить наші серця склонні на так гарні річи, то й ще більше прихилить наші серця до спільного навернення. Ми з нашої сторони давно б привели до здійсненя намірені пляни, якби не виправа за Дніпро“¹⁾.

Десь в половині червня приїхав нарешті до Гощі Тетера з повновластю, з сею повновластю, якої так дуже вичікував і жадав Беневский. В привезенім листі гетьман дякував Беневському за здержане обох сторін від нерозважних кроків: „Добре стало ся — писав він під д. 4 (14) липня — що з обох сторін здержали ся від суперечок, бо через се навіть ті що мали лихе понате про щирість, переконають ся в нашій добрій волі. Коби ви м. пане дбали дальше про здержане ворожнечі, а се не буде без платної користи“²⁾. Козацький гетьман мав з початку на меті — як се пише в листі — поконати дорешти своєю волю, а по сїм удати ся до Білої Церкви та кінчити навязані переговори. Одначе наразі полагоджував все через Тетеру, а в дальшій мірі служили яко посередники і справоздавці між Чигирином а Варшавою: Томкевич, львівський єпископ³⁾, Петроній Ласко і ин. Торг добивано на цілій лінії і обі сторони звивали також до згоди Кароля X Густава і заохочували його до війни против Москви.

¹⁾ Рукопись бібл. Красінських ч. 318, ст. 201.

²⁾ Рукопись ч. 318, ст. 112. Лист Виговського з д. 4 липня.

³⁾ Лист Ліволі з д. 29. VI. 1658 р. Віденський Архив.

В тих то днях, зараз по приїзді Тетери начеркнено проєкт будучої згоди. Начерк сей зробив певно Беневский і Тетера; він не обіймає ще всіх постулатів гадяцького трактату, чередовсім нема в нім докладно спрецизованих політично-автономних відносин обох держав, а всі інші точки розказані коротко¹⁾. Ще далеко тим пунктам до просторого, гарно устудізованого і доповненого будучого трактату. Се були пунктації, над якими оба правительства мали застановити ся і по розвазі змодифікувати. Те все, як там на кінци пояснюють автори, має ся розуміти не за конклюдію, але за намову (проєкт) „ad trutinam J. M. u wszystkiey Rzpteuy wzięte u salua agitatione commissionis agitowane“ (підданий під розвагу короля, річи

1) Сей концепт під т. „Puncta na Supplikę Woyska Zaporowskiego przez Wielmożnego kasztelana wołyńskiego u Urod. Pawła Tetereę od Hetmana Zaporowskiego delegowanego Namówione, ad trutinam J. Mci u wszystkiey Rpteuy wzięte u salua autoritate Comissionis agitowane“ обіймав такі справи:

1) Скасоване кадуків на козаках і шляхті, від кого б вони не були надані.

2) Має наступити найширша амнестія за всі провини в воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським і Чернігівським.

3) Гарантовано православну віру і православній шляхті давало ся вступ до сойму, трибуналу, а київській митрополит і єпископи луцький і львівський мали засідати в сенаті. Крім того в тих дієцезій мали бути по одному депутатови до люблинського трибуналу. То само мало бути і на Литві.

4) Козаки застерігали міщанам львівським, перемиським, люблинським і виленським свободу в торгівлі і в усіх міських урядах. Всі забрані церкви, монастирі і добра відбирали православні навад.

5) Запорожському війську лишала ся давна свобода і вольности і воно мало де схоче, до вподоби перебувати: або в містах, або на селах, або на хуторах.

6) Висні уряди і сенаторства в Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводства займають тільки православні.

7) Гетьман вирікаєть ся чужосторонніх протекцій, має карати всяких свавільників, що хотіли б нарушити спокій або схотіли б без причини вірвати сойм.

8) Вимовлено позволене на отворене двох академій і вони забезпечували ся такими привілеями, які мали польські. В містах, де мали бути академії, не позволяло ся учити єзуїтам.

9) Доходи в староства чигиринського йшли на видатки гетьманської булави.

Концепт носить на собі дату в Гощі д. 5. (15) липня 1658 р., підписаний П. Тетера. Але на жаль оригіналу сього концепту не удалось мені найти. Наведений концепт знаний з копії. — Рукопись бібл. Крассінських ч. 312, ст. 207.

посполитої і сойму). Сей концепт згоди переслано зараз королеви, а до Виговського послано від Беневського і Тетери листи через двох кінних післанців; оба взивали гетьмана до кінчення діла. Одну копію післав також Беневський (10/VII) до коронного гетьмана Станислава Потоцького. „Досить ласкаво провідіне з нами обійшло ся би — пише каштелян — якби вже після тих пунктів настало порозумінє. Вправді унія, здаєть ся, найбільше перешкаджає, і при ній козаки так завзято обстоють, що против неї і слова не дадуть сказати, і я зрозумів, що ті дурниці найбільше роздразнюють Україну“.

„Які П. Тетера мав до умови тих пактів повновласть (facultatem), вирозумієш з тих листів, з котрих посилаю до Вас відписи“. Але були деякі листи не аби якої секретности, коли Беневський уважав таки за потрібне їх задержати. „Секретні і довірочні справи опускаю в листі — пише дальше каштелян — і не посилаю таких письм, аби вони нікому не дістали ся до відома¹⁾, бо що небудь чинить ся, треба робити під найбільшим секретом. Сам Виговський стоїть на тим, щоби чим скорше кінчити. П. Тетера в Межирічу буде вичікувати останньої резолюції, тебто послів і визначеня місця“.

Тимчасом перемире, що вже вийшло, знову заприсяжено і обі сторони видали строгий наказ, аби війська занекали ворожнечі і аби діла згоди не обливано кровю і руїною. Длятого спеціальним письмом перестеріг Тетера на Полісю Конст. Виговського, котрого жовніри своєвільно непокоїли Слуцьк, а в другої сторони казав Беневський уйняти в карби хорунжого Кмічица, що аж до самої Горини загаяв ся і весь той кут около Степана так попустошив, що бідні хлопи перелякані кидали ті сторони і утікали до Острога. Через се вони розширяли невдоволенє і через се заходила небезпека бунтів на Україні. Крім того взивав Беневський гетьманів, аби вони свої війська стягали до

¹⁾ Рукопись бібл. Красіньских ч. 312. Які то були секрети, можемо довідати ся в листу Беневського до короля десь в кінця червня 1658 р. (Памятники, т. III). Крім свого листу посилав він також до короля і лист Виговського (його не маємо). Беневський повідомляє короля, що український гетьман прихилив до свого пляну багато старшин і що Тетера вже має повновласть і посилав ті кашітуляції, що їх він (Тетера) підписав в Межирічу (?). Дальше поясняє в тім листі текст листу Виговського. З його змісту виходить, що Виговський дає до пізнаня своє бажанє, аби його товаришів випадгородили і забезпечили. Вкінці жалуєть ся польський дипломат на Немрича і каже, що ті figmenta haereticckie Niemiriczowe refutantur, że inscio Wyhovio w iego się głowie urodziły.

купи і держали в таборі. „В кількох неділях — сподівав ся він — справа рішить ся або на сю, або на другу сторону“ ¹⁾).

Угода була вже в близькій перспективі, але заходили і по-важні побоюваня що до наслідків і політичних комплікацій. „Ані цифрами, ані жадною листовною розмовою не можна того виявити, що можна б особисто сказати про ті наслідки, яких я побоюю ся, але може до того не прийде“. Хто зна — пише той сам в *postscriptum* — чи не ліпше таки держати ся з царем і покорити Україну, Крим і Турцію, до яких козаки безперечно удадуть ся. На щось треба нам конче рішити ся, тільки аби місто поліпшення не зробити в себе театру на війну і самим не зійти на ніщо“. Наказує вкінці і йому велике мовчане в зві-рених тайнах, бо Виговський дуже непокоїть ся тими чутками, які про се ходять по Україні.

В такій то стадії була українсько-польська згода перед вібранем сойму. Одначе хоч її зреалізоване було щирим бажанем правительственних сфер і їх постанова була рішаючою, але з формальної сторони треба було ще призволення сойму.

Соймови, визначеному на день 10 липня, надавало ся з рі-жних зглядів велике значіне: брав він на себе обовязок рішити, чи має бути мир чи війна зі Швецією, з Москвою і він мав також уставити відносини з иншими державами: з Австрією, з електором бранденбурьським і мав також перевести реформи будучої конституції. Взагалі мав полагодити і направити всі неправильности, які зродило кроваве десятиліте. Але се нас все мало інтересує. Як сказано, сойм розпочав ся 10 липня ²⁾ під маршалківством посольської ізби Любовіцького. Між пропо-зиціями, які відчитав коронний канцлер Кориціньський була до полагодження і справа козацька.

Сойм уконституовав ся в сей спосіб, що поділив ся на від-діли, — щось в роді наших комісій, і вони радили тайно при замкнених дверях. Крім заприсяжених вступ був забороне-ний навіть чужим послам. Обради відбували ся незвичайно по-важно. Король і королева з найзнаменитшими сенаторами роз-бирали найважніші справи і їх ухвалляли у себе в королівських покоях, а потім доперва запрошувано значнійших з поміж зем-ських послів. Ті звичайно в нічим не супротивляли ся, а про-тивно, йшли в усім згідно з бажаннями короля і сенаторів.

¹⁾ Више згадана рукопись.

²⁾ Waliszewski A. *Historya wyzwolonej Polski*, т. II, ст. 273. Сей то автор подає нам отсе докладне справозданє.

Особливо за дуже важні уважано справи козацьку і московську. Комітет зложений з сенаторів і послів зайняв ся також укладом інструкції і повновласти для комісарів призначених до трактатів з Москвою і козаччиною. Конституції сойму 1658 р. називають сей тайний комітет „депутациєю з сенату і з посольського кола до апробації певної комісії“. Дуже пильновано тайни в тім комітеті, і інструкцій зложений для комісарів на зїзд виленський і для делегата до козаків публично не відчитувано. В інструкціях поручалось за всяку ціну завести з козаками згоду, хоч козаки догадали ся „дивачних річий“: бажали щоб Русини греко-катол. обряду відорвали ся від католицького костела — против чого єпископ і нунцій запротестували.

Справа козацька займала не тільки увагу соймуючих, але також інтересували ся нею австрійські послы; вони при отвореню теперішнього сойму ще раз пригадували пильну потребу позисканя України. Король від давна перейнятий заміром позисканя козаччини, обрав компромісову політику великодушности, тим більше, що всі були певні що до доброї волі Виговського. По мысли сеї уміркованої політики мало бути тепер козацтво злучене з Річю посполитою не увлож підданства (*absoluta subiectione*), як се було перед тим, але такою унією, якою була злучена Литва. Як Литва, так само і козаки мали отримати привилей, на підставі котрих могли вибирати своїх власних урядників, виправляти послів на сойми — одним словом творили в організмі Річи посполитої власне, в собі замкнене тіло.

І справді, щоби ще виратовати Польщу, се був одинокий спосіб привернути давний стан річи. Дятого то предложені услівя на соймі як найдокладнійше обговорено, а пороблені поправки мали вже остаточно полагодити комісари. Для ще скорійшого успіху і вироблення прихильности у козацьких мас для сього плану ураджено так: військо польське виступить на пограниче Руси, а Виговський і втаємничені в то його сторонники будуть удавати страх, передіювати силу польського війська і вівзуть козаків до заключеня згоди з Поляками¹⁾.

Визначена від сойму комісія скоро сповнила своє завдане — майже всі подані Виговським умови приняла і післала їх польському послови, що з ними укладав ся. Спішили не аби як,

¹⁾ Рукопись цісарської бібліотеки у Відни. Письменне справоздане Ліволі до цісаря Леопольда I в д. 17/VIII 1658.

бо знали, що цар вислав на Україну військо і іменував нового гетьмана для запорожського війська. Належало отже сьому опертися і робити для козаків уступки. По словам справоздання німецького посла в Польщі, король і много сенаторів хотіли козакам надати становище вільних станів Річи посполитої, але Виговський (родом Поляк) думав, що без того обійдеться і прирікав привернути давні відносини, і через се сам собі утруднив осягнене наміру ¹⁾.

Україну заступав на соймі обозний Тимотей Носач, представник уміркованих козаків, чоловік, що тішив ся у козаків широкою популярністю і представляв нешляхоцьке козацтво. На авдієнції у короля жадав він в імени України, аби Польща, по мисли обіцянки, дала корону московському цареві та щоб забезпечила праба Україні особним трактатом. Носач говорив з одушевленем, але бесіда його видала ся польським панам трохи шореткою і грубою ²⁾. Сойм обіцяв вислати на Україну комісію ³⁾.

Саме тоді, як на Волини П. Тетера конферував з Беневским, а в Варшаві застановлялись над присиланими вістями з Межиріча, з Гощі або з Полонного, український гетьман по своїй побіді розпустивши військо, сидів в Чигирині і зі своїми приклонниками розбирав реляції Тетери, полагоджував біжучі справи та працював над новими проєктами. Військо і орду розпущено на жнива на короткий час, наказавши бути готовими в кожній хвили до походу. Бо вправді придушено побідою реводюцію і головних провідників не стало, але ситуація вістала ся надалше грізною і в кожній хвилі можна було сподівати ся зі сторони Запорожа якогось вибуху невдоволення. А до того скрізь по головних центрах України в замках стояли в гарнізонами моск. воеводи, котрим не міг бути доси незваний готований замах українського гетьмана. Адже вони на се були післані, щоб слідили кожний рух гетьманський — і справді все знали через своїх шпівнів.

Не дивлячи ся на блискучу побіду, положене гетьмана коли не було фатальне, то в кожнім разі було незавидне. Се не було тайною, що спокій на Україні був дуже непевний і всі

¹⁾ Ibidem. Взагалі сей погляд австрійського посла являєть ся трохи неврозумілим.

²⁾ Костомаров: Гетьманство Виговського.

³⁾ З листу Ліволі д. З. ІХ. виходило б, що Виговський хотів прислати послів до Варшави і їх навіть вичікували в Варшаві.

знали, що новий гетьман не мав так в руках козаччини як пок. Богдан Хмельницький, і навіть його сторонники побоювалися сеї непопулярної у народа згоди з Польщею. Унія якраз псувала всю справу. Гетьман і старшина домагалися її знесення, а в Польщі на все годилися, тільки ніхто не хотів чути про її знесення¹⁾. Що гетьман добре здавав собі справу зі свого непевного становища і забезпечував себе на всі фронти, видно з отсього факту: Одного разу прикликав до себе полковника Івана Сербина і не кричачись сказав йому: „Як станеться так, що з ним буде зле, і Москва буде на нього наставати і не буде ніде виходу, то він, гетьман, удасться до нього, Івана, в город Брацлав; там наказав йому будувати для нього замок та готувати запаси для людей і для коней. Як же і там не буде певний, то удасться в Крим або на Волощину²⁾. Завше бачив гетьман своє житє в непевности; здавалося йому, що воеводи тільки й думали, аби його за всяку ціну дістали в свої руки³⁾).

В Москві, де також певно знали, на що на Україні заносить ся, старалися ще полагодити з гетьманом по доброму і поки час спинити приготування до нової політичної комбінації. Та гетьман вже від часу, як рішився йти походом на Пушкаря, з царськими послами не числився тай зовсім не укривав свого невдоволення до Москви. Перед стольником Скуратовим обвинувачував Москву що викликала бунт Пушкаря, та давав за посидані без його відомости грамоти і за всяке легковажене правного репрезентанта України. Передовсім ненависний був для нього воевода, Василь Борисович Шереметев, що прибув д. 17/VI до Київа на місце Анд. Бутурліна. Сей воевода вже добре дав ся взнаки козакам зі своєї діяльності на Білій Русі, виганяючи їх звідти, а тепер так само поводився він гордо і з легковаженем з Киянами — загарбував на всякі цілі приватні їх маєтки, докучав духовенству і міщанству, а навіть гетьмана мав за ніщо⁴⁾. „Знов воеводи приїхали заводити бунти — докоряв гетьман. — Я просив тисячу драгонів і тисячу салдат, а мені присилають воевод, ніби усмиряти бунтівників. Царські воеводи і військо мені не потрібне, бо я вже бунтівників покорив“. А Богун замітив з іронією — приїхали дітий та жінок списувати“. „Вам в Москві потрібний такий гетьман — кавав даліше гетьман — щоб його

¹⁾ Лист Ліволі з д. 14. VII. 1658.

²⁾ Барсуковъ Ал.: Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 124.

³⁾ Акты т. IV, ст. 128—130.

⁴⁾ Барсуковъ А., т. V, ст. 133.

могли за чуб водити“¹⁾. Так само ненавидів і хотів позбутися Григорія Ромодановського.

З початку Шереметєв, певно з поручення свого правительства, закликав кілька разів гетьмана до себе на розмову, хотів певно відтягнути його від згоди з Польщею і довідатися, на кого збирає полки, але Виговському тепер ані в думці не було йти до Київа на розмову. Присланим послам сказав до очей, що збирається походом на саму Москву, хоче Шереметєва прогнати з Київа, а потім йти на Ромодановського²⁾.

Тимчасом стали полки збирати ся, прибули вкінці Татари і гетьман д. 11 серпня рушив з Чигирина на Задніпрове. Тим разом явних причин до походу не було. Гетьман представляв сю нову експедицію яко продовжене весняного походу — ніби хотів поконати решту Пушкарівців. Властива ціль була инша: гетьман хотів підчас самого акту згоди мати з собою військо і в комплекті старшину, щоби сьому актові надати більшої поваги і щоби він не виглядав як його власне діло. За два дні перед гетьманським відїздом, д. 9. VIII приїхав ще до Чигирина піддячий Яков Портжойн, щоби повздержати гетьмана від заміреного діла і привіз йому грамоту, в якій правительство вже вихваляло його за вірну службу і просило, щоби не піддавав ся польським обіцянкам. Та вже було запізно. На запитанні про збройне приготоване, гетьман сказав: „йду з обережності, йду сам за Дніпро вишукувати своєвільців, бо не хочу ждати, аби на мене прийшли війною ратні люди“. Царських відпоручників казав дати під варту³⁾.

Зібране військо поділило ся на дві часті. Першу часть, з 5 полками (київським, паволоцьким, білоцерківським, брацлавським і подністрянським) попровадив брат гетьмана Данило здобувати Київ, і вони зявили ся під Київом д. 19 серпня⁴⁾. Гетьман думав, що як тільки Шереметєв зобачить військо, так зараз заберець ся в твердині і длятого брат його перед облогою мав йому вперед предложити добровільну капітуляцію, а до облоги мав

---

¹⁾ Акты Юг. Зап. Россіи т. IV, ст. 124—129. Сей то післянець був при гетьмані від половини мая до половини червня.

²⁾ Барсуковъ т. V, ст. 96.

³⁾ Акты т. IV, ст. 192.

⁴⁾ Барсуковъ А. Родъ Шереметєвихъ, т. V, ст. 106 числить військо на 20 кілька тисяч, себто 20.000 козаків, а кілька тисяч Татар. Волк-Карачевський в своїй праці „Ворьба Польши съ козачествомъ“ ст. 40 числить сили козаків на 60.000, себто 20.000 козаків, а 40.000 орди.

приступити йно коли б воевода не послухав. З Виговським, що вів головне військо, пішов і його союзник Карач-бей в 20.000 ордою. По дорозі, коло Переяслава, мав гетьман щасте дістати в свої руки спільника Пушкара, атамана Барабаша. Його то з сильним конвоем виправив Ромодановский до Київа до Шереметева; але по дорозі його зловив коло Гоголева з приказу Яна Виговського кривого полковник Джулай і післав І. Виговському¹⁾. Крім того на той час кладуть польські історики також другий щасливий випадок, який послужив гетьманови за сильне оружє против Москви. Саме тоді плили Дніпром московські почтарі з листами і з указом для Шереметева зловити Виговського і відослати його в оковах до Москви, а на осібнім папері були також списані і імена полковників, котрих треба було зловити. Та власне почта була перехоплена і всі ті листи гетьман відпечатав і відчитав на зібраній военній раді. Всі остовпіли, а невдоволене зросло ще більше, коли почтар твердив, що сї порученя походять від царя. Виговський мав сказати: „тепер ще маємо час визволити ся з московського тиранства. Москва хоче з початку згубити старшину, а потім схоче повернути нарід в неволю“. Для піддержаня невдоволеня викотив гетьман кілька бочок горівки, а сам ходячи поміж рядами переконував, що тільки злука з Польщею може їх спасти від неволі²⁾.

Як Виговський був на Задніпровку, а брат його облягав Київ, вже Україна була страчена для Москви. Даремний був приїзд з кінцем серпня і останнього московського посла дяка Василя Кикіна. З його посольства нічо собі старшина не робила; гетьман передержав його у себе понад тиждень, так довго, як довго були у нього польські комісари, що майже рівночасно приїхали також під Гадяч, і пустив з нічим, одначе не відступив від заміру. О скільки посол міг розглянути ся в ситуації і о скільки хтось секретно підшепнув, знав, що щось робить ся, але докладного понятя не мав. Кликали його, що правда, часто на авдієнцію, то до гетьмана, то до Немирича, але на се тільки, щоби почути жалі на воевод за їх насильства і виговори на його правительство. Вся старшина була якось ворожо настроєна. Кількох простих, та священник, що його потайком відвідали, за-

¹⁾ Акты т. IV, ст. 192.

²⁾ Рукопись бібліотеки Оссолинських ч. 189. *Historya panowania Jana Kazimierza*, ст. 340—341.

являли Кикіну свої симпатії до царя і говорили з переляком про унію в Польщею, але вся старшина була іншої думки.

Посол московський не довго вичікував першої аудієнції. Дня 31 (9. IX.) прибув до Кикіна післаний гетьманом ротмістр Поляк Ян і завізвав його до гетьмана. Сей зараз і поїхав. За дві милі до табору вийшов на повитанє чигиринський полковник, а в віддаленю одної милі повитав асаул Іван Ковалевський, а перед самим табором Юрій Немирич. При вході повитала піхота вистрілами з самопалів, але по словам посла „стрільба була недобра і нестрійна, а козаки були „худы и безодежны“¹⁾. В гетьманській шатрі застав Кикін шефа зі всею старшиною. Були з ним: Теодор Лобода, судя Герман Гапонович і полковники: ніжинський Гр. Гуляницький, черкаський Теодор Джулай, корсунський Іван Креховецький, переяславський Сомко, канівський Семенець, полковник прилуцький, писар Груша, асаул Тесько Вовк, Скоробогатко, Теодор Коробка і інші урядники. Дяк — посол, передавши царську грамоту, обвістив козакам волю свого правительства, щоби гетьман з огляду на се, що мабуть переговори з польськими комісарами в Вильні не доведуть до нічого і розібють ся, вислав під розкази князя Юрія Довгорукого два полки, а сам з військом зістав на Україні в Шереметевим для оборони краю перед Татарами. Друга, не менше важна річ, яку підніс посол, се було пояснене на питанє, длячого від 3 тижнів гетьман казав замкнути північну українську границу і длячого перервав зносини обох держав тай арештував всіх московських людей, що по яким небудь ділам перейшли на другий бік. Тай длячого і на кого вирушив гетьман з таким військом і з ордою? Длячого він про ніщо не повідомив царя?

Очевидно, що тепер не було думки про щире сповнене наказу, тай сї постулати були йно претекстом, аби розвідати ситуацію і настрої на Україні. Гетьман навіть не оправдуочись, відмовив сьому бажаню, сказав отверто, що не може післати війська, бо йому треба на ворогів у себе в дома, бо хоче прогнати в Київа Шереметева і Гр. Ромодановского. Для оправданя свого кроку навів дякови в доказ цілий ряд їх провин і зрад против нього яко шефа України. Ромодановському закидав участь в бунті Пушкаря, перетримуванє Пушкарівців, підкопуванє поваги гетьмана серед задніпровських Українців,

¹⁾ Про побут Висиля Кикіна у козаків під Гадячом і його місцю маємо дуже докладну ним самим написану реляцію. Акты Юго.-Зап. Россіи т. IV, ст. 144—166.

вмішуване в гетьманські права і яко доказ показав видану ним номінацію на прилуцьке полковництво для Якова Воронченка і инше. На київського воеводу Шереметева лютив ся гетьман за напад його на брата Данила під Києвом і за погром козацьких військ. Як казав гетьман, він вислав брата для порозуміння по царським ділам, а кілька тих полків і Татар він дав братови для безпечности, а тимчасом Шереметев не поїхав на розмову, а тільки несподівано розбив козаків і страшенно пограбив околиці Києва ¹⁾.

На другий день, 2. IX. ревізитував Кікіна Юрій Немирич і оповів йому нові відомости про нові заповідяні Українцям пакости від Шереметева і доказував його вину. Дня 4. (14) IX. просив Юрій Немирич дяка до себе і в сей день у нього зібрала ся вся старшина. Вся дискусія обертала ся знов около тих самих тем і вона робить вражінє перепроводжуваного слідства і переведеня доказу правди всіх піднесених закидів. Тим разом показано московському послови порозсилані Шереметевим універзали до Українців з зазивом відступити від Виговського, і вкінці показано знані листи переловлених почтарів, в котрих був наказ для Шереметева — прикликати Виговського до Києва під обіцянкою, що йому віддадуть Барабаша, і там його арештувати разом з деякими полковниками неприхильними Москві. То само повтаряло ся підчас всіх авдієнцій. На тих днях переведено слідство з самим Барабашом, що прикований до гармати вичікував засуду і переведено слідство з почтарами. Се тільки побільшило вину і рішило справу в користь згоди з Поляками. Нічого не помогли евангельські совіти красномовного посла на тему покори, страху, вірности і єдности, бо на оборону винних нічого не вмів сказати реального, а що обіцював на будуче, не подає в своїй реляції. До сього мабуть не мав і повновласти.

З настрою козацтва видів, що йому нема тут що робити. Не удалось йому упросити козаків, щоби відправили Карач-бея з Татарами, а гетьман різко відповів, що не тільки не відпустить, але що сподіваєть ся більшої помочи і таки піде війною на Гр. Ромодановского. Посол бачучи, що його місія покінчена, просив, щоби його чим скорше відправили, бо декотрі полковники були за тим, щоби його віддати Татарам. Як довідав ся, найбільше його ділу шкодив Павло Тетера і він по його словам

¹⁾ Сю облогу Києва описав досить докладно Ал. Барсуков в своїм ділі: *Родъ Шереметевихъ т. V, ст. 124—160.* Та облога не повела ся завдяка сильним укріпленням і неохоті козаків. Річ ясна, що гетьман представляє се зовсім инакше.

„завотчикъ въ измѣнѣ“. Він все то літо прожив в Корци і там змовляв ся з Ляхами, якби то висвободити ся з під царського підданства.

Дня 7. (17) ІХ гетьман поставив на своїм, щоб послови не робити кривди, віддав йому листи до царя, дав підводи, визначив дорогу куди має їхати, щоб обминути Татар і казав сильному відділові козаків відпровадити посла до границі. Від себе обіцяв ся гетьман чотири тижні ждати відповіді. Дперва в дорозі в Ромнах, при стрічі з повертаючими польськими комісарами довідав ся московський посол від шляхтича, комісара Караса, що прибув з Євлашевским, дещо близше про правдиві результати польської комісії, але і то дуже мало.

В тім самім часі, коли був у козаків московський посол, переводили з козаками також згоду польські комісари. Та тільки їм далеко ліпше пішли їх відвідини у козаків. Гетьман і з ним солідарна старшина довели таки до сього, що собі поставили на меті.

Відповідно до порозуміння і умови виїхали польські комісари зі Львова д. 22 серпня. Двох з них, Беневський і Євлашевський, смоленський каштелян, увіковічили своє імя яко комісари, в дійсности було їх більше. Їздив в їх товаристві радник Голінський зі Львова, якийсь Зажина, Карась, Перетяткович і ин. Там де сподівали ся гетьмана знайти — не знайшли, а дігнали аж під Гадячом, де застали вже о день скорше прибувшого з Москви згаданого дяка, що — як оповідає Перетяткович¹⁾ — трактував з козаками про згоду і багато їм обіцював. І досить було зчливих його плянам, напр. старий батько Виговського, дехто з старшини і чернь. При першій стрічі д. 9. ІХ н. с. повитано польських делегатів дуже величаво. „Віхалисьмо до табору запорожського війська — пише Голінський²⁾ — в сам вечір. Військо було веселе (ochotne), піхота і кіннота гарцювала далеко перед табором, часто даючи огня з ручного оружя. Як ми віжджали на майдан, піхота стояла по обох сторонах нагнувши

1) Сей то спольщений шляхтич дав нам досить докладну реляцію кількох посольств в справі згоди з Польщею. Памятники, т. III. З його реляції виходить, неваче б самі Виговські (родина) нахляляла инших до згоди з Москвою. „Zastaliśmy tam kanclerza moskiewskiego, wiele zbytecznych od cara kozakom obiecującego wolności; gdzie animuszow kozackich, przy informacji starego Wyhowskiego, oycy, u Daniła, brata hetmanskiego, tak starszyny, pogotowiu czerni, in partem Moskala wiele nachylonych było“.

2) Рукопись бібл. Осолінських ч. 189. Автор хотів дати короткий діарій, але на жаль не подав справозданя зі всіх днів свого побуту під Гадячом. Його звістки хоч цілні, одначе дуже скуді.

до долу хоругви. Піхота так сильно давала огню, неначе б мало небо отворити ся. А коли перед наметом гетьмана всілисьмо в коний, загреміло десять гармат, а луна певно оперла ся аж о московські міста, „а табор на той час був за комісією о 4 милі. Того самого дня в полудни прийшов московський посол і його привитано подібнож: піхота стріляла, тільки при меншім числі все відбувало ся і не стріляно з армат. На другий день, 1 (11. н. с.) ІХ була дана авдієнція насамперед Москві з рана, а нам пополудни“.

Перетяткович, оден з комісарів, автор писаного мемуару про сю подорож, з захованя козаків з початку не багато доброго-ворожив. „В якім небезпеченстві ми всі зіставали, видиш ти Боже! По двох козаків узброєних самопалами давали нам на ніч кождому до шатра — одного в ногах, а другого в головах. І се так тревало через цілий тиждень, весь час укладаня умов, і частого писаня і переписуваня постулятів. Особливо дуже дразнила нас служба Виговського і Карач-бея своїми жартами про близьку нашу смерть, або про передачу Москві. А навіть Беневский нераз сумнівав ся, чи його місія удасть ся. В середу, в сам день уложєня пактів, Беневский, коли я візваний зайшов до нього, повставши від молитви з перед образа Божої Матери зі слезами говорив, що ми згинули. Комісар і дяк московський перекабтив всіх козаків на сторону царя, і тепер торгують ся о нас. Чи маєте кого ту знайомого?“ — запитав каштелян. — Не маю, відповідаю, знаю тільки Тетеру, і сей наш! Шож будемо робити?.. „Та шож, відповів я, маємо багато ріжних блякетів від короля, канцлера і гетьмана, пишім отже до Карач-бея, заприсяженого союзника гетьманського, що стоїть пів милі в 40.000 і просім його іменем короля і Річи посполитої, щоби Виговський з нами кінчив пакта, а не з московським комісаром. Обдаруймо Карач-бейового товмача Сосницького (котрого стрий був при волинським каштеляні) і прохаймо у нього посередництва.

Ся рада видала ся йому вовсім доброю, і Беневский подарував Сосницькому золотом і сріблом ткану і гафтовану гамаліку і кілька десять червоних і вислав його з двома своїми відпоручниками до Карач-бея з просьбою визначити час на конференцію. Тим часом понаписувано листи і як відпоручники вернули з декларацією, ми зараз вечером поїхали до Татар. Карач-бей засталисьмо в наметі, сидів на аксамітнім матрацу. Як він встав, Беневский сказав через товмача задля чого приїхали і передав лист. Зараз його прочитано. По перечитаню і перекладі на татарську мову, при-

ложив Карач-бей руку до грудий і уклонив ся по їх звичаю. По сій нашій відправі, того самого вечера зібрав і Виговський раду з полковників. Тоді то вони вийшовши з намету, добре розробираючи річ, цілу годину з собою сперечали ся „pro і contra“. Але Найвисший і Магір Божа, в ласці котрих зіставала наша одинока надія, зробили, що нам багато помогла приявнь і намова Карач-бея і за його впливом прийнято бажану згоду. Повернувши від Карач-бея, він (Беневский) через цілий тиждень разів в десять писав і переписував ті пакта, а заким останній раз зайшло сонце, переписав я на останнє постановлене по обох сторонах. На другий день, в четвер, підписали ті пакта і гетьман-і наші комісарі і на доказ військового триумфу, оголошено арматніми вистрілами.

Нема причини посуджувати учасника гадяцького договору Перетятковича, що він змалював невірно настрої комісарів і їх страх в козацькім таборі. Одначе тим разом їх побоювава були трохи перебільшені. Як порівнати польську і російську реляцію — переконаємо ся, що козаки в Кікіном зовсім не говорили про напругу кривд, і московський посол навіть не мав докладного понятя про акцію, що відбувала ся за його плечима, а погрози кидані козаками були тільки фіктивні. Можливо, що старшина поручила декому кинути між комісарів сю поголоску і їх настрашити для більшої податливости. А до такої пресії побут російського посла і його конференції з козаками вельми надавав ся. Хоч не всі козаки були одної думки — каже сучасний історик польський — одначе більша часть старшини і поспільства бажала згоди з Польщею. На настрої простого козацтва вплинуло передовсім скомпромітоване Москви через зізнання Барабаша і переловлені листи послані до Шереметева ¹⁾. Тоді доперва переконавшись про таке негідне поступоване московського правительства, порішила рада зректи ся московської протекції, скасувати всі згоди пороблені в Москвою, а на доказ розриву знято з хоругов і відзнак російські герби і знаки.

Дня 16 вересня зібрала ся при участі обох польських комісарів велика козацька рада для останнього довершення формальностей. Насамперед забрав голос Казимир Беневский і проголосив довгу і красномовну бесіду про потребу згоди з Польщею, про користи від сеї згоди і про кривди заповідані Москвою ²⁾. По скінченю встала старшина і поспитала козацьке

¹⁾ Рукопись бібл. Осолінських ч. 189, ст. 1043; *Historia państwa Jana Kazimierza* т. I, ст. 340.

²⁾ Цілу ту бесіду передав нам Веспасіян Коховский в „Annales

поспільство, як їм подобаєть ся річ комісаря. Мали говорити: „Гаразд говорить, з неба оратор“. Як же успокоїли ся оплески і крики, так за дозволом війська сказав і сам гетьман гарну промову, в якій дякував королеви за милостиву опіку і зобов'язував ся сам разом з усім військом приступити до злуки з Польщею. Провіривши повновласти комісарів дані від короля і сойму, отворив сесію і визначив до переговорів комісарів з кожного полку по кілька осіб.

Річ ясна, справа йшла коротко, бо се, що обі сторони мали підписати, було вже по цілотиждневих пертракціях порішено і формулярі вже були готові. Але таки не на всі предложені точки польські комісарі згодили ся, хоч як їх козаки притискали: „Тих пунктів подали козаки зпочатку нашим комісарам 22. Домагали ся насамперед удільного руського князівства, а при нїм вогводств: волинського, руського, подільського і белзького в короні, а в князівстві литовським Пинська, Бихова, Стародуба і Овруча і чимало инших земель. Але то все заперечено і на се не позволено ¹⁾. Хотіли козаки всі ті області злучити разом, але Павло Тетера певно, щоби не розбити справи, чоловік до-свідчений і тямущий і межи простим поспільством зв'язний з удаваної ширости і філософічних рефлексій, відклонив їх від сього говорячи: „Погодїм ся молодці з Ляхами, будемо більше мати, покїрне теля дві корови ссе“. І се, по словам польського історика, вплинуло на переконанє козаків: „От той всю правду сказав, згода, згода, згода“ ²⁾.

Ось текст сього гадацького трактату, сього величавого пам'ятника козаччини: ³⁾

W imie pańskie amen.

Ku wieczney pamięci teraz u na potym będącym zawždy.

Komissia między stanami korony polskiey, u w. x. littgo z ied-

Poloniae“ т. II, ст. 311—317. Можливо, що вона вірна, бо безперечно вона тоді була зв'язана польським кругам і Беневский мав її вироблену, одначе вона нічого глибошого в собі не містить і зміряла більше на ефект. Вкінці сам Беневский не уважав за відповідне перед простим козацьким поспільством з усім зв'язати ся.

¹⁾ Goliński, ст. 1044. Рівнож і Коховский наводить сї предложені постулати і признає виключно Тетері виперсвадованє козаків. ²⁾ Ibidem.

³⁾ В бібліотечі Чарторийських в Кракові в кодексі під ч. 402 є два автентичні екземпляри гадацького трактату підписані І. Виговським. Оба вони не дуже різнять ся від себе. Вони, очевидно, не являють ся властивими урядовими і обі сторони обов'язуючими документами, бо нема на них підпису комісарів. Але длячого вони були післані і мають підписи гетьмана — не знати. Можливо, що вони були призначені для підпису короля.

ney, a wielmożnym hetmanem y woyskiem zaporoskim z drugiey strony, przez wielmożnych, Stanisława Kazimierza Bieniewskiego Wołyńskiego, Kazimierza Ludwika Iewłaszewskiego smolenskiego, kastellanów, z seymu od najasnieyszego Jana Kazimierza z bożey łaski krola polskiego, y szwedzkiego, w. xcia littgo, ruskiego, pruskiego, mazowieckiego, żmudzkiego, inflantskiego, smolenskiego, czerniechowskiego, gotskiego, wandalskiego, dziedzicznego krola, y wszystkich stanow koronnych, y w. x. littgo naznaczonych komisarzow, z wielmożnym Janem Wyhowskim hetmanem, y wszystkim woyskiem zaporoskim w obozie pod Hadiaczem, dnia 6/16 7-bra roku pańskiego 1658, day Boże szczęśliwie y wiecznie trwale skończona.

Na którym mieyscu wielmożny hetman zaporoski z woyskiem swym, nas kommissarzow, iako należy, przystoynie y wdzięcznie przyiąwszy, y moc zupełną commissarską nam od iego k. msci pana naszego miłościwego, y stanow koronnych, y w. x. littgo powagą seymową daną uważywszy, declarował się ze wszystkim woyskiem. Iż iako nie po dobrej woli, ale z musu woysko zaporoskie, przecisnione tak różnemi oppreściami do obrony swojey przystąpiło. Tak gdy jego k. mść pan nasz miłociwy oycowskim sercem przepominając wszystkiego, co sie w zamieszaniu stało, wzywa do iedności, nie pogardzając łaską jego k. mci pańską, dobrotliwego pana clementią, pokornie przyimując, do tey commiśiey przystępuią: potym do spolney namowy, postanowienia, zgody, szczerosci, y z obopolney miłosci, biorąc na swiadectwo strasznych zastępów Boga, że to, co się stanowi, szczerze, prawdziwie, y wiecznie ma być trzymano. Pokoy wieczny y nigdy nierozrywany zastanowiliśmy tym sposobem.

1) Relligia grecka starożytna, ta y taka z iaką starożytna Ruś do korony polskiej przystąpiła, aby przy swoich praerogatiwach, y wolnym używaniu nabożenstwa zostawała, poki ięzyk narodu ruskiego zasięga, we wszystkich miastach, miasteczkach, wsiach, tak w koronie polskiej, y w w. x. lit. także na seymach, w woyskach, trybunałach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie w procesach, visitowaniu chorych, cum sacra synaxi, chowaniu umarłych, y we wszystkim zgoła, tak iako nabożenstwa swego libere et publice zazywa ritus romanus.

Teyże religiey greckiey, daie się moc wolnego erigowania cerkwi, zakonow, monasterow nowych, iako starych ponawiania y naprawiania.

Co się tknie cerkiew y dobr, z dawna na cerkwie religiey greckiey starożytney fundowanych, przy tych zostawać mają graecy starożytni, prawosławni, ktore cerkwie post praestitum publicum iuramentum fidelitatis, przez pułkownikow y inną starszynę woyska zaporoskiego in spatio dimidij anni podane będą przez commisarow

ab utrinque naznaczonych. Tey zasie wiary, ktora iest przeciwną wierze greckiey prawosławney, y ktora dißensią między rzymskim y starogreckim narodem mnoży, żaden z duchownego, y swieckiego, senatorskiego, y szlacheckiego stanow, cerkwi, monasterow, funduszow, erigować, y pomnazać, tak w dobrach duchownych, iako jego k. m., y własnych dziedzicznych iakimkolwiek sposobem, nie ma, y vigore tey commißeiy nie będzie powinien, wiecznymi-czasy. Romanae zasie fidei, w woiewodztwach, kirowskim, braclawskim, czernihowskim, liberum exercitium conceditur. Panowie zaś swietcy, tak dziedziczni, iako y urzędnicy jego k. mści religiey rzymskiey, żadney iurisdictiey mieć nie będą: nad duchownymi, swieckimi, y zakonnikami religiey graeckiey, procz należnego pasterza.

A że w spolney oyczyźnie spolne praerogatiwy, y ozdoby wzaiemnie należeć utrique ritui mają, tedy ociec metropolita kiowski, teraz y na potym będący, ze czterma władzkami, łuckim, lwowskim, przemyskim, chełmskim, y piątym z w. x. littgo mscisławskim, według ich porządku własnego w senacie zasiadać ma: z taką praerogatiwą y liberae vocis usu, iako w senacie zasiadaiają jaśnie wielebni ich mści. duchowni ritus romani. Mieysce iednak jego mści oycu metropolicie po jego mci xdzu arcybiskupie lwowskim, a władzkom po biskupach powiatow swych, naznacza się.

W woiewodztwie kiowskim dignitatorstwa senatorskie nie mają być dawane tylko szlachcie ritus graeci, capacibus tych urzędow. W woiewodztwach zas brasławskim, czernichowskim też praeeminentie senatorskie, alternatą conferowane być mają: tak iż post decessum senatora ritus graeci, ma succedere senator ritus romani, we wszystkich iednak trzech tych wdztwach, natis, et bene possessionatis urzędy conferowane być mają, saluo iure terazniejszych possessorow *).

Więc też, aby miłość zobopolna krzewiła się w miastach koronnych y w. x. l., gdziekolwiek cerkwie ritus graeci zasiągły, zarowno mieszczenie tak rzymscy, iako relligiey greckiey, spolnych wolnosci, swobod zażywać mają, y zadnemu relligia grecka do magistratu przeskodą być nie ma.

*) В першій оригіналі ся точка є значно розширена:

W woiewodztwie kiowskim, braclawskim y czernihowskim, dignitarstwa senatorskie szlachcie ritus graeci tylko, capacibus mają być oddawane, natis et bene possessionatis w tych woiewodztwach, saluo iure terazniejszych possessorow. Tym iednak czasem respectu hetmanstwa pierwszym senatorem w tych trzech woiewodztwach ma być hetman woysk ruskich, y wszystka iurisdictia kiowska ma do iego należeć dispotiey, iako nastawienie podwoiewodzego y innych urzędnikow. Co ma służyć et praecautetur pro hac vice tantum y dokąd ad possessionem woiewodztwa kiowskiego nie przydzie.

Akademią w Kiiowie pozwala jego k. mśc y stany koronne erigować, ktora takimi praerogatiwami y wolnosciami ma gaudere, iako akademia krakowska, tą iednak conditią, aby w tey akademiey żadnych sekt aryańskiej, calwińskiej, luterskiey, profesorow, mistrzów y studentow nie było. Więc, aby między studentami y żakami żadney okazyey do zwady nie było, wszystkie insze szkoły, ktore przedtym w Kiiowie były, gdzie indziej jego k. mśc przenieść rozkaże.

Drugą także akademią pozwala jego k. mśc pan nasz młściwy, y stany koronne, y w. x. l., tam gdzie iey mieysce sposobne upatrzą, ktora takich iako kiiowska zażywać będzie praw y wolności: lecz taką iako y w Kiiowie ma być erigowana conditią, aby w niey sekty ariańskiej, kalwińskiej y luterskiey, professorow, mistrzow y studentow, nie było. A gdziekolwiek ta akademia stanie, iuż tam żadne insze szkoły wiecznymi czasy erigowane nie będą.

Gymnasia, collegia, szkoły y drukarnie, ile ych potrzebować będą, bez trudności stawić będzie wolno, y libere nauki odprawować, y xięgi drukować wszelakie in contraversis relligionum, sine laesione tamen maiestatis regiae et absqae scomatibus na krola jego mci.

A ponieważ w. hetman z woyskiem zaporoskim, od rzpety oderwanym, z miłości przeciwko j. k. mci panu swemu miłsmu y własney oyczyźnie, wszelakich odstępuiąc postronnych protekcyi, powraca, tedy jego k. mśc p. nasz miłościwy, y wszystkie stany koronne, y w. x. littgo, cokolwiek Pan Bog na obie strony dopuścił, maiestatowi jego świętemu za grzechy spolne ofiarowawszy, wieczną amnistią, to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa, assecuruiąc wszelkiey conditiei ludzie, od naymniejszego do naywiększego, nikogo nie wyimuiąc, tak z posrodku woyska zaporoskiego, iako też stanu szlacheckiego urzędniow, iako y prywatnych ludzi będących, tych zgoła wszystkich, ktorykolwiek iakimkolwiek sposobem, przy w. hetmanach, tak zeszlým, iako y teraznieyszym zostawali, y zostaią, żadney zemsty, ani maiestat pański, ani senat, ani wszystka rzeczpta, na ostatek ani żaden z prywatnych przeciwko nim, y każdemu z osobna od naywiększych do naymniejszych nie będzie praetendował, y owszem wszystkie niesmaki y to wszystko, cokolwiek podczas woien działo się, całem sercem chrześciańskim, pod świadectwem straszneho Boga zobopolnie, bona fide sobie podarowawszy, żadney ieden na drugiego, ani iawney, ani potaiemney niema knować pomsty y praktyki, nie daiąc się zwodzić, ani żadney absolutiey, iezeliby chcieli czynić dowcipy skrętne uwalniając z przysięgi.

Nadto kaduki wszystkie, tak pod tymi, ktorzy są e corpore woyska zaporoskiego, iako pod szlachtą, ktora przy w. hetmanie y woysku zaporoskim, y przy szwedach wiążała się: od kogokolwiek uproszone;

y od zaczęcia wojny dane, nie penitus nie excipiūc, ogółem wszystkie, y każdy z osobna, cassantur, y lege publica cassabuntur, tak aby one niczyiemu, ani honorowi, ani własności dobr nie szkodziły, które gdziebykolwiek znajdowały się pro cassatis, y z xiąg eliminatis habentur, y tych dobr własnym possessorom wolna conceditur apprehensio, ani iey kadukami bronić maią sub paena infamiae.

A iako rzecz sama tak y imię samey amnistey powinno bydź sanctum: y iako in pristinum statum res et personae wszelakiey conditiei ludzi restituuntur, y do teyże—jedności, zgody, miłości, prawa, pana, iako było przed wojną, powracaią. Tak praecavetur, yż ktobykolwiek rwać to świątobliwe ziednoczenie ważył się, publice lubo privatim, w posiedzeniu komu perduelionem exprobrare śmiał, takowy iako violator pactorum, poenis ma subiacere. W czym iesliby się iaka trafiła okazyja dla uchronienia potwarzy, pilna czyniona ma być inquisitia z obu rąk. Wszystkie rzpta narodu polskiego, y w. x. litgo, y ruskiego, y prouinciey do nich należących restituatur in integrum tak iako była przed wojną, to iest, aby te narody w granicach swoich, w swobodach zostawały nie naruszone, iako były przed wojną, y wedle praw opisanych w radach, sądach y wolney electiei panow swoich, krolow polskich, y w. x. litkich, y ruskich. A iesli necessitate belli, z postronnymi pany na uymę granic, albo wolności tych narodow stanęło co, to pro irrito et inani być ma, a przy swobodach swoych narody wyżey pomienione stawać maią, bona fide, iako iedno ciało, iedney y nierozdzielney rzpety, nie czyniąc między sobą różnice o wiary, ale iako kto profitebatur, et profitetur religionem christianam, romanam, et graecam, wszystkich przy pokoiu, wolności zostawiaią. Lubo by iakie prawa albo decreta, tak z oczywistej controuersiey, iako in contumaciam przewody prawne były ferowane przed wojną y tempore belli.

Woyska zaporoskiego liczba szeszdziesiat tysięcy bydź ma, albo iako wielm. hetman zaporoski na reiestrze poda¹⁾. Zaciągowego za się woyska dziesięć tysięcy, które także iako zaporoskie pod władzą tegoż hetmana zostawac ma, y z podatkow na seymie uchwalonych, w woiewodztwach, kiiowskim, braclawskim y czernihowskim, y innych od rzpety ma się na tego żołnierza obracać.

Consistentia woyska zaporoskiego w tych woiewodztwach y dobrach naznacza się, w których przed wojną zostawali, któremu to

¹⁾ В першій оригіналі слідуєть по тім слова: według starodawnych wolności pod władzą hetmana ruskiego. A cokolwiek pieneznego woyska będzie na Rusi, to pod władzą tegoż hetmana zostawac ma. Упорюване реестру було і вістало kwestією неясною і се було перед військом укрите. На урядовім документі було подано число 60.000, але сам Виговський в особнім долученім письмі згодив ся на 30.000.

woysku wszelakie wolności przywilejami najsławniejszych krolow polskich nadane confirmaie, zachowując ych przy starodawnych wolnościach y zwyczajach ych, y onym nie tylko nie ubliżając, ale owszem wszelaką one potwierdzając powagą. Nadto żaden dzierzawca dobr iego k. m., y starosta, ani pan dziedziczny, y dożywotny, ani ych podstarosciowie, urzędnicy, y insi wszelacy służy żadnych podatkow z futuro kozackich, wsi, miasteczek, y domow wyciągać żadnym praetextem nie będą, ale iako ludzie rycerscy, wolni od wszystkich największych y najmniejszych ciężarow, także od cel, myt, po wszystkiew koronie, y w. x. l. bydź mają. Także y od sądow wszelakich, starostow, dzierzawcow, panow y ych namiestnikow mają zostawać wolni, ale tilko pod samego hetmana woysk ruskich zostawać iurisdiction. Przy tym wszelakie napoje, łowy, polowe y rzeczne, y insze kozakow potrzeby, według starych zwyczajow, przy kozakach wolne zostawać mają.

Z osobna zaś dla dalszego do posług iego k. msci przychęcenia, ktorzykolwiek hetman woysk ruskich, praesentować iego k. msci będzie godnych kleynotu szlacheckiego, tych wszystkich bez trudności potka nobilitatia, z nadaniem wszelakich wolności szlacheckich, tak iednak miarkując, żeby z każdego pułku sto być mogło nobilitowanych. Woysk żadnych polskich y litewskich, albo cudzoziemskich nikt wprowadzić niema w woiewodztwo kiiowskie, braclawskie, czernihowskie. Woyska iednak pienezne, pod władzą hetmana woysk ruskich będące, z dobr krolewskich y duchownych w pomienionych woiewodztwach za ordynansem tegoż hetmana ruskiego chleb wybierać będą. A gdyby wojna iaka być miała od granic ruskich y potrzeba posilkow koronnych przystąpiła, w ten czas te posilki mają być pod regimementem hetmana woysk ruskich.

Dla tym lepszego tych pact potwierdzenia y pewności, hetman woysk ruskich ad extrema vitae suae tempora hetmanem ruskim y pierwszym w woiewodztwach, kiiowskim, braclawskim, czernihowskim senatorem pro hac vice, a post fata iego ma być wolne obieranie hetmana, to iest czterech electow obiorą status woiewodztw kiiowskiego, braclawskiego, czernihowskiego, z ktorych iednemu krol iego mśc conferować będzie¹⁾.

Mennica dla bicia wszelakich pienezdy w Kiiowie, albo gdziekolwiek commodius będzie się zdało, otworzona bydź ma wedle iedney ligi, y z osobą krolewską. Podatki, ktore rzecz pospolita uchwalać będzie na seymie, w woiewodztwach kiiowskim, braclawskim, czernihowskim mają się obracać na żołnierza pieneznego pod władzą hetmana woysk ruskich zostającego²⁾.

¹⁾ В другім оригіналі є отсеї додаток: „не oddalając od tego urzędu rodzoną wielmożnego hetmana ruskiego bracią.

²⁾ В Voluminach т. IV, ст. 299 сього останнього постуляту нема.

Spolna rada, y spolne siły być mają tych narodow przeciw każdemu nieprzyjacielowi.

Starać się mają te trzy narody spolnie wszelkimi sposobami, aby wolna była nauigatia na czarne morze rzpтей ¹⁾.

Jesli iednak car iego mśc prouincyi rzpтей przywrocic nie zechce, y na rzptą następować będzie, tedy wszystkie siły, tak koronne, iako y w. x. littgo, iako y woyska ruskie zaporoskie pod regimentem hetmana swego łączyc się y woiować będą.

Dobra leżące y ruchome, krolewsczyzny, także y summy pieniężne obywateli ruskiej ziemie, ktorzy się lubo przy szwedzkim woysku, lubo przy zaporoskim wiazali, y teraz do oyczyzny powracaia, confiscowane, przywroczone być mają, y zasługi ych w woysku koronnym y w w. x. lit. rowno z zasługami woysk koronnych y w. x. littgo compensowane, y zapłacone być mają.

A iuz od tego czasu hetman z woyskiem zaporoskim, teraz y na potym będący, odstąpiwszy wszelakich postronnych protectij, więcey się do nich wiazac niema, y owszem w wierności, poddanstwie, posłuszeństwie niaśniejszego maiestatu krolewstwa polskiego, y następcow iego, także wszystkiey rzpтей ma y mają, będzie y będą, wiecznymi czasy, nie deroguiąc iednak nic braterstwu z chanem iego mcią krymskim zawartemu ²⁾.

Legatij zadnych od postronnych przyimowac niema, y iesliby się iakie trafiły, one do iego k. mości odsylać będzie. Także ani woysk postronnych wprowadzac, ani żadnego z postrennemi porozumienia mieć nie będzie, na szkodę rzpтей, chyba z dokładem iego k. mci.

Priuatissz wszystkim z oboiey strony, tak duchownym ritus romani w woiewodztwach kirowskim, braclawskim, czernihowskim, podolskim, także we wielkim x. lit., y na Białij Rusi, y w Siewierszczyźnie do biskupstw, probostw, canonij, plebanij, y dobr do nich należących, także zakonnikom wszystkim do kosciołow, klasztorow, dobr, fundatij, tudziesz swieckim z oboiey stronij do dobr dziedzicznych, starostw, dzierzaw, y własności swoich dożywotnych, zastawnych y inszemi contractami należących, w tychże woiewodztwach pomienionych, y w w. x. lit., na Białej Rusi y Siewierzu zostaiących, bes-

¹⁾ Другий текст оригіналу має ще цікавий постулат, якого ніде инде не стрічаємо і якого нема в „Voluminach legum“ т. IV, ст. 297—301. Видко ся точка була спірною kwestією. Кажеть ся ту, що „Z carem iego moscią moskiewskim iesliby przyszło iego krolewskiej mości y stanom koronnym y w. x. litkiemu bellum offensivum podnosić, woyska zaporoskie do takiej woyny necessitowane nie będą.

²⁾ В першій тексті слідуєть слова: y iesli może byc salva integritate rei publicae i cara moskiewskiego.

pieczny powrot y reïnductia otwiera się. Czas iednak powrocenia y reïnductey iego k. mśc zniosszy się z hetmanem zaporoskim naznaczyć ma. Sposob zaś reïnductey ten ma być zachowany, aby zaden do swoiey własności nie powracał, ieno za uniwersalem iego k. m. y wielmożnego hetmana woysk zaporoskich. W czym ma być wzajemna z obu stron conferentia.

A dla rossądzania różnych spraw, tak criminalnych, iako y potocznych, mają mieć w tych trzech woiewodztwach swoy osobliwy trybunał według takiego porządku, iaki sami sobie uformują. Procz tego owruckie y zytomierskie z osobna starostwa sądowe być mają.

A dla lepszey pewności, poniewasz hetman z woyskiem zaporoskim y woiewodztwa oderwane, wszystkie insze postronnych narodow protectią odrzucają, a dobrowolnie, iako wolni do wolnych, rowni do rownych, y zacni do zacnych powracają, przeto dla pewniejszego dotrzymania tego terazniejszego postanowienia pozwala temuż narodowi ruskiemu iego k. mśc y rzpła osobnych pieczętarzow, marszałkow, podskarbach cum dignitate senatoria, y inne narodu ruskiego urzędy, ktorzy według roty urzędnikow koronnych przysięgę wykonac mają, przydawszy ten punkt, yż nic przeciwnego terazniejszemu postanowieniu pieczętowac nie będą, y owszem tego przestrzegać będą, iakoby temu postanowieniu przez constitutie, albo decreta seymowe, y zadworne rescripta, uniwersaly, przywileia, nic się przeto nie działo. Do ktorych pieczętarzow, urzędu, y cancellaryey, należeć będą, wszystkie tylko duchowne gratie, metropolie, episcopie, ihumenie, y beneficia, do ktorych podawania należy iego k. mśc. pan nasz młciwy w woiewodztwach, ruskim, kiiowskim, wołyńskim, podolskim, braclawskim, czernihowskim, także wszystkie gratie nie tylko duchowne, ale y swieckie w woiewodztwach, kiiowskim, braclawskim, czernihowskim tylko, także y sądy z miast krolewskich y pomienionych tylko trzech woiewodztw, y decreta wszelakie tak zadworne y seymowe. A cokolwiek by in contrarium tego postanowienia wyszło z cancellaryey koronney, albo w. x. litgo, to pro irrito być ma, y imperator takowego przywileiu, nie tylko przywiley tracić, ale y poenae dziesięciu tysięcy kop litewskich podlegać ma: a co forum przed krolem iego k. mcią ex speciali registro.

Aby occasione litium względem poddanych o swawolą inculpowanych do nowey nie przychodziło confusiey, wszystkie procesy o stawienie poddanych ratione naiazdow, zaboioiw, szkod pod czas wewnętrznych zapałow poczynionych, ziemskie, grodzkie, trybunalskie, by też y decreta trybunalskie ex personali w tych sprawach zaszły, osobliwie w woiewodztwach kiiowskim, wołyńskim, braclawskim, czernihowskim casantur.

Z carem iego mscią moskiewskim, iesliby do zawarcia pact iego k. mci y stanom koronnym y w. x. littgo przyszło, ma indemnitas reputathey y teraznieyszego postanowienia w. hetmanowi y woysku zaporoskiemu praecaueri.

Ktorą to commiśią, tak ich mśc panowie commiśarze, iako y w. hetman xięstwa ruskiego de facto przysięgą potwierdzili, tak iako roty iuramentu ręką ich mściow extant podpisane. Nadto taż commiśia przysięgą cielesną z senatu przez iaśnie przewielebnego iego mści xiędza arcybiskupa gnieznienskigo, primasa koronnego, y iego mści xiędza biskupa wilinskigo, także ich mściow panow hetmanow czterech koronnych, y w. x. littgo, y pieczętarzow oboygą narodow, iako y przez marszałka poselskiego, stróny koła rycerskiego na seymie, który ma być iako nayprędzey złożony, in praesentia posłow od w. hetmana woyska zaporoskiego wyprawionych, confirmowana będzie.

A co się tknie przysięgi iego k. msci pana naszego miłosciwego, tę z clementhey swey panskiej, na pokorną proźbę woyska zaporoskiego uczynić raczy iego k. mśc, y za nią ich mśc panowie commiśarze aße-curuią.

Przysięgi zas pułkownikow, setnikow y wszystkiey starszyny woyska zaporoskiego po seymie, na którym się dość stanie teraznieyszemu postanowieniu przed commiśarzami na to deputowanemi będą wykonane.

Ażeby ta commiśia wieczną wagę i powagę miała, tak iako w sobie brzmi z początku do ostatka w prawo pospolite, to iest w constitutią inserowana, seymem approbowana, y za wieczne y nieodzowne prawo, rozumiana y trzymana będzie.

Do buławy wielkiej ruskiej należeć ma czehyrynskie starostwo, tak iako continetur w przywileiu urodzonego niegdy Bohdana Chmielnickiego od iego k. mci conferowanym. A hetman woysk ruskich od residenthey przy iego k. mści ma być wolen.

Conwocatia woiewodztwom, kiiowskiemu, braclawskiemu, czernihowskiemu, po seymie przyszłym, da Bog iako nayprędzey od iego k. mci pana naszego miłosciwego, uniwersalem złożona będzie.

Działo się ut supra w taborze pod Hadiaczem, dnia y roku wyzey mianowanych.

Jan Wyhowski Hetman woysk ruskich,
ręką własną.

З сорокових років.

Студії Олександра Грушевського.

---

3) Етнографічні видання й пляни.

Шукаючи певної дати до початків української етнографії, згадують звичайно маленьку книжочку „Описаніє свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, такожъ и въ великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами, употребляемыхъ“. Вийшла ся коротенька книжочка з довжезним заголовком в 1777 р. Автор її Калиновський — „прапорщикъ армейскихъ пѣхотныхъ полковъ состоящихъ въ украинской дивизіи“ нераз бачив українські весіля і описав їх тут з своїх власних вражінь.

Як згадати тодішні (1777 р.) літературні відносини, погляди і оцінки, книжочка ся набуває спеціального інтересу для дослідника. Сама тема — українське весіле — досить оригінальна. Цікавість до народнього життя була вже збуджена, але в звязку з тодішніми літературними течіями і напрямми, инакше ставили ся до таких тем, инакше їх розроблювали.

Автор взяв ся до своєї теми уважно, серйозно.¹⁾ Без жадних передмов і вступів починає просто з фактів. „Сватовство у Малороссіянь и Украинскихъ слобожанъ между простымъ народомъ происходитъ слѣдующимъ образомъ: пришедшій въ возрастъ сынъ объявляетъ отцу своему подъ веселый часъ, что ему такая-то сосѣдняя дѣвушка понравилась и онъ имѣеть на-

---

¹⁾ Дата видання 1776 р.; присвячена „милостивой государинѣ моей матушкѣ Харитинѣ Григорьевнѣ Калиновской уродженной Рубановой въ Кролевцѣ“.

м'яреніе на ней жєнитися"... Ся перша частина „Описанія свадєбныхъ обрядовъ“ написана дуже загально, навить не зазначєно теми розмов між батьком дївчини і старостами. „Хазяинъ просить ихъ сѣсть, спрашиваєть ихъ о разныхъ вещахъ, они, отвѣтствуя на хозяйскіє вопросы краткими рѣчами постукивають о полъ своими посохами, въ изъявленіє, что имъ не о томъ говорить надобно: при чемъ стараются изъявить свое нам'яреніє прямыми словами“...

Дальші події описані вже більш детально. Осъ наприклад уривок: „Мать невѣстина дарить дружка и подружого ручниками и повелѣваетъ вѣѣзжать на дворъ, гдѣ посреди двора стоитъ квашня накрытая скатертью, а на квашнѣ хлѣбъ и стклянка горѣлки. Тутъ выходитъ въ стрѣчу мать въ вывороченной шубѣ, сидя на вилахъ или кочергѣ и держа въ рукахъ горшокъ съ водою и овсомъ, который она даетъ по привѣтствію зятю; а сей, взявъ отъ ней, льетъ на гриву лошади и отдаєть старшему боярину; бояринъ принявъ отъ жениха бросаетъ въ сторону и примѣчаетъ, буде расшибется горшокъ, то родится сынъ, а когда уцѣлѣветъ, то дочь“.

Характеристичний додаток — „Смѣта во что обходится простолюдину. Съ невѣстиной стороны... На подарки... Столовыхъ припасовъ (не забуто навить — „перцу на 10 к.“)... Съ жениховой стороны... итого 16 р. 79 к., а всего съ обѣихъ сторонъ — 33 р. 20 к.“

Розглядаючись в півнійшій українській етнографічній літературі, в статях та замітках, легко зауважити, що вибір Калиновського не зовсім був випадковий. Найбільш уваги у етнографів-амагорів викликали поруч з народніми піснями як раз сі народні звичаї, свята, обряди. Се легко зрозуміти. На кожного, хто лише мав чутливу душу, глибоке вражінне робили і мелодія і почутє народніх пісєнь. Так само зацікавлювали і захоплювали навить стороннього свідка краса символів і глибока щирість почутя в ріжних проявах народнього житя. Не греба забувати, що тодішній етнограф-аматор не працював з готовим, вже вібраним етнографічним матеріалом. Він передовсім був збирач свого етнографічного матеріала, він писав з власних вражінь. Чи описував він святкування Купала, чи поясняв окремі моменти весільного ритуалу, всюди у нього помітні власні вражіння, яскраві та захоплюючі. І на перших кроках етнографічного студіювання брали звичайно те, що лишило по собі найбільше вражінне, що яснійш заховало ся в памяти. Так вири-

нали наперед народні пісні і народні обряди, тим часом як казки, наприклад, чекали ще своїх збирачів та дослідників.

Розумієть ся, аматорська етнографічна література не дуже була серйозна. Не завсіди стояла вже на рівню навіть „Описанія“ Калиновського. Хоч опис весілля зроблено тут неповний, без пісень, хоч в основу покладено тут матеріал одної місцевості без порівнянь і відтінків, але „Описаніє“ було користне, як докладний — по своїй ому — опис, уважний і суцільний.

Цікавість до народнього життя збуджена, етнографічні теми стають на якийсь час модними, але техніка етнографічного студіювання ще не зовсім ясна. Що збирати, як потім зібране використати? Завдяки сьому неясному розумінню завдань етнографії та ще браку спеціального знання у аматорів-етнографів, література етнографічна якусь чверть віку обмежуєть ся переважно дописями, дрібними замітками, коротенькими згадками.

Переглядаючи старі часописи ми знаходимо багато таких дописей та заміток. В основі лежить який небудь окремий етнографічний факт, безпосередні вражіння. Який небудь дідич живе постійно у себе на селі та „любя невинныя занятія нашихъ украинскихъ поселянъ, часто слушаєть черезъ рѣку ихъ пѣсни“. У нього є в пам'яті певний запас народніх пісень, казок, приказок, повірь, звичаїв. І ось раптом приходить в голову гадка зложити і від себе вкладку в загальне діло студіювання народнього життя. Кілька загальних вступних уваг про сучасну цікавість до народньої творчості, пару слів про село або місцевість, нарешті безпосередні вражіння, коротенький опис народнього святкування, народніх звичаїв, забобон або діків, і допис готовий. Ще так неясні були вимоги повноти або порівняного студіювання подібного матеріалу з різних місцевостей, з різних кутків рідного краю.

Іноді до сьогочасного додає автор ще дещо з минулого, задля певного контрасту або доповнення напів забутих звичаїв. Ось наприклад невелика замітка Пл. Лукашевича „О примѣчательныхъ обычаяхъ и увеселеніяхъ Малороссіянъ на праздникъ Рождества Христова и въ Новый Годъ“. ¹⁾ „У Малороссіянъ праздникъ Рождества Христова и Новый Годъ примѣчательны по многимъ древнимъ обычаямъ и увеселеніямъ, въ народѣ сохранившимся и безъ сомнѣнія заслуживающимъ вниманіе всякого просвѣщеннаго наблюдателя отечественнаго. Изъ нихъ

¹⁾ Сѣверный Архивъ, 1826, VIII.

Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. LXXXIX.

главнѣйшія: кулачный бой, колядованье и щедрованье... Кулачный бой есть самое древнее и любимое увеселеніе Малоросіянъ... Въ старину сія игра была во всеобщемъ употребленіи: тогда не только простой народъ, но и вельможные паны становились въ рядъ съ простолюдинами и бились на ряду съ прочими: ежели какая сторона одерживала верхъ, то побѣжденные должны были платити побѣдителямъ установленную дань, которая состояла въ бочкѣ, а иногда и болѣе, наливки, меду или другого какого нибудь напитка“...

В інших статях подібного ж характера ми зустрічаємо вже серйознѣше розробленне. Коло місцевого українського матеріала ірупує автор паралелі з етнографіі інших народів, славянських або германських. Візьмем наприклад статю в часоп. Українській Журналъ „Троицынъ день или Русальная недѣля“. ¹⁾ Цікавий тут самий початок статі. „На канунъ праздника Св. Троицы... ходилъ я по городу X. съ моимъ другомъ М. А. Б. Одинъ изъ множества попадавшихся намъ на глаза предметовъ особенно обратилъ на себя наше вниманіе. Это выражаясь Малоросійскимъ нарѣчіемъ было клеченье т. е. молодья, зеленья, прекрасныя деревца кленовыя, липовыя, орѣховыя и др.“... Після такого вступу йде розмова про сей давній звичай; вказівки про старовину узято з відомої тоді книжки Успенского „Опытъ повѣствованія о Древностяхъ Русскихъ“, паралелі наведено з великоросійського побуту. Більше паралелей в другій статі тогож автора „Иванъ Купало“...: звичаі Архангельської губерніі і у Сербів, польська sobotka і німецькі обряди. ²⁾

При певній ріжниці в розробленню взятої теми всеж таки є багато спільного. Всюди окремі дрібні факти з народнього побуту, з народньої етнографіі. Припадково автор відокремлює одну-дві пісні, якесь народне свято, якийсь народній звичай. Автор при тім і не почував, на скільки штучне і припадкове таке відокремленне від цілого ряду подібних фактів, від цілої ірупи анальоічних моментів.

Півстоліте відділяє „Описаніе“ Калиновського від збірника Максимовича „Малоросійскія пѣсни“. Як на тодішний стан завдань і вимог української етнографіі, сей збірник мав велике значінне, а серед тодішньої літератури часописних дописів і заміток він виглядає зовсім на гіганта. Видавець дуже добре зро-

¹⁾ Українській Журналъ, 1824, XI.

²⁾ Українській Журналъ, 1824, XII.

зумів усю вагу енергічного збирання етнографічного матеріала. Згадати лише, скільки мала тодішня читаюча публіка українських пісень в друку: тільки два-три десятка. Максимович не тільки значно збільшував етнографічний запас народніх пісень, але вперше давав науковий збірник пісень, тоді як попередні видавці давали їх на зразок по декілька в своїх виданнях.

В передмові своїй Максимович зазначає в коротких словах плян своїх робіт коло збирання і студіювання пісень і в тодішній невеликій літературі етнографічній сї уваги і вказівки також мали значінне. „Изъ великаго множества въ народѣ обращающихся пѣсень, нѣкоторыя были помѣщаемы болѣе или менѣе исправно въ разныхъ повременныхъ изданіяхъ: въ пѣсенникахъ весьма нерѣдко искаженныя, найболѣе же противъ языка. Особаго собранія собственно малороссійскихъ пѣсень еще не было. Переходя изъ устъ въ уста, онѣ часто лишаются многихъ стиховъ, либо оныя измѣняются; часто пѣсни не допѣваются, или даже пережѣвываются; такимъ образомъ постепенно отходятъ отъ первобытнаго вида. Нельзя и думать, чтобы можно было восстановить оный, но я старался слыхать и соглашать разноравногласія: случалось сводить иногда двѣ въ одну, либо одну раздѣлять на двѣ; я избиралъ, какъ находилъ сходственнѣе съ правильнымъ смысломъ и — сколько понималъ — съ духомъ и языкомъ народнымъ.¹⁾ На первый разъ я не могъ болѣе: кто будетъ имѣть случай — собереть больше, искуснѣйшіе — сдѣлають лучше. Я желалъ показать доселѣ еще не совсѣмъ извѣстныя сокровища народной повѣи въ настоящемъ видѣ“...

Таким чином в сій передмові Максимовича уважний читач або починаючий етнограф міг знайти деякі цінні уваги що до збирання та студіювання українських народніх пісень.

За пів століття, що відділяє „Описаніє“ Калиновського від збірника Максимовича не тільки відмінила ся манера розроблення української народньої поезії, але відміняло ся і саме принципіальне становище супроти народньої поезії взагалі. Застановимо ся на кількох прикладах сеї зміни.

Вище було зауважено по характеристичну прикмету „Описанія“ Калиновського, спокійний об'єктивний тон опису. Се характе-

---

¹⁾ Цікава примітка до сього уступу: в ній дає себе почувати песімізм що до будуччини української народньої поезії. „По сему то пѣсни V и VII суть только отрывки, кои помѣстилъ я, опасаясь, чтобы онц совсѣмъ не потерялись въ народѣ“.

ристично для Калиновського, але разом з сим се не дуже далеко відходить від тодішньої манери етнографічних описів. Нема ще сталої певної оцінки народньої творчости і передаючи свої власні вражіння, автор ще не думає підвести сей етнографічний матеріал як раз під норму сеї або тої літературної течії. Народня творчість для сіх перших етнографів стоїть поки що за межами суперечок літературних течій та напрямків. І записуючи ту або иншу пісню, ту або иншу думу народню, етнограф-аматор ще не дбає про те, щоб вибрати їм місце в класифікації, зачислити до тої або иншої категорії поетичних творів.

Коли сентиментальний напрям в літературі вернув почесне значінне почутю, на якийсь час стало ідеалом і гаслом підійти ближше до природи. В звязку з сим звернули увагу на селянський побут ближший до природи, в противолежність нашому звичайному культурному житю; так само само зацікавились і народньою поезією, бо се щирий вислів сердечного почутя, нестриманого і незіпсованого культурними новими впливами.

Ся основна антитеза природного і штучного потім доповнена була і иншими деталями, але завше в літературі того часу можно під зверхньою верствою зауважити сю основну антитезу сентиментального світогляду. Як сентиментальний подорожник звертає увагу на те, що збуджує почуте в його чулій душі, так і етнограф-аматор з нахилом до сентименталізму звертає увагу читача на вислови щирого сердечного почутя. Краса — як така — відступає на другий плян перед почутем. Етнограф хоче викликати співчуте читача і через те старанно толкує лірику пісень і трагедію дум.

„Что может быть разительнѣе, какъ слушать, когда малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней, собравшись въ множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поють свои заувывныя пѣсни? — Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самыя трогательныя тоны“... Або сіє спомини. „Когда солнце закатится за отдаленный, тихо-пламенѣющій горизонтъ и въ селеніи все умолкнетъ; тогда одна изъ молодыхъ поселянокъ выходитъ на улицу и чистымъ, звонкимъ, уныло-протяжнымъ голосомъ починаетъ пѣть, давая тѣмъ знакъ своимъ подругамъ, чтобы они сходились на игрище. Подобно мнѣ, надобно весною быть въ деревнѣ и слышать таковое пѣніе, чтобы имѣть понятіе о силѣ впечатлѣнія, какое можетъ оно произвести въ сердцѣ и самага равнодушнаго слушателя“... Або ще сей ко-

ротонький уступ. „Имѣйте охоту прислушаться къ малороссійскимъ пѣснямъ: какая величественная простота въ выраженіяхъ и въ самыхъ чувствахъ! Какое близкое и живое изображеніе природы! Кажется, сочинители сихъ пѣсень пѣли онія не устами, а сердцемъ. Всѣ препоны, каковыми иногда упрямый языкъ искушаетъ вдохновенною страстію Поэта, побѣждены непримѣтно и всѣ нѣжнѣйшія черты глубокаго чувства блестятъ въ малороссійскихъ пѣсняхъ живѣйшими красками“...

Я навмисно навів тут три уривки з рїзних етнографічних статей, щоб показати, як не вважаючи на рїзні зміни і доповнення всеж таки в основі лишаєть ся таж сама провідна ідея сентиментального світогляду. Можна б навести ще багато подібних прикладів, але вистане і сього. Легко побачити, що всюди критик і етнограф має на увазі та старанно підкреслює прояви почутя. Підрахувати лише, скільки разів згадуєть ся тут про вислови почутя в народній пісні та про вражінне на чутливу душу слухача. Чувство, чувствительный, нѣжный, трогательный, томный — се все улюблені вирази в характеристиках тодішньої етнографічної літератури.

З притиском підкреслюєть ся також, що все се — природний вислов почутя. „Непринужденное выражение мыслей“, „близкое изображение природы“, „въ пѣняхъ малороссійскихъ все просто и благородно“, „невысканная подобія и сравненія“. Пізніше, коли прихильникам народньої поезії прийшло ся витримати суперечку з оборонцями класичної теорії поезії, ми побачимо знов в інших вже руках сї аргументи і сї вяснення прикмет народньої творчости.

Щоб покінчити з проявами сентиментального світогляду в оцінці творів народньої поезії, візьмемо ще маленьку книжочку, яка мала в своїм часі досить великий круг читачів. Се етнографічний начерк Кульжинського „Малороссійская деревня“: етнографічний — беручи тодішне розумінне завдань етнографічно-побутових описів.

Вже в самого початку входимо в круг думок сентиментального світогляду. Селянське жите ближше до природи і через те може уважати ся за щасливе.¹⁾ „Много есть деревень на свѣтѣ, поподъ кроткимъ небомъ Малороссіи всякая деревня есть сокращенный эдемъ, гдѣ иногда не достаєть только добродѣтели и чувствительности сердца, чтобы людемъ быть совершенно бла-

¹⁾ Малороссійская деревня, с. V.

женними... Миръ вамъ обитатели веси уединенной и тихой! У васъ не бушуютъ тѣ бурныя страсти, кои отнимаютъ сонъ у очей, а счастье у сердца“...¹⁾

Подивимось тепер, які відтінки прибирає у сентиментального етнографа звичайний побутовий малюнок. Оповідаетъ ся про сліпця-бандуриста. „Смѣйтесь или не смѣйтесь, друзья мои, а я всегда съ живѣйшимъ почтеніемъ снимаю шляпу одному слѣпцу, который съ бандурою за плечами и съ посохомъ въ рукѣ приходитъ каждое лѣто въ нашу деревню и — окруженный красными дѣвушками играетъ и поетъ имъ славныя пѣсни о богатыряхъ древняго времени!... Вдругъ — глубокія морщины лица освѣжаются пѣтическою живостію, бандура затрепетала въ рукахъ, длинные костистые пальцы полетѣли по струнамъ; громъ и звонъ полетѣлъ по долинамъ и рѣсницы темныхъ очей своимъ гармоническимъ движеніемъ повторяютъ каждый тактъ очаровательной музыки!... Вотъ картина, которая для любителей всего Оссіановскаго имѣетъ великія прелести!“...²⁾

На закінчене уривок з коментаря до пісень. „Языкъ страсти всегда былъ и будетъ языкомъ неподражаемымъ! Прислушайтесь, какъ сей несчастный любовникъ проситъ своего друга, чтобы онъ доставилъ ему свиданіе съ его милою... Онъ готовъ имѣть его за роднаго отца, за роднаго брата, лишь бы только увидѣться со своею милою!... Довольно! здѣсь все уже сказано, и болѣе не нужно никакихъ доказательствъ!“...³⁾ Не звертаючи уваги на подібні шаблонні вислови, мусимо пам'ятати, що в основі всеж таки лежить тут прихильне становище до народної поезії, хоч і не дуже глибоке.

Коли своєю чергою романтичні оцінки замінили попередні сентиментальні, вже існували щирі, хоч і не дуже глибокі симпатії до народної поезії. Романтизм поглибив сі симпатії та підійшов до народної поезії з иншого боку, мов доповняючи ті попередні оцінки. Різницю сю можно простежити і в самих виразах характеристик. Ранійше зустрічали трогательный, чувствительный, ніжный: тепер натомість — порывистый, необузданный, бурный.

Ось, наприклад, кілька виразів з характеристик старовини українського народа. „Недовольство и отчасти угнетеніе свели ихъ въ одно мѣсто; а желаніе хоть скудной независимости, мстительная жажда набѣговъ и какое-то рыцарство сдружили ихъ.

¹⁾ Малор. дер., с. 20.

²⁾ ib. с. 76.

³⁾ ib. с. 125.

Отвага въ набѣгахъ, буйная забывчивость въ весельѣ и безпечная лѣнь въ мирѣ: это черты дикихъ азіатовъ-жителей Кавказа, которыхъ невольно вспомните и теперь, глядя на Малороссіянина въ его костюмѣ съ его привычками "...¹⁾ „Жизнь народа, всею душой своей привязавшагося пламенно, бѣшенно къ воинской славѣ и чѣмъ долѣе упивавшагося ею, тѣмъ болѣе жаждавшего, народа, у котораго желѣзная славянская мощь достигла высшей степени разгара, своего зенита, безъ всякой посторонней помощи и сотрудничества, но при лично-собственныхъ силахъ, такая огненная жизнь"...²⁾

Ся зміна літературних впливів ясно почувать ся в характеристиках козацтва. Тепер „козакъ вездѣ является существомъ высокимъ, но вмѣстѣ буйнымъ и дикимъ; сцена дѣйствія его покрыта туманомъ и слезами“.³⁾ Згадаймо хоча б сей уривокъ з „Запорожской Старины“ — „то пѣсни юноши, коего сердце, почерствѣвши для умильнаго чувства любви, суровое, непреклонное, радуется одною радостію побѣды и добычи, питается однимъ желаніемъ битвъ, юноши, который равнодушно взирая на гибель своихъ сподвижниковъ, съ отчаяніемъ отмщевая за смерть ихъ врагамъ, равнодушно ждетъ собственной своей участи, равнодушно, съ надеждою жить въ памяти потомства“...⁴⁾ Можно навести ще з Бодянского такі вирази, як „широкая, безграничная козацкая или рыцарская воля“, „исполинская, бездонная, адамантовая козацкая воля“...⁵⁾

Ті ж самі нові відтінки і в характеристиці пісень. „Малороссійскія пѣсни будучи выраженіемъ борьбы духа съ судьбою отличаются порывами страсти, сжатою твердостію и силою чувства“...⁶⁾ „Въ пѣсняхъ и думахъ запорожскихъ все дико, подобно дубровамъ и степамъ, воспринявшимъ ихъ на лоно свое при рожденіи, — все порывисто, подобно полету урагана степнаго, подъ глухія завыванія котораго онѣ взлелѣяны, все бурно подобно минувшей жизни Запорожья“...⁷⁾ Або сей вислов письменника: „Камень съ краснорѣчивымъ рельефомъ, съ исторической надписью — ничто противъ этой живой, говорящей, зву-

¹⁾ Максимовичъ, „Малороссійскія пѣсни“, передмова.

²⁾ Бодянскій, „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“.

³⁾ Костомаровъ, „Обзоръ сочиненій писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ“.

⁴⁾ Срезневскій, „Запорожская Старина“, передмова.

⁵⁾ Бодянскій, „О народной поэзіи“.

⁶⁾ Максимовичъ, „Малороссійскія пѣсни“, передмова.

⁷⁾ Срезневскій, „Запорожская Старина“, передмова.

чащей о прошедшемъ лѣтописи. Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи — все: поэзія и исторія и отцовская могила... Вездѣ проникаетъ ихъ, вездѣ въ нихъ дышитъ эта широкая воля козацкой жизни. Вездѣ видна та сила, радость, могущество, съ какою козакъ бросаетъ тишину и безпечность жизни домовитой, чтобы вдатся во всю поэзію битвъ, опасностей и разгульнаго пиршества съ товарищами“...¹⁾ В сѣх словахъ Гоголя ми відчуваємо відгомін тих же самих думок, які виступають так ясно в увагах Максимовича і Срезневського.

Збірник Максимовича і „Запорожская Старина“ Срезневського се два зразки оброблення-етнографічного матеріала.

Вище навели ми з передмови Максимовича деякі його уваги про народню поезію та наукове її студіюванне. При глибокім захопленню народньою поезією Максимович всеж таки не заплющує очи на теперішній її стан. „Переходя изъ устъ въ уста, онѣ (пѣсни) часто лишаются многихъ стиховъ, либо оныя измѣняются; часто пѣсни не допѣваются или даже перемѣшиваются; такимъ образомъ постепенно отходятъ отъ первобытнаго вида“. Спостерігали се інші сучасники Максимовича, але у тих приймало се більш сумний вигляд, немов memento mori цілої української народньої поезії.

Поруч з сими увагами про плян та систему видання, Максимович пробує намітити головні прикмети української поезії. „Пѣсни нѣжныя отличаются неподражаемымъ простоушіемъ и естественностью, которой ни мало не противорѣчатъ непрерывныя сравненія. Духъ, не находя еще въ себѣ самомъ особенныхъ формъ для полнаго выраженія въ его глубинѣ зарождающихся чувствъ, невольно обращается къ природѣ, съ которою онъ, по своему младенчеству, еще друженъ и въ ея предметахъ видитъ, чувствуетъ подобіе свое гораздо явственнѣе и вѣрнѣе. По сему то находите столь частыя сравненія съ окружающею безукрашенною природою — столь частыя бесѣды съ буйнымъ вѣтромъ, дробнымъ дождемъ, черными тучами“... Иноді письменник йде шляхом порівнянь з російськими піснями. „Въ русскихъ пѣсняхъ выражается духъ, покорный своей судьбѣ и готово повинующійся велѣніямъ. Русскій не привыкъ брать дѣятельнаго участія въ переворотахъ жизни, потому онъ содружился съ природою и любитъ живописать ее, часто прикраши-

¹⁾ Гоголь, „О малороссійскихъ пѣсняхъ“...

вая; або здѣсь только можетъ свободно излиться его душа... Посему русскія пѣсни отличаются глубокою унылостію, отчаяннымъ забвеніємъ, какимъ-то роздольемъ и плавною протяженностію“...

Ще крок і письменник переходить до в'яснення загального зв'язку між народньою творчістю і минувшею долею. Минуле накладає свій слід на самопочуте народа і пам'ять пережитого лишаєть ся завше в свідомості потомків. Через те спокусливою для дослідника з'являєть ся гадка — знайти в минулім причину основним прикметам народньої творчости.

Уважному досліднику завше кидаєть ся в вічі сумний ляміотів цілої української народньої поезії. Звернено увагу на се вже на початках систематичного студіювання українських пісень. Застановляєть ся на сім і Максимович.¹⁾ „Возникшая подобно кометѣ Малороссія долго тревожила своихъ сосѣдей, долго перепадала съ одной стороны на другую и была только обуреваема бѣдствіями и безпокойствами, которыя не дали развиться духу народному и произвели только внутреннее волненіе... Тоска, которая составляетъ важнѣйшее свойство Малороссійскихъ пѣсней, не прикрываетъ ихъ, но проникаетъ. Она отзывается во всѣхъ пѣсняхъ: даже иронія, къ коей весьма склонны Малороссіане, часто смѣшиваются съ оною... Онѣ (пѣсни), будучи выраженіемъ борьбы духа съ судьбою, отличаются порывами страсти, сжатою твердостію и силою чувства, а равно и естественностію выраженія“...

Таким чином мета автора — освітити читачу етнографічний матеріал збірника, зауважити основні погляди, простежити в провідних гадках схему поділу пісень, в'яснити психологічний підклад. Вага лежить тут в самім збірнику пісень, примітки дослідника мають лише освітити, пояснити сей матеріал неосвідомленим читачам. Се дійсно „Малороссійскія пѣсни“ з примітками видавця.

Зовсім инакше задумане виданне Срезневского. Перша книжочка має підзаголовок — „Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго“. Але коли дійсно історичні пісні і думи були первісною основою видання, сей плян значно потім змінив ся. „Бытъ, нравы, обычаи, подвиги“ — се заданне значно поширило первістні межі видання. В першій

¹⁾ Всі сі уривки в передмові до видання „Малороссійскія пѣсни изданныя М. Максимовичемъ“, 1827.

книжочці ми знаходимо 12 пісень та 6 дум: в слідуючій справа різко міняєть ся. Поруч з піснями та думами друкують ся і інші історичні матеріали і заслонують сю первістну основу. Пояснення до пісень — з початку лише з другорядним значінням — набувають тепер особливої ваги. Уривки з хронічок і народні перекази, уступи з мемуаристів та розділи з наукових праць — се все сполучено разом задля тоїж загальної темі — вияснення минушого життя було Січи.¹⁾ Так поширюють ся межі видання і з простого збірника етнографічних матеріалів, як у Максимовича, книжочки стають збірником ріжнородних матеріалів до характеристики життя Запорожя.

І „Запорожская Старина“ і Збірник пісень дуже зацікавили тодішню інтелігенцію українську, але се дві зовсім відмінні системи і починаючому етнографу приходилось вибирати між пляном Срезневського і пляном Максимовича. І Куліш дав в сорокових роках „Українскія народныя преданія“, а десять років пізнійше „Записки о Южной Руси“.

В сіх двох виданнях багато спільного, хоч і розділяє їх ціле десятилітє. Вже обробляючи збірник „Українскія народныя преданія“ Куліш думав, чи не „розложить преданія такъ, какъ онъ самъ выпрашивалъ и изыскивалъ, при чемъ сами разкащики ихъ обрисуются читателю и представляют много характерныхъ чинностей“.²⁾ Се як раз і виповнено в „Запискахъ о Южной Руси“.

Значну частину свого етнографічного матеріалу записував сам Куліш з народніх уст. Цікавість до селянського побуту збудив збірник українських пісень Максимовича разом з українськими оповіданнями Гоголя, зовсім так як було в Костомаровим.³⁾ Зацікавившись Куліш і сам почав записувати народні перекази. Робив він се з великим запалом. „Я теперь хожу, какъ пчела по сотамъ: гдѣ только встрѣчу сѣдую бороду, не отойду отъ нея безъ того, чтобъ не выжать изъ нея пахучаго цвѣтка

¹⁾ Нагадує тут задля прикладу — „Лѣтопись“ (Запор. Стар. I, 3, ст. 11—64), уривки з т. зв. Кониського, звістки з Бошняна та самостійні примітки автора: „Свѣдѣнія о правахъ данныхъ грекороссіянамъ королями польськими“ або „Привилегіи данныя Сигизмундомъ III грекороссіянамъ“....

²⁾ В листі до Юзефовича з р. 1843, Київ. Стар. 1899, II, 196.

³⁾ Куліш сам підкреслив сю спільну рису, як Збірник Максимовича однаково і його самого й Костомарова зробив „изъ народниковъ великорусскихъ народниками малорусскими“ — Новь“, 1885, № 13.

народної поезії или въ преданіи или въ п'сняхъ".¹⁾ Познайомившись з Ірабовскими, Куліш поїхав до нього в маєстність його в Чигиринщину і думав звідти „углубляться въ разныя м'ста Украины для изысканія развалинъ народной поэзіи“...²⁾ В передмові до книжки Преданій Куліш згадує, як „изучая источники исторіи южнорусского народа, не разъ об'їзжалъ обитаемыя ими губерніи для собиранія народныхъ п'сень и преданій“...

При своїм щирім та глибокім зацікавленню народньою поезією Куліш не був етнографом-дослідником. Він занадто відчував поетичну цілість народнього побута, щоб відокремлювати та аналізувати: його не тягнуло до таких праць, як книжка Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Згадуючи свої давні етнографічні екскурсії, Куліш так пише в передмові до „Записокъ“. „Надобно сознаться откровенно, что странствуя изъ села въ село по малороссійскимъ губерніямъ, въ періодъ моей юности, я р'дко им'їлъ въ виду собственно науку. Меня увлекала поэтическая сторона жизни народа. Я гонялся за драмою, которую разыгрываетъ мелкими отрывками ц'лое малороссійское племя. Ми' нужно было вид'ть постановку сельской жизни на театр' природы и то, чт' внесъ я въ свои записныя книжки, составляетъ только малую часть моихъ изученій, которыя управлялись постоянно однимъ только чувствомъ — неопред'леннымъ желаніемъ увид'ть и слышать народъ въ разнообразныхъ особенностяхъ единицъ его“... Сі ретроспективні згадки підтвержують ся тепер посмертною спадщиною Куліша, думками висловленими в листі до Юзефовича з 1844 р. Ся сповідь Куліша Юзефовичу нераз викликала різку оцінку і суворий осуд, але ми не повинні забувати про тодішню перевагу в світогляді Куліша поетичного сінтезу. „Политическая жизнь Малороссіи давно кончилась; та жизнь, которая выражается въ язык'хъ, костюмахъ, обычаяхъ и пр., — назову ее хоть поэтической, — также съ каждымъ годомъ теряетъ свою выразительность. Малороссія скоро сольется въ одно т'ло съ Россією... Но не хорошо то, что она, разцв'тая около двухъ в'ковъ такою сильною, такою пышною народною жизнью, при сліянні съ народомъ русскимъ мало принесла въ него элементовъ новыхъ, выработанныхъ собственными силами во время

1) Листи — Киев. Стар., 1899, II, 190.

2) Тамже.

отдільнаго свого существованія. Было время, когда мы, малороссіяне, въ соприкосновеніяхъ съ русскими могли бы, такъ сказать, напитать ихъ запахомъ своихъ степей, придать имъ богатства колорита своими народными красками, осіять ихъ блескомъ своей поэзіи“...¹⁾

З сих висловів легко побачити, що саме в народнім побуті, в народній творчості найбільш приманювало тоді молодого письменника. Поетичний синтез народнього життя найбільш цікавив і через те Куліш не відокремлює певної групи етнографічного матеріала, не аналізує його, але хоче навпаки намалювати, як в поетичній уяві українського народу перекручується минуле, освітлюється, відмінюється природа, дійсне та легендарне. Для Куліша мало навести групу, наприклад, історичних пісень та простежити в них, як пам'ятає нарід про старовину — питання важне для етнографа, або що пам'ятає — питання історика. Кулішу — цього за мало, він хоче навести зразок народньої психології, народньої самосвідомости, він не тільки подає самі перекази та пісні, результат довгої праці численних поколінь, але хоче простежити і самий процес витворення переказів і пісень. Він хоче схарактеризувати самі обставини, лірників та кобзарів, старих людей, що переказували про історичну старовину, побожних бабусь, що оповідали про померші душі на тім світі, самі відтинки переказів та мови.

Сей плян і виповнив Куліш в своїх „Записках“. Подібно тому, як Срезневский в своїм виданню „Запорожская Старина“ сполучив разом історичні пісні та думи з уривками з компіляцій, з уступами з Бопляна та з власними історичними статтями. „Записки о Южной Руси“ містять в собі властиві етнографічні матеріали вкупі з поясненнями Куліша, з його споминами про оповідачів лірників та кобзарів, з спеціальними статтями, наприклад Грабовского в другім томі.

Так перевів свій плян Куліш в „Записках“, але і „Преданія“ задумано по томуж пляну. Не застановляючись спеціально на якійсь одній групі Куліш, сполучає на 90 сторінках історичні перекази, казки, загадки, зразки народньої розмови. Ще думав Куліш завести сюди²⁾ релігійні легенди, але на перешкоді стала, здається, цензура і оповідання про померші душі на тім світі чекало аж десять років до „Записок“. Таким чи-

¹⁾ Листи — Київ. Стар., 1899, II, 199.

²⁾ Листи — Київ. Стар., 1897, IX, 406, X, 27.

ном Куліш задумав не спеціальний систематичний збірник етнографічного матеріала, як Максимович виповнив, а Костомаров — задумував, але не встиг закінчити. Куліш збирає разом зразки народніх переказів, народньої психології, додаючи до сього матеріал з мемуарів („Чупрына и Чортоусъ“) та власні пояснення (про гайдамаків).

Застановимось трохи на сїм збірнику: „Українскія народныя преданія“. Motto з Пушкіна — „разговорный языкъ простого народа, не читающаго иностранныхъ книгъ и, слава Богу, не искажающаго, какъ мы, своихъ мыслей на французскомъ языкѣ, достоинъ также глубочайшихъ изслѣдованій“... Таким чином видавець своїм motto підкреслює фільольогічну сторону: в звязку з сїм в передмові упереджує читача, що „записывалъ ихъ стенографически, какъ пѣсни, дорожа каждымъ оборотомъ и словомъ народной пѣсни. Я позволялъ себѣ исправлять нѣкоторыя фразы только въ тѣхъ преданіяхъ, которыя доставлены мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалѣю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ такомъ видѣ, въ какомъ они были мнѣ доставлены“... В листі до Бодяньского Куліш зауважив — „я сохранялъ частности выговора, свойственныя разнымъ провинціямъ“ — знов таки спеціальне бажання заховати відтінки місцевої розмови.¹⁾

„Преданія“ поділено на 3 відділи: „преданія историческія, преданія фантастическія и смѣсь“. Зміст першого відділа ясний з заголовка; другий — „преданія фантастическія“ містить в собі казки, з котрих першу — „Кирило Кожемяка“ — можна зачислити до попереднього відділу — переказів історичних. Остатній відділ — „Смѣсь“ — містить зразки народньої розмови (З), „Не люблю — не слушай“, „Загадки“...

Під записами звичайно занотовано, де який переказ записано. Тут читаємо детальні пояснення: „разказывалъ Климъ Бѣликъ въ Кумейкахъ Кіевской губ.“; „Омелько Каплаухій, въ Суботовѣ“; „пріятель Таранухи бондарь въ Сиблої“; „Харко Цехмыстеръ въ Черкасахъ“.²⁾ Іноді більш загально: „разказовалъ одинъ старикъ-нищій въ Кіевѣ“; „одинъ старикъ возлѣ Канева“; „тамъ-же другой старикъ“... Або загальне означенне місця — „разказывали въ Мотренинскомъ монастырѣ“; „разказывали въ Мартиновкѣ“...

¹⁾ Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 405.

²⁾ Спомини Куліша про Погорілого і Тарануху — Записки о Ю. Р., I, ст. 93, 99.

Розглядаючи сі нотки під поодинокими переказами можна легко простежити, де сам Куліш записував свій етнографічний матеріал. Київ, Канев, Кумейки, Корсун, Звенигородка, Суботов, Черкаси, Сміла, Александровка — маєтність Грабовського, Мотренинський монастир, Мартинівка — Черниг. губ.

Доставили Кулішу перекази для його видання — В. М. Білозерський, Т. Г. Шевченко, А. В. Маркович, П. Е. Чуйкович — звичайно з поясненням, де ті чули сі перекази й від кого. Шевченко передав Кулішу переказ про Запорожців.

Історичних переказів заведено всього 45, але між ними знаходимо уривки з дум та пісень, або й цілу пісню — про Швачку.¹⁾ Як взагалі етнографічний матеріал „Преданій“, пісня ся наведена тут в народнім переказі про коліїв, що відсижували ся в лозах: кілька вступних прозаїчних рядків, пісня, та на кінці — запитання слухача, чи співали гайдамаки пісень на поході, з відповідю, що співали лише сидючи в вязниці.

Зіруповано сі перекази коло окремих історичних імен та подій, кілька переказів звязаних з іменем Б. Хмельницького, більш про Запорожців, найбільш усього присвячено гайдамакам. Оповідання про гайдамак заведено звичайно під прізвищами окремих ватажків — „Шелестъ, Лусконигъ, Гныда и Зализнякъ“, „Максымъ Шыло“, „Вовчокъ“. Иноді — окремі події — „Гайдамакы въ Черкасахъ“, „Гайдамакы въ Мотренинскомъ монастырѣ“, а то як окремі випадки — „Наймытъ Гайдамака“, „Гайдамака и пасичныкъ“. З польського недрукованого мемуара наведено оповідання про Чуприну та Чортовуса, але оброблено його в стилю народнього оповідання.

Хронологічно народні перекази починають ся з оповідання про Київську золоту браму та про Кирила Кожемяку і доходять до кінця XVIII в. Поруч з довгими, як наприклад про Шелеста зустрічаємо і зовсім маленькі перекази, як наприклад сей „Якъ ставъ Хмельныцкый надъ Случчу, на гори, то обобравъ свое військо такъ, що не восталось у Козакивъ грошей, ни въ кишени, ни замытыхъ“.³⁾

Деякі з сих переказів фіксіровані топографічно, такі, наприклад, „Урочища въ Смѣлой“ та „Урочища въ Звенигородкѣ“ — спомини та перекази звязані з тими або іншими місцевостями. Занотуємо ще між історичними переказ про „Жи-

¹⁾ Преданія, ст. 43.

²⁾ Преданія, ст. 3, 5, 36.

³⁾ Преданія, ст. 2, 4, 41, 42, 46, 60.

довскіе откупы“ — маленьку згадку про арендарів, бравших на аренду церкви. Цікава також економічна замітка — „Прежня времена въ Украинѣ“ — згадки старого діда про грошові датки і натуральні повинности з селян в минулих часах, про економічний добробут та про ціни, в загальним осудом — добре було жити, тепер-то вже стало погано...¹⁾

Пояснень видавця не дуже багато. Деякі примітки пояснюють окремі місця оповідань, наприклад, про ворожбитство — „народъ каждому своему лыцарю приписываетъ характерство, т. е. чародѣйную науку воевать. Въ словѣ навченъ здѣсь разумѣется наученъ характерству“²⁾ або під переказом про Степана Плахту читаємо: „это тотъ же самый Семень Палій, переименованный народомъ, видно по ошибкѣ; Мазепа является здѣсь Мазепенкомъ“...³⁾ Ширше пояснення лише одно під тим же переказом про Степана Плахту — се коротенький екскурс про гайдамаків та взагалі про походження гайдамацтва на тлі тодішніх відносин національних, економічних і релігійних. „Не смотря на то, что украинцы въ XVII в. выгнали изъ Украины католиковъ, въ XVIII в. католики опять были господствующимъ классомъ народа въ этой странѣ, ибо Россія не могла удержать за собою всѣхъ земель отвоеванныхъ у Польши козаками и уступила Полякамъ всю Украину праваго берега Днѣпра, удержавъ за собою только Кіевъ“... Далі згадує видавець про аренди, як Поляки-магнати „отдавали свои села въ аренду жидамъ и мелкой шляхтѣ, старавшимся всѣми мѣрами выжать изъ крестьянъ побольше дохода или же управляли своими имѣніями посредствомъ губернаторовъ (управителей), экономовъ, дѣсничихъ и т. п., все шляхтичей позволявшихъ себѣ всякія наглости съ крестьянами для своего обогащенія. Господство ихъ поселяло къ нимъ глубокую вражду въ украинцахъ. Къ сему присоединилось еще насильственное введеніе Поляками въ Украинѣ Уніи“... Таким чином сполучали ся разом обставини та впливи національні, релігійні, соціальні і економічні та підтримували споконвічну опозицію проти ворожого режіма...⁴⁾

Треба признати взагалі, що перекази про гайдамак найбільш цільна і цінна частина сеї збірки „Преданія“...

¹⁾ Преданія, ст. 63 (дата запису — 12/VIII 1843).

²⁾ Преданія, ст. 7.   ³⁾ Преданія, ст. 8.

⁴⁾ Преданія, ст. 10—11.

З цього коротенького перегляду змісту можна зауважити, що тут в „Преданіях“, як пізніше в „Записках“, Куліш відходить в своїм пляні видання від звичайної схеми етнографічних збірників і можливо се було не без впливу „Запорожско-ї Старини“ Срезневского.

Збірничкови „Преданія“ надавав Куліш велике значінне і дуже його високо оцінював. В листах до Юзефовича та Бодяньского Куліш пише — „мое собраніе народныхъ преданій просто superbe“, „я сообщу Вамъ сокровища, о которыхъ существованіи Вы и не думали“...¹⁾ Тим більш непокоїла Куліша цензура: пришлось було викинути назву „Унія“, відрізати кінець в переказі про Степана Плахту та затерти вгадки про Потьомкіна в переказі „Очаковская бѣда“.

Окрім того Куліш думав завести в сей збірничок релігійні легенди, але з'явили ся перешкоди від духовної цензури і гадку про се було залишено, хоч Кулішу дуже подобали ся легенди, наприклад оповіданне про померші души на тім світі, яке Куліш рівняв до легенд, що вплинули на „Divina comedia“ Данте.²⁾

Друк в „Чтеніяхъ“ поменшив сі цензурні труднощі, але всеж таки Бодяньский не хотів лишати нічого небезпечного і деякі зміни Куліша задля цензури перейшли і в друкований текст „Преданій“. Релігійні легенди так і не були надруковані.

Підготовляючи до друку „Преданія“ Куліш обдумував ще оден величезний плян. Плян спільного видання великих етнографічних збірників, де були-б сполучені разом матеріали різних збираців. „Будетъ отраднымъ явленіемъ, что пять профессоръ различныхъ университетовъ, раздѣленныхъ другъ отъ друга огромнымъ пространствомъ дѣйствуютъ, какъ одна душа!“ Се пять професорів — Максимович, Костомаров, Метлинський, Срезневский, Бодяньский та сам Куліш.³⁾

В листі до Бодяньского Куліш пише, що він вже умовив ся з Костомаровим, Метлинським, Срезневским сполучити разом всі окремі збірники пісень і видати оден спільний великий збірник пісень.⁴⁾ „Мы соединили свои сборники украинскихъ пѣсень въ одинъ и теперь занимаемся указаніемъ всѣхъ варіантовъ по разнымъ спискамъ такъ, чтобы ни одно слово не по-

¹⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 404.

²⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 406, X, 27.

³⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 406.

⁴⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 403 (VIII, 1846).

гибло“. Далі Куліш признаєть ся, що на Максимовича мало реальних надій: він сам не видає своїх збірників, але не дасть і іншому для видання. За те Куліш сподіваєть ся зацікавити сим Бодяньського. „Но Вы, я увѣренъ, присоединитесь къ намъ. Въ такомъ случаѣ, подъ каждою пѣсенею прошу васъ означить уѣздъ, въ которомъ она записана и кѣмъ, если можно, и прислать ваши пѣсни мнѣ“. Для історичних пісень обіцяв свою редакцію Срезневский, якому і думали передати усї історичні пісні. По закінченню окремих відділів Куліш думав самому переглянути ціле видання і дати загальну вступну статю.

Так уявляв собі Куліш цілу систему видання етнографічного збірника, але не здійснились сї пляни Куліша. Передовсім Бодяньский не згодив ся дати свої пісні для спільного видання. На відмову Бодяньського відповідає Куліш дуже лагідно, але не зовсім спокійно — „отказъ въ сообщеніи мнѣ пѣсень не только не огорчаетъ меня, но восхищаетъ. Печатайте“. ¹⁾ Він навіть думає, чи не передати цілої справи до рук Бодяньського: „можетъ быть и я склоню Срезневского и Костомарова передать Вамъ нашъ сборникъ“. Разом з тим Куліш робить деякі уваги що до техніки етнографічного видання: „только, ради Бога, отмѣчайте, гдѣ какая пѣсня записана и не составляйте изъ двухъ одной“... ²⁾

Але сї поради Куліша лишили ся без здійснення. Бодяньский не видав свого збірника пісень і не дав можливости іншим скористати ся сим коштовним збірником.

Суперечки і непорозуміння виникли також між співробітниками Куліша. З Харкова не присилають йому обіцяного вже етнографічного матеріалу і палкий Куліш обурюєть ся: „какъ гнусна такая недовѣрчивость, необщительность и какая то бессмысленная любостязательность“... ³⁾

Костомаров справді дав свої пісні, а Срезневский зовсім відійшов від сеї справи: у Куліша лишили ся від Срезневського непріємні вражіння. ⁴⁾

Взагалі сей грандіозний, але невдійснений плян лишив в душі Куліша сумні спомини. Десять років пізнійше він згадував про се в листі до тогож Бодяньського. ⁵⁾ „Я служилъ Вамъ

¹⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 407.

²⁾ *ibid.*

³⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, X, 28.

⁴⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, X, 35.

⁵⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, XII, 460.

вѣрно и правдою по этой части, пока не явились люди, которые нашли средства обнародовать эти драгоценные памятники нашей старины. А приступайте къ печатанію Вашего сборника, я Вашъ покорнѣйшій слуга и уже тогда никому не дамъ. Вѣдь я сперва давалъ Максимовичу — медлить и медлить; потомъ Срезневскому — медлить и грабить, потомъ Вамъ — выжидаете и выжидаете. Я вездѣ суюсь съ своими находками, я не жадничаю, не придерживаю у себя, у меня нѣтъ того, чѣмъ бы я не готовъ былъ снабдить каждаго, работающаго для общей пользы, и потому не смотрите на меня, какъ на нѣкоего отступника. Я все тотъ же, что и въ 1846 г.“...

Так лишив ся без здійснення плян Куліша. Лише виданнем „Труды етнографическо-статистической экспедиціи“ Чубинського вповнено по иншому сей цінний плян спільного розроблення нечисленого богатства української народньої творчости.

Студії

над галицько-українськими граматиками XIX в.¹⁾

Написав *Михайло Возняк*.

I. Вступ.

В „Предислові-ю къ любезнымъ Читателямъ“ до рукописної граматики: „Руская практичная Грамматика“ — „напысання Іоанномъ Малѣцкимъ Учителемъ трівіального училища, въ Угновѣ 1848 года“ довідуємо ся про ось які принціпи, яких держав ся автор при укладанню своєї граматики: „При уложеніи сего незначного дѣла моего употребилемъ средной пути между церковнымъ и малорусскомъ галицко-гражданскомъ языкомъ; цель или намѣреніе мое въ томъ было тое(,) абы малорускій галицко-гражданскій языкъ, языку церковному приблизити можна, тои убо языкъ есть правдивій источникъ, изъ которого всѣ славяне: Чехи, Моравцѣ, Серби, Волохи, Россіане, Поляки и инныи черплютъ, и который нашъ малорускій галицко-гражданскій языкъ до великого совершенства то есть досконалости привести можетъ“.²⁾

Чому автор вибрав таку „средную путь“ mezi живою мовою а мертвою церковщиною, пояснює нам у кінцевій статі: „Еще чтось о русскихъ провѣнциалѣзмахъ“. „Розмавляючи разу едного, читаємо в сій статі, съ певнымъ розумнымъ, добродушнымъ(,) до того еще жартобливимъ, ученымъ и остроумнымъ русиномъ о властостехъ нашего языка руского, запыталемъ его: Откуда или звѣтки то ся выразы, то есть, слова: мѣй, твѣй, вѣнъ, нѣжъ, вѣзъ, стілъ, пѣдъ, сніпъ, вѣлъ, кѣтъ, кѣнь — и много инныхъ безчисленныхъ

¹⁾ Читано на семінарі Проф. Дра К. Студинського.

²⁾ Рукопись сеї граматики находить ся в Бібліотекѣ „Народного Дому“ у Львові (АСП. ч. 306).

взяли, когда они: мой, твой, онъ, ножъ, возъ, столъ, подъ, снопъ, котъ, конь вымавлиати и писати ся повинни. Но онъ менѣ на тое отповѣлъ, же правдивои причини того не знаетъ, еднакже домыслияти ся можна, же есть правдивій плодъ или племя жидовъ; когда бовѣмъ въ перейшлыхъ вѣвахъ жуди (sic) Корчмы, млыни, ставы а наветь и церкви арендовали, рускій народъ, особливе по селахъ, будуче уярмленъ жидамъ мусѣлъ служити и голдовати. Тогда жидъ маючи слугу русина и хотяще его о чтось запытати ся, такъ до него кликавъ или заговорилъ: Иванъ, а де мѣй нѣжъ; а де твѣй розумъ; а де вѣнъ пѣшовъ;— намасти вѣзъ; положи снѣпъ; запрѣжи кѣнъ; постирай стѣлъ; выжени кѣтъ на двѣръ; а то ты мѣдъ и горѣлку выпилъ, бо ти шось нѣсъ почервонѣлъ и проч. — Тѣя слова или выразы вкрадали ся найперше между слугъ жидовскихъ русиновъ, потомъ помало между селянъ русиновъ часто въ корчмѣ (коршмѣ) сѣдящихъ, на остатку незначне и до насъ писменниковъ (sic) загостили. — Можнажъ такихъ словъ въ писмѣ уживати; есть же намъ ѿ въ літературѣ потребное? — Останьможъ нашої красной славенно-руской Етімологіи вѣрными, а упевняю, же ся безъ тыхъ непрошенныхъ гостей и въ галицкомъ руско-гражданскомъ языцѣ обыйдемо“.

Я навмисно навів сі дві виписки, бо вони *mutatis mutandis*, як не можна краще, характеризують погляди більшости українського загалу в Галичині на протяг яких п'ятдесяті літ у граматичній літературі, а ще й досі в поглядах на правопис у одній частини української суспільности в Галичині, яких провідники ролю церковщини замінили на великорущину. Між історично-культурними обставинами, в яких треба шукати такої розв'язки граматичного питання у галицьких Українців, одно з перших місць займає той факт, що в відродженню галицької України взяло таку визначну участь духовенство, так тісно зв'язане з церковно-славянською мовою. Видно се найкраще по закордонній Україні, де православне духовенство не могло відігравати так великої ролі в відродинах своєї вітчизни, як в Галичині уніятське. В закордонній Україні в одній з перших граматик мужицької мови — граматиці Павловського — в основу взяв автор народню живу мову. Тою самою дорогою пішли й пізніші дослідники української мови, Українці і Великороси, Срезневський, Лавровський, Максимович, Даль, Потебня, Михальчук, Житецький, Тимченко і в. А „у Галичині, каже Драгоманів, не тільки Ловінский, Левицкий, але й Головацкий и Осадца не посміли узяти за основу своїх виводів граматичних малоруску простонародню мову, а намішали з нею у свої граматики и церковних и російських елемен-

тів¹⁾ Хоч і не можна ставити на рівні Левицького та Лозинського тай хоч Головацький не далеко відбіг від Лозинського, все таки основна думка вірно підхоплена Драгомановим.

Другою причиною недопускання живої мови до галицьких граматики української, *sit venia verbo*, мови був за сильний вплив граматики Смотрицького, яка, як звісно, через двіста літ по своїм виході була шкільним підручником не тільки на Україні, Білоруси та Московщині, але й у південній Славянщині. Вкінці трета причина сього явища — се своєрідний аристократизм, бажання відрізнити ся від маси простолюда, чи, як дехто хотів, „пастухів“ письменною мовою, а таку можна було найти, як не в польських, то в церковних книжках і — великоруських, тим більше, що політичні, церковно-культурні і суспільні обставини промоували дорогу великорущині до Галичини.²⁾

Та випадки шукання образованої мови в великорущині були в першій половині 19 віку спорадичні, стали частійші щойно в другій половині тогож столітя. За то дуже часто була в тім часі образованою мовою освіченої української суспільности в Галичині в слові і письмі польська мова, а побіч неї здобувала собі ширше чи вузше приложення до життя і церковно-славянщина. Про відносини церковно-славянської мови до народньої української довідуємо ся з „Rozprawy o języku ruskim“ Могильницького, в перекладі Набвляка³⁾, але першим, що прилюдно в граматиці дав менше-більше заокруглений погляд на ту справу, був Лучкай Михайло. Та до часу появи як статі Могильницького, так граматики Лучкая три галицькі Українці працювали над написанням систематичних підручників граматики української мови. Се були: згаданий Могильницький, Петро Паславський і Лаврівський Іван.

II. Граматики Паславського Петра й Лаврівського Івана; значінне Івана Могильницького в відродинах Галицької України, генеза й замір видання його граматики.

Петро Паславський⁴⁾ написав „Скорочену руську граматику“, якою користувався „первый нашъ языкословъ Іосифъ Ле-

¹⁾ Література російська, великоруська, українська и галицька. Правда, 1873, ч. 21, стор. 715—716.

²⁾ Пор. дра Іл. Свенціцького: Обзоръ сношеній Карпатскої Руси съ Россіей въ 1-ую пол. ХІХ в. Спб. 1906.

³⁾ Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolińskich, Львів, 1829, зшит III, стор. 56—87.

⁴⁾ Родив ся 1792 р., син дяко-вчителя у селі Лавах коло Ярослава. Власними трудами покінчив середню і вищу школу 1818 р., ви-

вицкій“.¹⁾ Не богацько відомо також про граматику Івана Лаврівського. Її рукописи досі не віднайдено. Заголовок у німецьким перекладі її такий: Versuch über die Sprachlehre der Ruskischen Sprache, wie solche sammt ihren Unter-Mundarten in den Königreichen Galizien und Lodomerien gesprochen wird. Сповідуючи Кеппена про повищий заголовок своєї граматики аргументував Лаврівський: Die Ausdrücke: Rusniak, Rusniakische Sprache, darf ich nicht brauchen, indem sie beide hierlandes eine Verachtung hindeuten, und die obige Sprache gemeiniglich рускій языкъ genannt wird. Der Ausdruck: russische Sprache ist dem російской языкъ vorbehalten.²⁾ З уваги на се, що Лаврівський узглядував у своїй граматиці українські діалекти в Австрії, подам його відомости з обсягу сеї діалектольоґії, уділені ним Кеппену 1822 р.: 1) в ярославським окрузі коло Сонча (Sandetz) хбдино, хбйди, коло Дуклі — пбйдино, пбйди; 2) коло Балигорода в сянїцьким окрузі — ходлем, подьлем; 3) коло Сможа та Стрия — велика грубість у виголошуванню, тверді букви; 4) та ще грубше (твердше) близько Буковини (а в самій Буковині говорять „болѣ по руснякски, смѣшная оное съ молдаванскимъ“); 5) коло Перемишля змішано з польським: поѣдемо телегою; поѣхавъ (польське); 6) „чистѣйшее нарѣч.“ на Поділля коло Тернополя, Збаража. В Угорщині три або й більше українських нарічій.³⁾

Хотяй ще 1822 р. згадував Лаврівський в листі до Востокова о своїй граматиці „близкой окончанія, языка карпаторусскаго съ его святив ся і став парохом у Боратині коло Ярослава. В два роки пізнійше повдовів, а в марці 1821 р. за стараннем Ів. Снігурського вислав його митр. Левицький на сотрудника парохіальної церкви св. Варвари в Відні, де по Снігурським був парохом старенький о. Іван Фогороший (автор „Русько-оугорск-ої ілі мадларск-ої Грамматик-и, виданої у Відні 1833 р.). 1835 р. став парохом, а 1844 почесним крилошанином. Згинув під ударом сокири з рук местника-дяка 24 червня 1846 р. (Б. Дідицький: Михайль Качковскій и современная галицко-русская литература. Ч. I. Львів, 1876, ст. 79—80).

¹⁾ Дідицький, ор. сіт., ст. 80. Рукописи сеї граматики, як і великого збірника „руських проповідій“ Петра Паславського, списані ним читкою скорописею, зберігали ся довший час у його брата о. Гаврила Паславського, пароха Рави руської, який від часу гімназії навіть до почінчення богословія в 1833 р. жив і виховував ся в домі тогож свого старшого брата в Відні. Дідицький видів ті рукописи 1848 р.; півнійше 1863 р. згоріли вони підчас великого пожару в Раві (ibidem).

²⁾ І. С. Свѣнцицькій, Матеріали по исторіи возродження Карпатской Руси. I. (Львів, 1906). Ст. 140. Лист датований 1823 р.

³⁾ Ibidem, ст. 124. (Кеппена „Путевыя Записки 1821 и 1822 года“).

діалектическими отличіями¹⁾, щойно „godna uwielbiana troskliwość Prześwietnego Zakładu narodowego imienia Ossolińskich i Szanownego Muzeum narodowego czeskiego“, що допитували ся за виданнем „na widok publiczny mownika (besidosłowa) języka ruskiego“, викликали в Лаврівським „porząd i czucie do jak najprędzszego ukończenia pomienionego besidosłowa, którego tylko małej części składni brakuje“.²⁾ Так писав Лаврівський 8 червня 1832 р. до директора Інституту Оссолінських Словінського, в якого інформував ся про сю справу Вячеслав Ганка. Пишучи про різні перешкоди: урядованне, перенесенне зі Львова до Перемишля і обтяженне ту ріжними та численними обов'язками, які загамували його роботу, заявляв він, що зачав писати свою граматику перед 17 літами, отже 1815 р. На запитанне про вихід граматики української мови Могильницького відповів, що про се нічого не чути й вона „podobno w ciemnym zakątku zapomnienia na zawsze spoczywać będzie“. За то може вийде небаком подібна книжка Лаврівського, бо він „jeszcze w roku 1815 zaczął pisać grammatykę (besidosłow) języka ruskiego i to dało powód X. Mogilnickiemu do przedsięwzięcia podobnej pracy“³⁾ Чи Могильницький зачав писати свою граматику в благородній емуляції з Лаврівським, що в часі свого ректорства, а саме між роками 1814—1820, підіймив ся учити питомців українського письма та граматики й церковно-славянської мови⁴⁾, чи приневолило його до того заснованне товариства, так тісно зязаного з його іменем — наслідок той сам. Нема даних також ствердити, чи скінчив Лаврівський свою граматику української мови, якої посідав „основне знанне“, бо „її навчив ся цїнити від дитинства, в ній виголошував проповіді, нею конверзував“.⁵⁾

Що Могильницький⁶⁾ не тільки зі самої емуляції з Лаврівським, як се виходило би з листу його до Словінського, почав

1) Переписка А. Х. Востокова, ст. 35, № 12.

2) В. А. Францевъ, Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель. (Варшава, 1905), ст. 919. ³⁾ ibidem.

4) М. Тершаковецъ, Галицко-руське літературне відродженє. (Львів, 1908). Ст. 12.

5) Йос. Левицький, Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien. (Перемишль, 1834), перший бік посвяти книжки Лаврівському.

6) Іван Могильницький*) уродив ся 1777 р. По скінченню теології у львівським університеті оженив ся з дочкою пароха Бодонович Анною

*) Біографічні вістки: Новия данния до біографіи Іоанна Могильницкого. Ю. Ж (елехівський) (Новый Галичанинъ, Львів, 1889, ст.

писати граматику української мови, але був ту також глибший, ідейніший підклад, доказом сього третій параграф першого українського просвітнього товариства в Галичині, затвердженого цісарем Францом I 5 липня 1816 р. „Вже з першого параграфу видимо, читаєть ся там, що книжки мають бути так написані, щоби „etiam rudis plebecula usum eorum facere valeat; itaque societas opera sua sermone vulgari per pagos et vicos usitato atque stilo simplicissimo elaborabit“. Вправді на цілком народню мову не зважило ся товариство, бо „duros loquelaе plebeae errores vitabit, et explanationes suas ita elucubrabit, ut a simplicissimo quoque facie (sic!) quidem intelligentur, ad elegantioreм tamen sermonem omnino vergant, ut hoc modo et sermo plebeius indirecte lice(a)t perfici, et plebs elegantiori loquelaе assueta facilius dein illa intelligere valeat, quae pro publico divino officio in Ecclesiis legi atque

Марцінкевичівною і одержав висвячення 1808 р. Зразу був парохом у Дроздовичах, а потім став ніжанковецьким деканом. 23 мая 1817 р. підніс його перемиський єпископ, тоді уже номінат-митрополит Михайло Левицький, до гідности крилошанина соборного перемиського крилоса. На тім становищі застав його нововибраний в 1818 р. єпископ Іван Снігурський, що слідом попередника повірив йому верховний надзір над школами в своїй єпархії. Заразом іменовано його кустосом капітули.*) Умер 1831 р. 24 червня на холеру**), що позбавила тоді саму перемиську єпархію 70 священників. Будучи бездітним, приймав Могильницький у свій дім на вихованне сироти-дівчата по далеких свояках, вінував їх і віддавав заміж за укіччених богословів. Перед смертю записав каменіцю у Перемишлі в ринку під ч. 2, де мешкав, руській капітулі на стипендії для 15 бідних учеників перемиської гімназії, синів і сиріт по священниках, але застеріг доживотне користання для своєї жінки та її матери. Жінка, яка небавком умерла, записала на фонд для сиріт і вдів по руських священниках перемиської єпархії 800 дукатів.***) Їїж мати умерла в глибокій старості коло 1840 р. Бібліотеку по Могильницьким упорядкував і списав з поручення єпископа Снігурського Йосиф Лозинський.****)

142). Ів. Левицький, Погляд на розвій низшого і високого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820. (Львів, 1903), прим. на ст. 30—32.

*) Schematismus перемиської єпархії на 1828 р.,³ де Могильницький має такі почести: „P. Rmus D. Ioannes Eques de Mogilnicki, Cathedral. Ecclesiae Premisliensis Custos, Consiliarius et Referens Consistorii, Superior Inspector scholarum nationalium, Examinator Diocesanus“.

**) Schematismus перемиської єпархії за 1833 р.

***) В. Зб(оровський), О фондѣ для сиротъ и вдовицъ по рускихъ священникахъ. (Вѣстникъ, 1852, ч. 90).

****) Автобіографическіи записки Іос. Лозинского. (Литературный Сборникъ, Львів, 1885, ст. 115).

decantari solent, quaeve in Psalmis et Hymnis altiori stylo compositis consistunt¹⁾), але попуск для народньої мови був значний в порівнянню з дотеперішньою традицією. Що новозасноване товариство було вихідною точкою для Могильницького писати граматику, промовляє за тим просьба митрополита Левицького до губернатора графа Тааффе з 18 вересня 1823 р. о дозвіл друку для граматики.²⁾

Коли я одержав 31 серпня граматику „der ruthenischen Sprache“, писав митрополит, розглянув я її докладно тай ось до чого додумав ся. Науку релігії здавна уділюють вірним грецького обряду на селі в українській мові. Уживанне сеї мови стверджено цісарським рішенням з 12 цвітня і губернії з 22 мая 1818 р. ч. 24.852 при навчанню релігії греко-католицької молодежи в усіх народніх школах Галичини та Буковини, а одвітно дальшому змістови найвищої постанови що до народніх шкіль, до яких ходять тільки діти греко-католицького обряду, там повинна відбувати ся уся наука „in der ruthenischen Sprache“. Таке порішення справи веде за собою konieczність в сій цілі зладжених підручників в українській мові.

Недостачу таких книжок відчувано дуже вже від давна в обох греко-католицьких діцезіях, перемиській і львівській, тому митрополит ще як перемиський єпископ постарав ся о заложенне товариства, „dessen Geschäft es wäre homiletische, katechetische und sonstige Werke religiösen und moralischen Inhalts, zum allgemeinen Gebrauche der gr. kath. Seelsorger bei ihren geistlichen Lehren in der Kirche, und bei dem Religionsunterrichte der Jugend in den Pfarrschulen, in der ruthenischen Sprache zu verfassen“. Згадане товариство „Priesterverein“ затвердила цісарська канцелярія рішенням з 5 липня, а губернія 2 серпня 1816 р. ч. 33.517. Письмом з 3 січня 1817 р. ч. 1 предложив митрополит губернії відпис статуту товариства разом із виказом того, що зробило товариство протягом 1816 р.

„Von der Richtigkeit der Sprache, аргументував далі Левицький зглядно Могильницький, який певно сам укладав сю просьбу, hängt auch die Richtigkeit des Unterrichtes überhaupt und des Religionsunterrichtes insbesondere ab. Die Arbeiten des Priestervereines wurden seit Anbeginn nicht wenig dadurch gehemmt, dass es an einer Gram-

---

¹⁾ Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. (Львів, 1902), ст. 260.

²⁾ Перебіг старання о дозвіл друку подаю завдяки проф. Студинському на основі його копій одвітних просьб і повідомлень, які будуть пізніше опубліковані.

matik der ruthenischen Sprache fehlte, da doch Regeln einer richtigen Aussprache und eines richtigen Schreibens nothwendig waren, um in dem zum allgemeinen Unterrichte zu verfassenden Werke die Fehler der gemeinen Aussprache zu vermeiden und durch richtige Redensarten die Begriffe des Unterrichts richtig zu entwickeln. Wegen Mangel einer ruthenischen Grammatik ist auch der Religionsvortrag der Seelsorger an ihre Pfarrlinge in der Kirche, nicht immer sprachrichtig, und daher oft der Richtigkeit der Religionsbegriffe nachtheilig“.

Зарадити сій подвійній потребі підіймив ся перший член і голова сього товариства, розумієть ся Могильницький, вже 1816 р., який „die gegenwärtige Grammatik der ruthenischen Sprache, nachdem er die Natur, die Eigenheiten, und den gewöhnlichen Gebrauch dieser Sprache durch mehrere Jahre sorgfältig beobachtet, geprüft und mit den in verschiedenen in älteren theils gedruckten, theils geschriebenen ruthenischen Werken und Urkunden vorkommenden Redensarten verglichen hatte, mit Zuhilfenahme der Grammatiken sowohl der slavischen Ursprache, als anderer Schwestersprachen, der böhmischen, pohlnischen, russischen etc. welche sämtlich nebst der ruthenischen von der slavischen abstammen, zu Stande gebracht“.

Зладжена Могильницьким граматика відповідає визначеній цілі й тому просив митрополит о „imprimatur“ і дозвіл на видрукування її. З просьбою о „das gesetzliche imprimatur im vorgeschriebenen Wege“ удав ся також єпископ Снігурський письмом з 12 жовтня 1823 до львівського „Bücher-Revisions- und Censur-Amt-y“.

Згаданий уряд предложив рукопись Могильницького в 68 аркушах і 8 таблицях губернії „zur Veranlassung der Censur“. В залученім письмі з 21 жовтня 1823 р. мотивовано сей врок недостаткою цензора „für russische Schriften“ і просило ся передати рукопись „der k. k. Centralcensur zur Censurierung“, як що губернія не вважала би відповідним в тім разі її „dem hiesigen gr. kath. Metropolitan-Consistorium oder einem bestimmten Individuo aus der hiesigen ruthenischen Geistlichkeit zur Censur anzuvertrauen“, бо правдоподібно навіть у Відні нема жадного спеціального цензора для письм в українській мові. З губернії повідомлено письмом з 23 жовтня 1823 р. графа Седлніцкого, що граматикку переслано митрополитови „zur Vergutachtung in Absicht auf die der Auflage dieses Werkes etwa im Wege stehenden Bedenken“. „Da solche für den unbedenklichen Inhalt dieses Werkes hinlänglich Bürgschaft gewährt, so (glaubt er) auf die Druckbewilligung derselben antragen zu können“. Рівно-

часно прошено митрополита піддати граматику докладній цензурі і прислати результат сього цензурування.

Митрополит видав прихильне оречення, як виходить з письма гр. Седлницького до гр. Тааффе з 20 січня 1824 р., писаного з Відня, куди вкінці відіслано рукопись до тамошньої цензури. Гр. Седлницький доносив, що рукопись „einer Grammatik der ruthenischen Sprache mit der Eröffnung danknehmig“ звертає, „dass auch (моє підчеркнення) nach h. o. Prüfung der Drucklegung dieses Manuscripts kein Hindernis entgegen stehe“. По такій opinii президента віденської „Polizei-Hofstelle“ звернув рукопись Сахар 10 лютого 1824 р. з повідомленням, що друковий рукописи не стоїть нічого на перешкодї.

Та до друку граматики не прийшло. Що саме перешкодило тому, певно не знати. Видання сеї граматики домагав ся уже Шашкевич Маркіян, зазначаючи, що єї „wspaniałomyślny właściciel włożył na nas dług najszerszej wdzięczności co rychlejszém jej wydaniem“.¹⁾ Властивелем рукописи був митрополит Левицький, якому й дорікав Осип Левицький, що від 12 літ не спроміг ся зібрати 200 зр., аби її видати, коли вже іронія судьби хотїла, що Могильницький написав граматику, „allein nicht zum Gebrauche des Volkes, noch um selbst Gewinn damit zu machen“, бо не видрукував її на свій кошт помімо великих грошових засобів.²⁾ Лозинський боронив митрополита тим робом, що причиною невидання граматики уважав се, що вона „den gegenwärtigen Bedürfnissen der russischen Mundart nicht mehr entspricht“.³⁾ Глузуючи відповів на таку оборону Левицький, що софістерією є говорити таке, щоби українська мова від 1831 р. (Левицький помиляв ся, граматика була готова 1823 р.) до 1843 р. так сильно виобразувала ся або дізнала таких змін, щоби в 1843 р. не можна було ужити граматики з 1831 р. Ту й навів дійсну причину непоявлення граматики Могильницького — скупство митропо-

¹⁾ М. Шашкевич, *Азбука і abecadło*. (Перемишль, 1836), ст. 19.

²⁾ Доля галицько-руського язика (Денница, Варшава, 1843, ст. 192—193). В перекладї на німецьку мову появиля ся ця статя в „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ Йордана ва 1844 р. п. в. „Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur“, (ст. 207).

³⁾ Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, Jahrbücher, 1845, ст. 26. Що се статя Лозинського, признаєть ся до того він сам у своїй автобіографії: Автобіографическіи записки Іос. Лозинского, op. cit., ст. 119).

лита, який не хотів видати її власним накладом, але в дорозі передплати, яка, як виходить зі сього, не обильно плинула.

Однак не лише товариство українських священників для видавання українських книжок катехитичного та гомілетичного змісту було головно ділом Могильницького й він був головою сього товариства, але він також дав ініціативу до засновання в 1816 р. дяко-вчительського Інститута в Перемишлі, в якому був директором і в яким учив питомців львівки.¹⁾ Могильницькому також і його впливови на Левицького як перемиського єпископа багато має завдячити народне шкільництво. „Оба вони, каже Іван Левицький, надали тодішній народній школі напрям народний, вправді в тодішньому розуміню, уважаючи церковщину за основу народньої просвіти; але все таки заведена ними школа стала опісля розсадником народньої просвіти в краю, і була тим ціннішим культурним здобутком, що ввели вони її в жите не по милости з гори, але по оживленій боротьбі з ріжними противностями“.²⁾

Над укладанням шкільних підручників для тих шкіл потрудився найбільше сам Могильницький. І так Йосиф Левицький³⁾ приписав йому авторство отсих книжок, призначених для шкільного ужитку: Наука христiанская по ряду катихизма нормального къ полаѣ дѣтей парафіяльныхъ (Будин, 1815); Букварь славено-русскаго языка (Будин, 1816, пізнійші видання з 1817, 1819, 1826, 1827), якого „методъ и поучительное содержаніе“ вказував Юстин Желехівський „за образецъ ко сочиненію теперѣшнихъ учебникѡвъ для школъ народныхъ“⁴⁾; Катехизисъ малый для училищъ парафіяльныхъ (Львів, 1817, 1827) до 1889 р., як стоїть у статі Желехівського про Могильницького, „еще ніякимъ новымъ не заступлений“⁵⁾; Повинности подданныхъ ку ихъ монарсе во употребленіе училищъ парафіяльныхъ (Львів, 1817, 1827); Правила школная (Львів, 1817). Така велика плідність Могильницького на полі укладання шкільних підручників дала товчок Осипови Левицькому закинути авторови веденне монополію шкільними підручниками.⁶⁾ „So schreibt er vom Domherrn Mogilnicki, боронив Могильницького перед сям закидом

¹⁾ І. Левицький, *op. cit.*, ст. 31, замітка.

²⁾ *ibidem*, ст. 24.

³⁾ Доля галицко-русского языка, ст. 192—193. *Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur*, ст. 207.

⁴⁾ Ю. Желехівський, *op. cit.*, ст. 143.

⁵⁾ *ibidem*.

⁶⁾ Доля галицко-русского языка, ст. 192, *Jahrbücher*, 1844, ст. 207.

Лозинський¹⁾, dass er sich mit der Abfassung der Schulbücher sehr gerne befasste, weil er damit ein förmliches Monopol trieb! Zwar schrieb er zu jener Zeit wirklich allein, und that es als Diöcesan-Schulaufseher gewissermassen von Amts wegen; allein obiger Vorwurf könnte ihn nur dann treffen, wenn es Niemandem sonst gestattet wäre, Schulbücher zu verfassen, was nie bewiesen werden kann“. Впрочім 1831 р. написав сам „Anonymus“ (псевдонім Левицького під сею статею“) елегійний вірш на смерть Могильницького, де висказав ся з великим признаннем про заслуги небіщика. Заходить питання, що лишаєть ся правдою, похвала, чи нагана?²⁾ На се відповів Левицький, що се факт, що Могильницький вів монополъ шкільними книжками й того факту ніхто не заперечить. Що Могильницький не допускав нікого до укладання книжок, доказом того мовчанка членів українського наукового товариства (Gelehrten-gesellschaft) в Галичині, якого він був головою. А що тикаєть ся вірша, такий не був ніде друкований.³⁾ В сій відповіді Левицький станув в розріз зі своєю попередньою статею, де писав, що крім Могильницького ніхто не видав нічого, „denn sie waren nicht gebildet genug“. Товариство заснітило ся тому, бо ні в члені не зростало, ні не мало підпори.⁴⁾

За то просто з одушевленнем відозвав ся про нього Желехівський. Іван Могильницький, писав він, „мужъ высокихъ дарованій былъ необыкновеннымъ явленіемъ въ тогдашнімъ времени, належалъ бо ко весьма малому числу тыхъ, которые почувствовали ся уже тогда русскими по народности и полюбили свою церковь и свій народъ. Онъ былъ предтечею пробужденія Руси Галицкой, но совокупно и гласомъ вопіющаго въ пустыни или заустѣнія и скостенѣлости духа русскаго, понеже изъ малыми изъятіями не поняли его духа и стремленія современники его. Сильнымъ однакже владѣючи духомъ могъ онъ еще межи тогдашнимъ по бблшбй части безъ всякои идеи живущимъ духовенствомъ русскимъ найти тблько для себе уваженія, що тоєже въ осуществленію его задушевнои идеи просвѣщенія народа заведеніемъ школъ народныхъ парохіальныхъ ему содѣйствовало“.⁵⁾

1) Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, ст. 126.

2) ibidem.

3) Erwiderung auf die Bemerkungen... ст. 184.

4) Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, ст. 207.

5) Ю. Ж(елехівський), op. cit., ст. 142.

Мимо перешкод з різних боків удало ся Могильницькому при помочи деяких ідейніших і більше освічених священиків довести до такого становища народнього шкільництва в перемиській епархії, що там було в 1833 р. на 697 парохій: 385 парохіяльних шкіл, 24 тривіальних і одна головна в Лаврові.¹⁾ До заслуг Могильницького на ролі народнього шкільництва в Галичині відніс ся з признаннем цісар, надаючи йому за се 1818 р. шляхоцтво.²⁾

Від його духових плодів: згаданих шкільних підручників і реветру перемиських єпископів, уложеного разом з Іваном Лаврівським для епархіяльного Шематизма³⁾, стоїть геть вище й величиною і своєю вагою і совісним та довголітним оброблюваннем його „Грамматика“, для якої вступом мала бути „Вѣдомость о рускомъ языкѣ“. Її заголовок:

Г р а м м а т ы к њ

Ѡ з ы к Ѡ

С л ѧ в е н о - р у с к о г о

Юже сочини Іѡаннѣ Могѡланѣцки Гкеофѡлажѣ Престолаго грѣкаѣ: Крилоса Пер(е)мискогѡ, Говѣтникѣ Консистерскій ѡ народныхѣ бѣчилицѣ надзыратель,
за ѡзволенемѣ правител'ствѣющихѣ.

Переховала ся сеся грамматика в двох рукописах: одній призначеній для цензури, писаній кирилицею, другій, якою саме я користував ся, писаній виразною скорописею. Обіймає вона 136 карток folio (68 аркушів) і 10 таблиць. Замість підчеркувати важніші місця, переписчик писав або тільки підчеркував їх червоном. Обі рукописи зберігають ся нині в „Церковнім Музею“ у Львові.

Уважаючи всі змаганя уводити вчену книжну мову (церковно-славянську) в житє даремними, висказав ся про Могильницького великий прихильник народньої мови Теофан Глинський, він „зачалѣ престонароднѣ грамматикѣ писати“.⁴⁾ На скілько узгляднював Могильницький престонародні елементи, покаже понизший докладний опис його грамматики.

¹⁾ Шематизм перем. епар. за 1833 р.

²⁾ Ів. Левицький, ор. cit., ст. 31.

³⁾ ibidem.

⁴⁾ Вѣстиянкѣ для Русинѡвъ австрійскои державы. 1851, ч. 44, допись: Бѣрбицѡ дна 1. марта.

III. Граматика Могильницького.

Вступ: дефініції думання, говорення, граматики; славянські мови; вага граматики української мови.

Могильницького граматику розпочинає Предвѣщеніє, яке складаєть ся з трьох параграфів. В першій з них, що має заголовок Граматика въ ѡбщє, подані дефініції думання, мовлення і граматики:

Мыслити ѣсть то себе самого ѡ рѣчи поверховныхъ свѣдомымъ быти.

Мовити ѣсть то мысли свои поверховными членообразными знаками выразити. Мовимъ для того, абысмо мысли нашєе способомъ ѡсновнымъ и зрозумѣлымъ другимъ ѡбавили. Не каждый ѡсновнѣ и вырозумѣлѣ мовить. Рѣвнѣ некождый другимъ ѡсновнє и зрозумѣлє мовачого належитѣ поймѣе. Потрѣбное тєды ѣсть, ѣдною и другимъ рѣководство къ належитой мовѣ. Рѣководствомъ такимъ ѣсть Граматика.

Отже: Граматика ѣсть поряднымъ собраніємъ правилъ ѡ бѣвагъ надъ оустною ѡ писаною мовою, абыса люде межи собою легкш ѡ належитѣ розумѣли.

В другій параграфі говорить Могильницький про: Діалекты Славенскїи. Діалектами називає переміни въ кождомъ ѡзыцѣ ѣдною навітьъ народа. Численний родъ Славенскїи, що заселює велику часть Европи, говорить розматими діалектами. Діалектъ тєды мова ѣсть, ѡковои тотъ ѡбо ѡвъ людъ ѣдною рода ѡбо краю бѣжывають. Славянських діалектів є тілько, вілько є народів ѡ первоначалною рода славенского походачихъ. Знакомитшє живучіє діалекты славенскїє сѣть: Чєскїи, полєскїи, рєссїйскїи, сєрєвскїи, іллїрїйскїи, рѣскїи, словацкїи, карнїолєскїи, вєндїйскїи.

Вагу знання граматики рідної мови підчеркує останній параграф вєступу Граматика рѣска:

Граматика рѣска ѣсть навка рѣскимъ діалектомъ правомови ѡ правописати. Тотъ ѣнш хто въ своїмъ народномъ діалектѣ доврѣ мовить ѡ пише, може грѣшнєвнѣ ѡнныє ѡзыки ѡ навки розумѣти ѡ поймовати. Фундаментомъ навки граматической ѣсть на самый передъ: **Ѣстєство мовы чєловѣчєской всѣмъ ѡзыкамъ вспоное, потомѣ звычай народный.**

Звычай тотъ познаємъ, бѣважачи спосєбъ выговорѣ тыхъ, которїи тепєрь тымъ діалектомъ чистш моватъ, ѡбо читаючи книги въ діалектѣ томъ чистш сочинєнїє.

жує є свій чистий виговір. Про ю каже, що воно на думку Мелетія (Смотрицького) зложено з і і о й читало ся колись як іо. Теперішнє його виголошуваннє заступлювано тоді знаком ж. Але оўже за Мелетіа ю мѣсто ж оўживано, а на остаткѣ въ рѣшинѣ ж цѣлкомъ понєхано. По наведенню цитату з Смотрицького граматики зазначає латинкою, як звучать його так звані явні двозвуки.

Латинкою зазначає також ѡсобливое произношеніе согласныхъ і додає до того параграфу примітку, де видить совершенство алфавита славенского в тім, що на означеннє двох звуків кс, пс, шч і фт пишеть ся один знак. Як свойствомъ рѣского діалекта відмічує недостачу произношеніа латинского ѱ полского g въ словахъ gladius, гоść. Ту з історії нашої правописи подає факт, що въ всѣхъ вѣзмалѣ давныхъ писмахъ рѣскихъ, як у перекладі святого письма Скорини, в Статуті великого Князівства Литовського, в книзі Апокрізіє, в Привилєяхъ польськихъ королів, в судовихъ писмахъ городськихъ руського Київського воевідства і т. д. замість теперішнього г находить ся група кг (кгрѣнта зам. грѣнта, кграница зам. граница, кгродъ зам. гродъ).

Щоби не ввійти в розріз з народньою вимовою слів, стоячи кріпко на етимологічній підставі, зазначив Могильницький, що въ діалектѣ рѣскомъ такъ їакъ въ кождомъ їнномъ нѣкоторые самогласные ѱ согласные писмена їнакшєса вымавати звыкли, нежелєны ихъ подлѣгъ реченногѡ означєна голоса вымавати належалѡ. На доказ, що перемін такихъ у нашій мові небогацько в порівнанню з иншими братніми мовами, як польською, чеською і великоруською, наводять ріжниці в писанню і вимові в поодинокихъ словахъ у тихъ мовахъ з заміткою, що польськєі самозвуки а, є можна заступати в нашій мові тілько через он, ен.

Наступає одна з інтереснійшихъ партій граматики Собствєнные перемѣны рѣскіє. Виказавши, якъ багато букв і слів в вище згаданихъ трьохъ мовахъ їнакшєса пишє а їнакшєса въ просторѣчїи произноситъ, не дивуєть ся, що ѱ въ нашомъ рѣскомъ діалектѣ нѣкоторые вѣквы въ певныхъ прикладахъ власти вѣ силѣ выговора ѱ властивое собѣ оўживанє мають.

Потребу ѱ пожитокъ знаннє тихъ перемін аргументує довшимъ уступомъ, що творить заразомъ перший полемічний ескурсе проти поглядів Павловського в його граматиці з 1818 р. Хотѣчи діалектѣ їковѡй вѣдѣ належитѣ познати, каже Могильницький, недосить єсть читати книги ѱ писма въ діалектѣ томѣ сочинєныє. Тylko ѱ єдинѣ чрезъ оўважное различіє сконствѣ просодїи ѱ ордографїи захѡваєса чистостѣ діалекта. Мѣли на то бачностѣ

писатели рѣскіе; ѣкъ са то съ ѣхъ писмъ оказзе. Некоторіи те-перѣшніи Авторове ѿ рѣскомъ або въ рѣскомъ діалектѣ пишѣчи, хотѣли собственный выговоръ рѣскій писмомъ выразити. Тымъ спосовомъ не тылко мовѣ рѣскѣ ошпетили, но такъ показали же многѣ словъ въ ѣхъ писмахъ родовитый наветъ рѣсинъ не розвѣмѣ. Минѣше ѣннухъ приводимѣ тѣ сочиненіе Господина Павловскаго подъ написомъ Грамматика малорос-сійскаго нарѣчіа. Въ Санктпетербурги 1818. Въ Грамматицѣ той всѣ слова такъ сѣт' писаніе ѣкъ минѣнемъ Автора ей въ рѣскомъ малороссійскомъ діалектѣ произношеные бывають. Кромѣ всакогѣ ѣзатїа свѣрае насѣ Г. Павловски на листѣ 2. „О въ односложныхъ реченїахъ произносится какъ і, н. п. сїнъ (sic, сїмъ), пїпъ, бїгъ, стїль. Но правнао то то не ѣсть ѣснователно. Сѣтъ бовемъ слова въ рѣскомъ діалектѣ єднословныє чисто о захѣвѣче. Сѣтъ также многословныє въ которыхъ о ѣкъ тѣпое і чѣти, щоса ниже покаже. Ѣ самогласней ѣ мовитъ реченный Г. Павловскїй „ѣ произносится какъ россїйское магкое і н. п. нїжный, лїто, слїдъ, тїнь, сїно >< Показалисмѣ въ нотѣ до § 12. же ѣ має властивое произношеніе въ діалектѣ рѣскомъ. Тѣ додамѣ тылкъ же Г. Павловскїй въ обоухъ реченыхъ слѣчаахъ преображає слова, ѣ творитъ безъ потреби новѣ ѣртографїю, ѣкон въ писмахъ рѣскїхъ, (малороскїхъ) николи не бывало.

У свойї грамматицї, в ѣкій уже в самїмъ заголовку зазначено „Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличїй, отдалившихъ Малороссїйское нарѣчіе отъ чистаго Россїйскаго языка“; пїдмїтив Павловскїй дуже вїрно один з основнихъ законїв української мови, що замкнене о в бїльшинї слїв переходить в звук і, а в пївнічно-українськїхъ говорахъ у дїфтонги. „О въ односложныхъ рѣченїахъ, каже Павловскїй, произносится какъ j, на пр.: сїмъ, пїпъ, бїгъ, стїль; а ближайшіє къ Литвѣ и грубѣйшіє Малороссїяне выговаривають оное такъ, каєъ у или ю мѣшая будто съ j, на пр.: вуйтъ, пуїпъ, буїгъ, руїдъ, сїюль“. ¹⁾ До виступу проти сього свойого вїрного помїчення дав нагоду таки сам Павловскїй, бо не пїдчеркнув умовности переходу о в і, себто замкнености складу, а крїм того можливихъ вїймкїв (горб, дощ). Які саме погляди на вимову ѣ були в Могильницького, годї сказати, бо в грамматицї є відсилки до ноток, самих же ноток нема.

¹⁾ Ал, Павловскїй: Грамматика малороссїйскаго нарѣчіа, Петербургъ, 1818, ст. 2.

Про *ε* каже Могильницький, що самозвук *ε* двоєко звучить у нашій мові: чисто, як польське *e*, й тымъ выговоромъ различаєм діалектъ рѣскій штъ російскогъ, де *e* рівне польському *ie* або *io*, і нечисто. Се такъ зване перемѣнное произношене *ε* подвійне: або *Шповѣдає* въ падежи *именительномъ* рѣскомъ *ѣ* въ реченіяхъ: *камень, корень, ремень, въ рѣштѣ* падежей чистымъ *оста(ε)са* або польському *ie* на початеку слів. Ту й додане примѣчаніє: *Въ* давныхъ писмахъ *вѣ* лорѣскимъ діалекто^х сочиненыхъ: *ѣ*кото въ писмѣ *с*: перевода *Скорини*, въ *Статѣтѣ* велик: *Княжѣ*: *Литовскѣ*: въ привиліяхъ й *актахъ* *сѣдовыхъ* тымъ діалектомъ писаныхъ, видимъ слова *грѣхъ, делъ, лѣтъ, речъ, тело*, >< *которые до нынѣ* Рѣсины *шбразомъ* славенскимъ произносятъ й пишѣтъ: *грѣхъ, дѣло, лѣто, рѣчь, тѣло* ><

Чистий і нечистий або перемінний виговір розріжнює також у самозвука *o*. Чистий виговір зберіг ся у таких словах, як: *козъ, корона, Кость* (*Константин*), *локоть* і т. д. При сій нагоді ще раз виступає проти *Павловського*: *Мыльнѣ* тѣды *смѣшнѣ*, а наветѣ рѣсинови незрозѣмкѣ говоримъ й писалимъ тотъ *хтобы* *идѣчи* за *общинѣ* примѣчаніємъ *Г. Павловского* мѣсто чистого выговора й писанъ *словъ*: *возъ, корона, горбъ, гороухъ* >< писалъ й произносилъ: *вѣзъ, вѣрина, гѣрбъ, дѣщъ* >< Такого выговора речены^х *словъ* нигде въ рѣскомъ нарѣчій нема й не было.

Перемінний виговір *o* є подвійний. Перший виговір є такий, де *o* має силѣ тѣпного *i* в *i* відм. однини: *Бѣгъ, козъ, гость* і т. д., які звучать, як польське: *Bih, bib, hiŃt*, а в прочих відмінках зъявляеть ся назад чисте *o*. В деяких словах находить ся два або три *o*, з яких то перше то друге є тупе: *клопѣтъ, покѣсъ, парѣбокъ*. До сих виводів додає Могильницький інтересну для нього, як для *фільольога*, замітеу:

Хотѣ речений *нынѣ* нечистый выговоръ самогласной *o* чрезъ *i* або *полское i* выразилемъ, собственна *ѣ*днак сила выговора не *ѣ*сть *ѣ*ще выебрана. Чѣ то каждый свѣдомый рѣского діалекта. Рѣсинъ мовачи: *Богъ, волъ, конь, самогласнѣ* *o* носовымъ *нѣкакъ* *i* выражає. Выговоръ тотъ *варзв* подобный *ѣ*сть выговорѣ *францѣского* и въ словахъ *jaï vu, lu*, >< *Чехи* о^уже давнъ произношене *тоє* понехали. *ѣ*днак^ь съ писма *йхъ* доходимъ *аналогіи* съ рѣскимъ *про(с)торѣчїемъ*. Реченіа *Бѣгъ, волъ, дѣмъ, кѣнь, пишѣтъ* *чехи*: въ падежѣ: *Имени*: *wül, düm, kün*, въ рѣштѣ падежей и на чистое *o*

перем'яючи. Прагнучи Інностранних читателєй съ власти-
вмь рѣскимъ выговоромъ нечистогw о по можности засвѣдо-
мити, таковоє въ великои личбѣ словъ звѣздою (*) значимw.

В деяких словах чисте о в 1 відм. однини має нечистий ви-
говір щойно в інших відмінках: локоть, лѣкѣ, полоть, пѣлѣ,
нога, нѣгъ і т. д. В другім виговорі перемінного о має воно також
силу тупого і, але съ придидѣчою согласною в: ѡнъ, win, ѡкно,
wikno, ѡвца, wiwcia, ѡвса, wiwsa, ѡказавъ, witkazaw, ѡдавъ, wit-
daw, ѡишовъ, witiszow. Але такі прикмети просторѣчїа рѣ-
ского не в загальними правилами; навів їх автор тїлько в намірі
показати, яє недостаточнѣ знали выговоръ діалекта рѣ-
ского ті, що означили його загальними правилами (в першій мірі,
розумієть ся, Павловський).

Далі говорить Могильницький про заміну в нашій мові у на
в: оупасти — впасти, оучити — вчити, оумѣти — вмѣти і т. д.
Сю прикмету спостерігаємо вже в перекладі св. письма Скорини,
а то в книзі Исходъ: Зелое мѣки шиничное все тоє вчи-
нишь (гл. 24) і въ серци человекка навчоногw положихъ мѣ-
дрость (гл. 31). Ё виступає також замість ю в 6 відм. однини въ
просторѣчїи рѣскомъ: кодою — кодовъ, рѣкою — рѣковъ. Там,
де в письмі находить ся часто л, чути въ просторѣчїи в: волкъ
— воккъ, долгъ — довгъ, давалъ — дававъ. Звычай тотъ,
підчеркує Могильницький, ѡсоболивє що до третогw лица мѣжъ:
рода времени проц: ѣдинств: въ рѣскомъ просторѣчїи
окциїи въ парадигматахъ ѡбоухъ спраженїи ѣкw свойство діал-
екта тогw захованый.

Самозвук и пишеть ся і вимовляеть ся самостійно в нашій
мові в двох разях. 2 відм. однини прикметників жіночого роду за-
кінчений на и: красной, милой, і ту наше и = велр. ой, поль.
eu. Се и має мягкий виговір і тому замість нього вживано й пи-
сано ѣ: красноѣ, милоѣ. На и кінчить ся також дієменник (infi-
nitivus) теперішнього часу: давати, де в великоруській і польській
мові стоїть мягкий співзвук: давать, dawac. В тім другім випадку
сходить ся наша мова з чеською, сербською і іншими. Від нашої
мови ріжнить ся що до того великоруська мова, бо въ россій-
скомъ діалектѣ закончене неопредѣл: на и давно ѣстало, ѣкѣ
насъ Г. Ломоносовъ въ 115. § Граматики россійскои ѣвѣрає.

Подавши 30 примірів своиствъ діалекта рѣскогоw залежа-
чихъ на доданю wставленю або перем'янкѣ нѣкоторыхъ писменъ
въ оуравненю съ ѣнными діалектами (польським, чеським, цер-

ковно-славянським і великоруським), доходить він ось до яких висновків:

а) Діалектъ рѣскій чеськомъ ѿ давномъ славенскомъ(,) по л-скій російскомъ въ наклоненіи не ѡпредѣленномъ (infinitivus) дѣйствительногоу залога, подобный ѣсть.

Тотъ самъ діалектъ рѣскій:

б) Нарашеніемъ ѿменъ сщществ: самогласными в ѿ о ѡ ѿннихъ различаема ѿkw:

в) Произношенію полского выговора с въ словахъ: cialo, ciasto, ciotka, ciepły, cicho, kościół >< ѡповѣдае въ чеськомъ діалектѣ: telo, testo, tetka, tepli, ticho, kostel, >< въ рѣскомъ тѣло, тѣсто, тютка, теплый, тихо, костѣль, а въ бѣлорѣскомъ: тело, тесто, тетка >< въ тыхъ словахъ полское произношене согласной с ѣсть то саму шо латинскогоу t предъ і въ словахъ: otium, nuntium, natio >< Кромѣ полскоу жаденъ ѿнный славенскій народъ тогоу латинскогоу произношеня не пріалъ.

Від ріжниці між н ѿ ѡ залежить значінне слів. Та сеі ріжниці не так легко зможе дочути ся Чех і Поляк, що рѣское и полскомъ і, а рѣское ѡ полскомъ у ѣдногласное быти развѣже. Між о ѿ ѡ, оу ѿ ѡ, ѿ і ѡ нема в говоренню ніякої ріжниці, але тільки правила, що показують, де пишеть ся яка буква, — одначе се входить уже в обсяг ортографіі.

Потім переходить Могильницький до дефініціі складу, що віддає терміном слогъ. Слово або реченіе в членобразное articulatum оу́дареніе голоса съ ѣдноу або болше слоговъ сложенное, которымъ понятіе (idea) ѿкову ѡбъясляемоу. Кожеде слово мае свое гласоудареніе, яке залежить від: грѣбости, мѣгкости, тѣпости ѿ ѡ стрости поодиноких букв, далі від припражногласныхъ знаків ѣ і ѡ, які не мають тепер наголосу, вкінці від знаків, положених над самозвуками. Що до знаків ѣ і ѡ, тепер твердий або грубий ѣ стоить при кінці слова ѿ означае твердий і грубий виговір останнього співзвука, а мѣгке або тонке ѡ при співзвукѡви або над співзвукѡм означае його мѣгку вимову. Але колись мае ѣ вартість самозвуків: а, ѣ, и, о:

Ѣ въ давныхъ писмахъ славенскихъ ѿ рѣскиѣ знакъ ѣ въ сер(е)динѣ реченія мѣлъ силѣ самогласныхъ а, в, и, о. Такъ найдѣемоу въ ѡригиналомъ наданю рѣскогоу Кнѣзя Лѡва въ рокѣ 1292. по Рождѣ: Хвомъ врѣхъ мѣств теперѣшногоу: верхъ Б'поманствомъ въ нотѣ б. Цвѣтословіи стоить; съ ѿ, тѣ ѿ, плѣтъ, стѣплѣ, ѿспѣнисѣ >< теперѣ: се ѿ, то ѿ, плѣтъ,

столпъ, йсполнисл. >< Просодїнна сила знаменованои чрезъ ъ самогласной въ книзѣ той оѣю, надъ ъ выразне значена їсть.

Наголоси в такі: оѣа (') кладеть ся в середині слова: слѣва, варїа (') на кінці слова: кладї, облеченнаа (") стоїть у множині для відріжнюваннн відмінків однини й множини: тогw пїсанїа, тые пїсанїа, нсо (") замїсць оксії на початку слова: їаько, слитнаа (") в знае двозвука: дай, вкінці сократителные (~ °) титла, словотитла заступають місце опущеного одного самозвука чи співзвука або й більше складів: Дїа зам. дѣша, Гдѣ зам. Господѣ. Подавши загальні правила ділення слів у письмі і правила читаннн, вїнчить першу часть граматики „ортепію“ знаками раздѣленїа членовъ, які суть: запѣтаа (,), точка съ запѣтою (;), двоеточїе (:), точка (.), спочивателнаа (—), знакъ вопросителный (?) (пытанаа), знакъ звателни або оудивителный (!) (выкрыкѣ) і знакъ вмѣстителный (').

Друга частина граматики: морфологія. Іменник: вступні уваги.

Друга часть „етимологія“ зачинаеть ся дефініцією тоїж: Етимологія єсть наука познанаа поєдинчи^х частей мовы къ обще, й свойствѣ каждой части съ особна. По здефініюванню мысли, й рѣчи переходить до частей мовы, які в словами, которими понатїа рѣчи, йхъ свойствѣ й розмантыхъ йхъ вношенїй выражаемо. Скланяемые части мовы в: їмаа, мѣстоименїе, глаголѣ і причастїе, а нескланяемые: нарѣчїе, предлогѣ, союзъ і междоетїе. Отже всіх частей мовы 8, бо прикметниє зачислений до именн. Виходить се вже з самої дефініції сеї першої части мовы: Їмаа єсть часть мовы рѣчѣ або свойство рѣчи выражаюча. Одрѣтно тому, чи їмаа має означати іменник чи прикметник, зоветь ся воно сществителное або прилагателное. Перші мають: видѣ, число, родѣ і склонене.

Що до видѣ, то в имена: нарицателные, собственные, простые і сложенные, коренные (первоначальные) і происходные. Між останніми виріжнюють ся передовсім: оувеличителные (хлопище) й оумалителные (соненко). Обасї роди в або ласкателные (серденко, соненко) або призи-

рателныє (пѣчина, старцѣнѣ, ножище, паницѣ). Далі і подає 33 приміри похідних слів, як тато, татѣнко, татѣнѣо, татѣсіо.

Числа три: єдинственнѣе, двоѣственнѣе і мно́жественнѣе. Двійне число вѣ коренній славенской мовѣ й писмахѣ до нынѣ затриманѣе, а в теперішніх українських письмах не вживаєть ся, тілько декуди говорить нарі́д: двѣ невѣстѣкѣ, двѣ гѣсцѣкѣ. То саме явище спостерігаєть ся і в польській мові, як видно з граматики Копчинського (Przepisy do Gramatyki na Klasse I). Найбільша частина іменників має оба числа. Множини не мають імена со́кственныє Богѣвѣ поганскихѣхъ, а́ггелѣвѣхъ, люде́й, тѣ́лѣхъ небесныхѣхъ, частей землѣкѣ, імена імперій, царствѣхъ, мѣ́стѣхъ, нѣ́кото-рыхѣхъ селѣхъ, морѣхъ, рѣ́кѣхъ, собственныхѣхъ на́сѣкѣхъ. Вичислює іменники, які уживають ся тілько в множині, а з них цїкавійші отсі: воцини, грати, згонини, золзы, залѣ́ти, кросна, отрѣ́бы, первоспы, плѣ́тѣкѣ, помі́й, помники, плюца, рѣ́ковини. Назви сіл і міст мають значіння однини, хоч видом належать до множини.

Родів три: мѣ́жескій, женскій і середній. Знакомѣхъ рода є́сть тото, што намѣхъ незаводнѣхъ показѣе; которое і́ма сѣ́щественнѣе і́менемѣхъ мѣ́жескимѣхъ, а́бо женскимѣхъ, а́бо сред-нымѣхъ, то є́сть: ни мѣ́жескимѣхъ ни женскимѣхъ, звати можна. Загальним знаком роду є́ народный звѣ́чай, та що сей знак не все певний і ясный, тому наводить певнійші знаки: полѣхъ, окончѣе і склонѣе. Коли означувати рід іменників після пола, і́мена мѣ́жей, о́брядѣвѣхъ мѣ́жескихѣхъ, і́лѣхъ Богѣвѣхъ поганскихѣхъ, мѣ́сцѣй, вѣ́тровѣхъ, й самѣвѣхъ животныхѣхъ є́ мужеського рода, як жіночого і́мена женѣхъ, й́хъ о́брядѣвѣхъ, когинѣхъ поганскихѣхъ, й самѣцѣхъ животныхѣхъ. В давніх книжках стоїть: тото кня́жѣ, тепер кажесть ся великій кня́зь. Деякі і́мена животныхѣхъ сѣ́ть общого рода, себто можуть бути мужеського й жіночого рода, а якого саме, пізнати з додання до них слів: муж, самецѣ, самѣця і т. д. або заіменників і приметників. Такими іменниками є́: чело́вѣкѣкѣ, коло́цѣга, свѣ́докѣхъ, слѣ́га, мѣ́зика, пѣ́аницѣ, зал(й)цѣ.

Як що і́менник не виражає жадного пола нѣ́ тежѣхъ знакѣхъ пола не має при собі, пізнаєть ся рід сѣ́ окончѣе́нѣа и скло-нѣе́нѣа. І ту і́мена рѣ́кѣхъ, мѣ́стѣхъ, сторонѣхъ, дере́вѣхъ, зѣ́лѣа, звѣ́рей на ѣ́, также конча́ю́сѣа на ѣ́, ай, ей, їй, ой, оу, ый, ѣ́й, ый, що кінчать ся у 2 відм. на ѣ́, є́ муж. роду, а жіночого ті, що кінчать ся на а, ѣ́ і ѣ́, яких окінченням 2 відм. є́ ѣ́. Середнього роду є́ і́менники на а, ма́, ла́, са́ з окінченням 2 відм. на ѣ́ або те́ (дѣ́кѣча, выма́) і на є́, ю́, йо́ (мѣ́шканѣ, житі́е, огниско).

Планета, комета сѣтъ звичаемъ чѣжостраннымъ муж. роду. В примітці говорить, що ймена при т а ж а т е л н ы е : дѣличителныя, й дѣмалителное (sic) на в або о родъ коренныхъ заховѣють: тотъ хлопъ, тотъ хлопиче, тотъ сын', тотъ сынко, тотъ лахъ, тотъ лашиско, тота панна, тота панниско. Іменники, що мають тілько множину, є жіночого роду.

Переміну іменників, прикметників, дѣсприкметників, заіменників і числівників розмаитыми падежами називає склоненіємъ. Падежъ єсть розмаитое ѡконченіє, которымса розмаитый способъ представлена собѣ єдного й того самогв ймене выражає. Число відмінків сїм: йменителный, родителный, дателный, виннителный, звательный або оудивителный, сказателный і творителный. В відміні або формованю падежей іменників треба мати перед очима чотири річи: дѣм а склоненіа, ѡкончене ймене скланяемого, видъ писменъ й произношеніє рѣскомѣ їзикови властивоє.

Пнем кождої відміні є 1 відм. однини. Окінченне є двояке, пня і відмінків. Окінченнем пня є остатна бѣкка 1 відм. однини й воно показує, до якої відміні належить сей чи другий пень. Ѣконченіє падежей, єсть остатна бѣкка, або остатный слогъ падеже. Се закінченне є подвійне, властивоє і ѡбщое. Перше є остатна самогласна або согласна подлѣгъ розмаитости склоненіа або форми перемѣняема, друге во всѣхъ склоненіахъ непремѣнноє. Такими закінченнями є: вѣ, мѣ, хѣ, ми, мы. З огляду на розмаїтіє окінчення пня відріжнює вісім девлінацій іменників, які, як і конюгаціі, містять на осібних таблицях, доданих на кінці.

Що до виду, видъ писменъ всакогв дѣмате выникає сѣ перемѣны їакой писмена тые вѣ склоненію подпадають. Писмена дѣмате ділять ся на: коренныє або первоначалныє, що стоять незмінно в усїх відмінках обох чисел, і перемѣнныє, которыхъ перемѣною, ѡбщненіємъ, або нарощеніємъ, падежи й числа формютса. Ся переміна відбуваєть ся ріжним способом, а спосіб такої переміни називаєть ся форма склоненіа. Знаком форми відміні іменників є 2 відм. однини. Крім пня і форми спостерігаєть ся іще, що нѣккоторыє писмена вѣ писмахъ рѣскихъ дѣживаныє вѣ нѣккоторыхъ падежахъ йнакшеса пишѣтъ, а йнакшеса вѣ просторѣчїи вымавляютьъ.

Вісім девлінацій іменників.

Перша девлінація має чотири взірці: староста й вода становлять першу формѣ, а слѣга й свѣха другу. Всі вони побіч правиль-

них обінчень мають у 6 відм. також -окъ, староста в 1 і 4 відм. множ. також старостове, в 2 відм. мн. побіч старостъ — старостовъ. Слѣга й сваха має побіч правильних форм також обінченне ꙗ в 2 відм. одн. і 1 відм. мн. 5 відм. побіч слѣго — слѣже. Lar-sus rennae в 3 відм. мн. старостимъ, як виходить із науки творення відмінків самого Могильницького. До першої деклінації належать іменники мужеського й жіночого роду на а, в 2 відм. на ы і и. До першої форми відносить мужеські, жіночі і обох родів іменники на ба, да, за, ла, ма, на, са, та, і множественные на ы. До другої приділює: мужеські на ка, за, жіночі на га, жа, в, ка, ха, ца, ша, ца, обох родів на га, ка, ха (слѣга, мѣзика). При сій деклінації знаходить ся zarazом цікава примітка, що въ просторѣчїи рѣскомъ и тонкоса произносиѣ, для того въ нѣкото-рыхъ наветъ писмахъ ѡкончене родит: на ѣ (ногѣ, рѣкѣ). Підчеркує далі, що в давніх творах вѣлорѣского дѣалекта, як у перекладі св. письма Скорини, Литовським Статуті, 3 відм. кінчив ся на е, прим. стороне, послѣзе, въ рѣскомъ зась такъ ѣкъ и въ славенскомъ на ꙗ, згадує, що 7 відм. однини рівний третому й пояснює творенне поодиноких відмінків однини й мно-жини.

Друга деклінація має 4 форми. Взірцями першої в: сѣдѣа, шѣа, другої канѣа, третьої щастѣа, четвертої ѣма і ѣгна. Сѣдѣа має побіч правильних форм: 6 відм. одн. — ѣкъ, 2 і 4 відм. мн. побіч сѣдѣй — окъ. Канѣа має 6 відм. побіч канѣю — канѣкъ, щастѣа в 6 відм. мн. щастѣмъ, имѣа в 7 відм. одн. побіч имени — имению, як і 3 відм. Подібно як ѣма творить 3 і 6 відм. однини ѣгна. Вже з отсих примірів видно, що до сеї деклінації належуть іменники на а усіх трьох родів. Після першої форми відмінюють ся мужеські і жіночі іменники, після другої жіночі, після третьої се-редні і собирательные (волосѣа, галѣза), а після четвертої по пер-шим взірцєви на ма, хоч сѣма часомъ по III формѣ скла-наємо, а по другим на ла, на, па, та і са. Потім переходить творенне поодиноких відмінків однини й множини й додає, що ча-сомъ въ просторѣчїи самогласна четвертой форми а вѣста-вляеться, тогда предидуща ѣй согласна чрезъ ѣ або ' ѡумягчена кыкає (щастѣми, ѣгнат'ми).

Тільки середні іменники вповнюють третю деклінацію з взір-цями: лице, мешканѣ і мешканѣа та поле. В 2 відм. одн. і 1 відм. мн. має лице побіч лица — лица, в 7 відм. одн. лица і лицу, як мешканю і мешкани. Поле має 3 відм. одн. побіч полю — полѣви, 6 відм. поли і полю, 7 відм. мн. полми. Мужеські й жіночі на це

перемінують в 2 відм. це на ска та переходять до четвертої деклінації (тогш хлописка, той кошланска). Закінченню 2 взірця на не відповідає окінченне славенск: ѿ россій: нїе, а полскоє піе. Що до нашої мови, ту се закінченне двомко сь виражати звичко. Ъъ просторѣчїи ѡустномъ ѿ нѣкоторыхъ навет' дакныхъ писмахъ чрезъ нѣ: до нинї говорить ся: того кезена, тарана, машкана. Подібно кінчать се сі слова въ толкованомъ Євѣлії в 1617 р. Окінченне не можна виразити чрезъ не, ако нѣе або знакъ ѡумагченѣ ѣ надъ н кладѣчи. Уживанне такого закінчення, важе Могильницький, в нашім письменстві загальне: В Біблії Скорини помазане, полегчене, в Литовським Статуті: затрѣдненне, ѡбтаженне, в Вінці Христовім (Почаїв, 1688): Подчасъ страсти набывъ Йсѣъ славы чрезъ затмене слонца. Чрезъ трасенѣ землѣ. Ту ѿ полемізуе з грамативою Добровського: Institutiones linguae slavicae, а саме з тим місцем на 12 стороні названого твору, де Добровський твердить, що давно писано ѣ замість ѣ навіть по ц: лицѣ зам. лица. На се замічує Могильницький, що ѡ давности той вынати треба діалектъ рѣскій(,) въ которомъ до днесъ въ просторѣчїи ѿ писмахъ читаемш ѿ слышимш: тогш серца, лица, >< ѿ мѣж: наветъ ѡца: ><". Після того вияснює творенне відмінків обох чисел.

До четвертої деклінації призначає іменники, закінчені в 1 відм. одн. на -о. Взірці: бат'ко, село, кійско. Побіч правильної форми має батько 1 відм. мн. бат'кѣ, 3 відм. одн. побіч бат'кѣ — бат'кови, як селѣ — селови. Побіч селами в 6 відм. мн. також сел'ми. Як батько відмінюють се мѣжескіє собственныє (Фетко, Гринко) ѿ ѡмалителныє (синонко, роченко), але такі іменники, як дѣдо, тато йдуть у множині після першої деклінації. Після другого взірця відмінюють се середні іменники, а після третього: мужеські производныє (хлописко, паниско), жіночі производныє (дѣвчиско, паниско), середні нарицателныє (бонско, лѣтовиско) і середні производныє (полиско, кѣратко). Потім произведеніє IV. склоненѣ учить творити поодинові відмінки.

Пяту деклінацію творять мужеські іменники на -а ѿ, є ѿ, ї ѿ, ѡ ѿ. Взірці: нагай, елей, їсній, солорѣй. Відміна першого взірця така: нагай, нагаѣ, нагаю і -ови, нагай, нагаю, нагаїмъ, нагай. Множина: нагай і -ѣ, нагай і -въ, нагаѣмъ, 4 і 5 відм. нагай і -ѣ, нагаѣми і -ими, нагаѣхъ. Так само елей має 2 відм. мн. елей і елейвъ, 1, 4 і 5 елен і елеѣ, 7 елеѣмъ (sic) еленми, 3 відм. одн. побіч елею в елейви, як 7 відм. елен поб. елею, 4 відм. одн.

ѡвъ в 2 відм. мн. вимовляєть ся яє инъ. Дальше зазначує ріжницї в відміні братъ (мн. братѡ). Ймена нарицательные съ греческогоу або латинскогоу взатїе, также ймена ѡ собственныхъ походачїе на инъ (поганинъ, Лвованинъ) відкидають у множинї ин і прибирають окїнченне -є.

Взїрцями семої деклїнації є для першої форми: камѣнь, конь, для другої: пень, гость, оучитель, для третьої: жаль, для четвертої: милость, церковъ. Перший із тих взїрців ось яє відміняеть ся: камѣнь, каменѡ (нє), каменю (ѣви), камень, камене, камени. Множина: каменѣ, камени (єй), каменемъ, каменѣ, камѣнами, камѣнахъ. Конь має 3 відм. коню (ѣви), 5 відм. коне, 6 відм. конѣмъ, мн. конѣ, а 2 відм. кони (єй). Пень має в 3 відм. пню (єви), в 5 відм. пню, мн. пнѣ, але 2 відм. пни (єй). Так само яє пень, відмінюеть ся гость. Оучитель творить 3 відм. оучителю (єви), 6 відм. оучителѣмъ, 1 відм. мн. оучителѣ, а 2 відм. оучители (єй), отже яє пень і дальший взорець: жаль. Милость має 5 відм. одн. милости (є), 6 відм. милостїю (євъ), 3 відм. множини милостемъ, а 7 відм. милостехъ. І церковъ має 5 відм. одн. церкви (є), а 7 відм. церквію (євъ). До сеї деклїнації зачисляють ся іменники, закінчені на мягкій співзвук: після перших трьох форм відміняють ся мужеські іменники, після четвертої жіночі. Що тикаеть ся іменників на ць, замїчує, що ймена нарицательные на ць звыкли также ѡсобливе въ писмахъ въ падежи йменителномъ твердымъ ць звычаємъ славенскогоу азыка кончитисѡ, все таки въ йннихъ падежахъ, свойствомъ рскогоу діалекта цъ чрезъ ѡ й къ оумлагчается. Після четвертої форми відміняють ся жіночі іменники на дь, ль, нь, ть, чь і шь. При творенню відмінків каже, що в перших двох формах кінчить ся 2 відмінков по найбільшій части на є в народній мові, як і в церковно-славянській, а ѡкнченє на ѡ полскомъ подобноє. Іменники на ць, ль, єнь, отъ викидають в другім і дальших відмінках є тай о (конецъ, кѡнца). Перекидають є такі іменники, яє жнецъ, жен'ца. Не тільки є, але й н викидають іменники: горнецъ — горца, чернецъ — черца. Іменники: кашель, перецъ мають 2 відм. кашлю, перцю. Ймає постель въ родитѣ: постелѣ, до второгоу склоненѡ належитъ, єздѣчи сокращенемъ женскогоу: тотѡ постелѡ. При 1 відм. множини замїчує, що ѡтець въ нѣкоторыхъ рскихъ писмахъ въ падежи томъ має ѡцевє. Вірне спостереженне Могильницького, що іменники трьох перших форм кінчать ся въ просторѣчїи на къвъ, а хоч уживають ся у книжках окїнченне єй, воно славенское. Церковно-славянїзмами називає спра-

ведливо форми 2 відм, мн.: ѡтець і старець. Потім переходять, як творять ся дальші відмінки.

Лишаєть ся іще остання деклінація іменъ неформныхъ. Під останнім терміном розуміє такі іменники, яких відміна въ діалектѣ рѣскомъ відступає в деяких відмінках від приведених вище звірців. Належать ту іменники личныє: господь, четверь, пани, мати, око, бѣхо, й неличныє, уживані загально тільки в множині: граклѣ, дѣти, люде, плечи, бѣста. Четверь є не правильним о стілько, що в дальших відмінках прибирає букву г, а впрочім відміняєть ся після шестої деклінації. Іменник панѣ відміняєть так: пани, панѣ, пани, паню, пани, паню (ѣвъ), пани, мн. панѣ, а дальше правильно. Око має 2 відм. мн. ѡчь, впрочім правильно. Оубхо має в 7 відм. одн. бѣхъ й бѣск, 1, 4 і 5 відм. мн. бѣха й бѣши, 7 відм. бѣхами й бѣшима, 2 відм. оубхъ. Мати або мать має в 2 відм. матере, а дальше матери, матерѣ, мати, матеревѣ, матери, мн. матерѣ, матери, матерамъ, дальше правильно. Господь має 3 відм. Господѣ (єви), а lapsus pennae є в 6 відм. Господамъ. Граклѣ мають 2 відм. гракель, 6 відм. граклима, впрочім правильно. Відміна множини люди така: люде, люди, людѣмъ, люде (в рукописі помилка людѣ), люде, людьми, людѣхъ. Подібно дѣти: дѣти, дѣти (єй), дѣтемъ, дѣти, дѣти, дѣтми, дѣтѣхъ. Так само відмінюють ся плечи, тільки в 3 відм. мають плечамъ, в 7 відм. плечахъ, а в 6 відм. побіч плечми є окінченнє -амн.

Власні імена відмінюють ся або властивымъ способомъ славенскимъ (Йсѣ Хрѣсъ і т. д.) або властивымъ способомъ рѣскимъ після згаданих правил і форм. Щоби легше пізнати, котрі іменники яким способом треба відмінати, приводить в таблиці виговоръ рѣській ѡвокъ славенскогѣ 53 імен, як прим. Яндрѣй, Єндрѣсь, Яндрѣхъ відповідають церковно-славянському Яндрей.

Прикметник: степенюваннє; дві деклінації.

Другий розділ „етимології“ містить у собі науку про прикметники, при яких ведить Могильницький уважати на: видъ, число, родъ, бѣраженнє й склоненнє. Що тикаєть ся виду, походять прикметники від іменників (дѣвъ, дѣвовый) і від прикметників, а в таєм разі стають ся: бѣмалителными, ласкателными або бѣничтожителными (маленкій). Таким робом ділять ся прикметники на: коренныє (красный) і сложенныє (невидимый), далі на властивыє, що означають прикмету або стан якоїсь річи (крѣпый)

і невластиві, що мають тільки закінченне прикметників. До останніх треба зачислити причастія й імена числительні. Дальший поділ прикметників що до виду є та: первоначальні і производні. Останні можуть бути подвійні: або прості, которі своєю властивістю йово безъ ѡношеня къ ѡнной рѣчи значать (желѣзный) і притяжательні, що означують принадлежність (Петровъ). Потім наводить кілька примірів похідних прикметників, як малый, маленький, маленькій, малесенькій, мацюпый, мацюцкій.

Чисел мають прикметники два, родів три. Степенують ся тільки такі прикметники, яких знаменоване рости або малѣти може (милый). В такому випадку зовуть ся прикметники ѡравняемые, в противнім неѡравняемые. Треба відрізнити ѡравненіє граматическое ѡ логическому. В граматичнім порівнянню треба глядіти на степені і форму. Степені ѡравненія три: положительный, разсудительный і превосходительный. Формою може бути порівнянне: правильное і неправильное.

Степені разсудительный прикметників на: вый, вый, гій, дый, жій, лый, мый, пый, тый, рый і хій творить ся від першого в той спосіб, що -ый і -ій переміняють ся на -шій (горький — горьшій). Прикметники, закінчені на -кій, переміняють се закінченне у вищій степені на -шій (короткій — коротшій). Задержує к тільки горькій — горьшій, за се трискладові на -кій викидають у вищій степені самозвук перед окінченнем -кій (глибокій — глибшій, высококій — вышшій), одначе ладожкій має ладожшій. Прикметники на -ный мають у вищій степені замість -ый -ѣйшій (красный — краснѣйшій або красшій). Ту й замічує Могильницькій, що закінченнем -ѣйшій виражало ся у церковно-славянській мові найвищій степені, въ руской зась мовѣ разсудительный значить. Превосходительный степені творить ся від вищого приложенемъ слога най, або припраженіемъ до положительного древнымъ звичаємъ слоговъ пре, всє. Потім є мова про неправильне степенуванне.

Ѳема прикметника себто перший відмінок муж. роду вичить ся на двозвук або співзвук. Після того розрізняємо дві деклінації прикметників: до першої належать прикметники, закінчені на ій або ый, до другої на вѣ або нѣ. Взірцями першої відміни є: тажкій, тажка, тажкоє, старшій, а, оє; синій, м, є (іє); мѡдрый, а, оє. Рівнорядним окінченнем з -ои в 2 відм. одн. ж. р. зазначено також -оѣ. Побіч правильного закінчення -ою в 6 відм.

одн. жі́н. р. виступає -овѣ, побі́ч -єю також -евѣ. Перехід о в і зазначений в 6 відм. одн. * (тажкѣмѣ), так само в 3 відм. Синій має в 2 відм. одн. синіѣгъ і синіѣи (ѣѣ). Відміна цілком народня. Не так маєть ся справа з множиною. Ось яє відміняєть ся тажкій у множині; тажкїѣ (їи), тажкїхѣ, ѣхѣ, тажкїмѣ, тажкїѣ, зглядно в животних тажкїхѣ, ѣхѣ, тажкїѣ, тажкїми, тажкїхѣ. Перший і пятій відм. мн. від старшій: старшїѣ, їи, від синій: синїѣ, їи, від мѣдрый: мѣдрые, їи. Впрочім іде відміна правильно. Перша відміна має дві форми. Після першої відміняють ся прикметники на -їй і дієприкметники дѣйствительнаго злога. За першим взірцем ідуть прикметники на: гїй, кїй, хїй, за другим на: жїй, чїй, шїй, щїй, за третім їдѣтъ которыхѣ остатна согласна вѣ рѣскомѣ діалектѣ магкоса вымавлати звыкла. Такі вїнчать ся звичайно на: бїй, лїй, нїй (рыбїй, соколїй, баранїй). Після другої форми деклінують ся прикметники на -ый і дієприкметники страдального роду. При поученню, яє творити поодинокі відмінки, каже, що 2 відм. одн. жі́н. роду кінчить ся на и, в Литовськім Статуті на є, а вѣ посполитомѣ произношеню на -ѣ. Прикметниен на -їй, яких ѡстатна согласна властивымѣ рѣскимѣ выговоромѣ магкоса вымавлает, кінчить ся замісьць огъ, ой на їгъ, їи. Закінченне -вѣ в 6 відм. одн. жі́н. р. можливе тільки вѣ просторѣчїи. Скінчивши творенне відмінкїв множини, зазначає ось яєї свойства діалекта рѣскогъ:

а) Такі прикметники, яє синїй, мають у 2 відм. одн. зам. огъ, ой — їгъ, їи, задержуючи то саме є в 3 відм. муж. і сер. роду. Ёѣ тыхѣ прилагателныхѣ чѣтиса даєтъ самогласное ѣ вѣ тыхѣ падежахѣ(,) де во всѣхѣ їнныхѣ ѡ сѣ властивымѣ рѣскимѣ выговоромѣ слышно.

б) Овїнченнем 6 відм. одн. жі́н. р. в народній мові є -овѣ, вѣ писмахѣ зась рѣскихѣ посполитѣ славенское ѡкончене на ою найдѣсєє.

в) Овїнченнем 2 відм. одн. жі́н. роду є отверте и, або, яє деякі пишуть, ѣ, в Статуті і перекладі Скорини -є. Тоє ѡвертоє окончене їєтъ также собственнымѣ знакомѣ, которымса рѣскїй діалектѣ ѡ полскогъ и россїйскогъ различает, бо в тих мовах згаданий відмінкїв кінчить ся на двозвук, пр. польське bialey, czystey, велр. бѣлой, чистой, а вѣ рѣскомѣ: бѣлой, чистой. Ёѣ просторѣчїи їако тежѣ вѣ розмайтыѣ и тыхѣ самыхѣ писмахѣ рѣскихѣ непевное їєтъ ѡкончене їмениѣт: числа множ: вѣ прилагателныхѣ первой формы часомѣ на їє, їи(,) второй формы на ыє, ыи, ыѣ выходящихѣ. Посполитое ѡднакѣ вѣ про-

стор'вчи малор'сько м' єсть ѓкончене на їи. Мовимъ теды: добрїи кон'б, злыи нев'ксти, горкїи їаька, хота въ писмахъ окончене їе њ њє к' полском' зближаєса.

На свої спостереження наводять далї приклады съ давныхъ знакомишихъ р'скихъ писмъ:

2 відм. на и, б, е: порожней славы, сл'шной причини(,) ротац'б, ч'юч'б, њ роз'мноб' силы. Широї, њ выразной мовы. Требникъ Могилы. Чистой, њ жадной змази немаючей в'кры нашо'к. Христіанскої в'кры. Косточної греческої Церкви. Не каждой години. Значной божиї с'патрности. Б'к'нецъ Хв'ъ: Рады коронныє.

ѓдноє а нерозд'льное речи посполитов(,) нахшталт' р'ски нашоє. Кеде сеѡ присєги моєѡ. Статут Литовсьєий. белоє м'ски. Скорина.

1 відм. мн. на їє(,) їи(,) ї'к: Слова близкїи(,) дорогїє кр'зцы >< многїи дорогїи великїи маєтности. Б'к'нецъ Хв'ъ.

Такїє мысли, многїє несмаки, далекїє край, апостолскїє слова, возскїи слова. Калл':

1 відм. на њи, њє, їи: Мы такъ простыи њ без'мныє їєстєсмо в' навкахъ. Св'тлыє людє. Раны загнылыи њ тр'дныи к'с'б'кованю. Книга ѡ в'р'б. Злыє нам'кетности, злослив'к њ законопрєст'пны'к работниковє. Збавленны'к приказан'а. Б'к'нецъ Хв'ъ.

Брадовыє листи(,) с'дovyє в'рады. Статут Литовсьєий.

Подставкки сребрныє, хлєвы прєсныє. Скорина. Малобачныє тит'блы, д'шховныє речи противныє, дар'нки правныє. Япокрисисъ. Св'тєчныє д'кїствїа. Оф'кры наши д'шєвныє. Бог'с в'д'чныє людє. Каллист':

Друга деклїнація прикметників має три звїрці: Петр'б'єъ, Петрова, Петрово; Матв'ковъ (ив'ъ), Матв'їени (sic, Матв'їика), Матв'їєко; Ганчинъ, Ганчина, Ганчино. У 7 відм. в одних формах зазначений перехід о в і, у других ні: Петров'кмъ (муж. р.), Петров'дмъ (сер.), Матв'кївдмъ (м. і с.), Петров'ї, але: Ганчиномъ, Матв'їиковой, Ганчиной. Одначе в 3 відм. одн. жїн. роду зазначений сей перехід скрїзь звїздкою. У жїночїм родї виступає в 2 відм. побіч ои також окїнченне о'к, в 6 відм. одн. побіч ою також ов'к. Форма Матв'їики в 1 відм. одн. жїн. р. — се lapsus penae, бо 5 відм. тогож числа правильний: Матв'їика. У множинї на всї три роди є одна форма в 1, 4 і 5 відм.: Петровы, Матв'їєвы њ се є збережене консєєвентно. Пієля перших двох звїрців деклїнують ся прикметники прит'ажатєльныє на к'ъ, за третїм звїрцем їдутъ присвоюючі прикметники на -н'ъ, що по найбільшїй

части походять від жіночих імен, а також: жаденъ, годенъ, гѣдна, є та подібні, в яких самозвук є зістає в усіх відмінках і родах.

Прикметники всіх родів, в усіх степенях і в деяких відмінках підпадають дусѣченю, зам. легкій, страшній, свѣтый можна сказати: легкоъ, страшенъ, свѣтъ. Прикметники: радъ, а, о, вартъ, а, о мають в 1 відм. мн. ради, варті, в інших відмінках не вживають ся і звуть ся неличними. До йменъ прилагателныхъ зачислює Могильницкій також ймена числителные, якими означуємо многость поєднчихъ рѣчи єдного роду.

Числівник.

Числівники в: *началные* на питаннє: сила, кѣлко, много, *порядковые* на питаннє: который въ радѣ, *многократные* на питаннє: многократій, колкоракій (трожкій, троиственный), *дѣмножителные* на питаннє: многократъ (два разы) і *самостоѣтелные*, під чим розуміє *началные* числівники, які заступають іменники (ѣба, четверо). Відміна числівників: єденъ, єдна, єдно, два, двѣ, оба, обѣ — народня. Три має в 2 відм. трохъ, в 3 відм. тремъ, але в 4 і 7 відм. троухъ. Від: чѣтыри, пѣтъ, шѣсть, сѣмъ в 2 відм.: чѣтыроухъ, пѣтыухъ, шѣстиухъ, сѣмиухъ, 3 відм. чѣтырѣмъ, пѣтимъ, шѣстѣмъ, сѣмѣм', а 6 відм.: чѣтырма, пѣтма, шѣстма, сѣмима. Подібно двѣста, двоухъ-сѣтъ, двѣстѣмъ, двѣстома, двѣстоухъ. Відміна числівника *тысѣчь* тава: тысѣчь, тысѣча, тысѣчѣ (ѣви), тысѣчѣмъ, тысѣчи, а мн. тысѣчи, тысѣчи, тысѣчами і т. д. 6 відм. поб. тысѣчами також тысѣчѣми. Числівники *порядковые* і *многократные* відмінюють ся, як прикметники, а *числителные* дѣмножителные *склоненію* не підпадають. Як двоє, обоє, тає і троє має в 2 і 7 відм. трѣухъ, в 3 відм. трѣѣмъ, в 6 відм. трѣѣма, хоч обома. Однаковієнька відміна числівників: чѣтыро, пѣтеро: 2 і 7 відм. чѣтыроухъ, 3 відм. чѣтыроѣмъ, а 6 відм. чѣтырма.

Заіменник.

Мѣстоименіє є часть мови, що стоїть звичайно замість імени, при імени або при дѣслові. При заіменниках дивити ся треба на: видъ, родъ, число, лице і склоненє. Що до виду ділять ся заіменники то по *состоянію*, то по *знаменованію*. По *состоянію* в заіменники: *самостоѣтелные* (я, ты) і *прилагателные* (мой). По *знаменованію* ділять ся заіменники на:

личные (онъ, мы), дѣказательные (тотъ, сесь), притяжательные (мѣй, твѣй, свѣй), вопросительные (хто, што), неопредѣленые (хтось, нихто) таї общіє (весь, вса, всѣ, каждый). Заїменники: я, ты, себе, са, хто, што не мають спеціального роду, але в усім родам приличные. Прочі мають три роди, при чім никъ в мужеського, ничъ середнього роду. Чисел два, осіб три, а форм відміни заїменників шість.

Одні з заїменників, а се особові, мають властиву деклінацію, инші відмінюють ся, як прикметники. Перша форма обіймає особові заїменники: я, ты, онъ, она, оно, 2 відм. мене, тебе, та, єгѡ, гѡ, єй, єгѡ, гѡ, 3 відм. мѣнѣ, ми, тобѣ, ти, ємѡ, мѡ, ѣи, єй, ємѡ, мѡ, 4 відм. мене, ма, тебе, та, его, го, ю, єго, го, 6 відм. мною (вѣ), тобою (вѣ), нимѣ, єю, а 7 відм. мѣнѣ, тобѣ, нѣмѣ, ѣй. Множина: мы, насѣ, они, нѣхъ правильна. В другій формі містять ся відміна заїменників: тотъ, тотѡ, того; сесь, сеса, сесо (є); самѣ, сама, само; такій, така, такое; который, которѡ, котороє. 3 відміни заїменника тотъ треба зазначити відміченне переходу о в і в 7 відм. муж. і сер. роду: тѡмѣ, 7 відм. ж. р. тѡй (в рукописи ошибкою пера є форма 6 відм. тѡю (вѣ), бо звїздка без сумніву належить до 7 відм.), дальше форму 2 відм. жін. роду: той, 3 відм.: той. 1 і 4 відм. мн. є тыє, оты, прочі відмінки правильні. При сесь, сесо зазначена йотація в 2 і 3 відм.: сѣгѡ, сѣмѡ. Сеса має такі форми: сей, сѣй, сеса, сею, сѣи. Самѣ відмінюєть ся правильно, по народньому. 2 відм. жін. р. самої, 3 відм. самѣи. За те множина має в 1 відм. такі форми, як самыє (и), а 4 відм. самыє, як від сесь в 1 і 4 відм. мн. сеса (прочі правильно). Відміна заїменника такій народня в однині, з боку правописи цікаві форми: 7 відм. муж. р. такѡмѣ, 2 і 7 відм. жін. р. такѣй (як самѣй), але множина має такий вид: такіє, їи, таких', ѣхъ, тавим', ѣм', такіє, їи зглядно такиѣ, ѣхъ, такими, ѣма, такиѣ, ѣхъ. Которий відмінюєть ся правильно, але в множині має 1 відм. которыє, їи, а 4 відм. лише которыє.

Чотири дальші форми призначені для заїменників: присвоєючих: мой, моѡ, моє; нашѣ, наша, нашеє; питаїних: хто, што; чій, чїѡ, чїє; зворотних (себе, собѣ, собою, -овѣ і са, си, са) та загальних: весь, вса, всѣ; никъ, ничъ (никогѡ, ничогѡ і т. д.). Від моѡ в 2 відм.: мой, моїи, моїи, 3 і 7 відм. моїи, 6 відм. моєю, євѣ, від мїй і моє 2 відм. моєгѡ і могѡ, 3 відм. моємѡ і моємѡ, а 6 і 7 відм. моїмѣ. Множина правильна. Нашѣ і нашеє або наше мають народню відміну: нашого і т. д., але 6 і 7 відм. писані через и: нашимѣ. Одначе в множині подібують ся в 1 і 4

відм. така форма, як нашіє, и. **Хто**, **што** (що, что) відмінюють ся правильно; 6 і 7 відм. в **кимъ**, **чимъ**, як **чїимъ**, **никимъ**, **ничимъ**. При деклінованню заіменника **чїй** зазначене виступленне його в 2 і 3 відм.: **чїєгѡ**, **чїємѡ**. Відміна в однині і множині народня. **Бєсь** і **всє** мають 2 відм. **всєгѡ**, 3 відм. **всємѡ**, 6 відм. **всѣмъ**, а 7 відм. **всѣмъ**. **Бєсь** відмінюєть ся ось як: **вєсь**, **всѣи**, **всѣй**, **всю**, **всѣю**, **ѣвъ**, **всѣй**. 1 відм. мн. звучить **вєи**, **ѣ**, але в дальших відмінках виступає правильно **всюди ѣ**: 4 відм. в **всѣи**, 6 відм. **всѣми**, **ма**.

В примітці зазначає Могильницький, що коли перед заіменниками: **онъ**, **она**, **оно** стоїть приіменник, тоді відповідна форма заіменника прибирає **н** (до него). Скороченне заіменника: **котрый**, **катора**, **которое** рѣскомѡ діалектовн чрезъ **котрый**, **котра**, **котре** властиво єсть. Формою сокращенна тогѡ рѣскій діалектѡ ѡ полскогѡ различаєсь. Бо в польській мові лишаєть ся перше **о** (**który**), в руській друге (**котрый**). Тому, що не всі заіменники мають усі відмінки, оба числа й три роди, розрізняє Могильницький іще поділ заіменників на: **полныє** і **неполныє**.

(Далі буде).

Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського.

Нам передані до опублікування три листи пок. Вол. Антоновича в таку вступною завіткою д. Мйодушевського:

„Антоній Станиславович Мйодушевський (батько одеського присяжного повіреного, члена „Просвіти“, Івана Антоновича Мйодушевського) 1856 року був членом польського кола „пуристів“ у Києві, до якого належали Антоній Хамаець, Онуфрій Хойновський, Ян Загурський, Тадей Рильський та інші. Коли потім Мйодушевський виїхав тимчасово з Києва до Чорнобиля, де був гувернером в домі Понтусів і Абрамовичів, він дуже тужив за товаришами і листував ся з ними. До сього часу належать 2 перші листи Володимира Бонифатієвича. Трохи згодом В. Б. сам приїхав до Чорнобиля, і його відносини до Мйодушевського стали близькими, сердечними. Незабаром Мйодушевський приїхав до Києва, записав ся вільним слухачем київського університету св. Владимира і став членом польської студентської корпорації (української іміни). На передодні повстання між частиною членів сеї організації та „хлопоманами“ став ся розкол.

„Коли року 1897 появились про сей розкол і інші обставини мемуари Юзефовича, син Мйодушевського передав один примірник Рильському. Антонович сказав, що в мемуарах сих факти подані неправильно, але замість спростування краще буде написати свої власні мемуари.

„1862 року А. С. Мйодушевський брав участь в польськiм повстаннiю і був арештований із зброєю в руках біля села Кошовата; його засуджено, посажено до київської кріпости, а потім заслано на каторгу до Сибіру. Вернувшись із Сибіру 1874

року, Мйодушевський був у Києві і зараз же побачив ся з Антоновичем. Побачення мало теплий, містичний характер. Антонович сказав, що на передодні він бачив сон і передчував зустріч із старим товаришем. Після теплих розмов на особисту тему перейшли до розмов про суспільну діяльність і тут між приятелями виявила ся незгода.

„Року 1897 Мйодушевський, заклопотаний долею сина, якого виключено з Єлисаветської гімназії і який безуспішно прохав прийняти його до київської 1-ої гімназії, звернув ся до В. Б. Антоновича з листом, прохаючи в нього помочи в сій справі. Син Мйодушевського, учень 5 класи, віддав сам В. Б. сього листа. Професор був зворушений, руки його тремтіли; він спитав про здоровля свого товариша, турбуючись, чи не попеувало ся воно житем в Сибіру. Того-таки дня професор пішов до членів педагогічної ради київ. 1-ої гімназії, Петра Василевича Голубовського і Олексія Олександровича Андрієвського (вже небіжчиків) прохати посередництва, і дякуючи їм син Мйодушевського був прийнятий в число учнів київської 1-ої гімназії.

„1903 року А. С. Мйодушевський на просьбу сина написав мемуари і віддав їх, з огляду на тодішні цензурні умовини, для сховання й використання до Кракова, професорови Третьякови; сей останній попрохав його, як що можливо, письменно й непохитно встановити, чи був В. Б. Антонович, як передає Мйодушевський в своїх мемуарах, уніятим і чи його приєднання до православя не є тільки мітом, тим більше, що професори у Кракові знайшли спис студентів унів. св. Владимира, де Антонович записаний православним. Як видно товариші В. Б. силкувались в мемуарах як небудь реабілітувати В. Б. перед будучими поколіннями польської суспільности, і з їх погляду не можна не визнати, що ними в сїм керував голос почутя до товариша. Саме тоді (р. 1903) А. С. Мйодушевський звернув ся до В. Б. Антоновича із своїм листом, на який В. Б. поспішив дати повну й пряму відповідь.

„31 марта 1904 року в Проскуріві вмер А. С. Мйодушевський, лишивши по собі пам'ять чесного працьовника, що любив всіх людей однаково, без огляду на їх походження. Потвердженням його суспільних поглядів служить промова, надрукована в „Трудах Перваго Сельскохозяйственного Съѣзда Подольской губернии“, а також засновання Проскурівської мійської Бібліотеки, якої небіжчик був першим головою.

„4 роки згодом умер В. Б. Антонович. Його мемуари ли-

пились незакінченими і деяким доповненням їх можуть стати сї листи, подані сином небіжчика одночасно до української і польської преси“.

Читач, ознайомлений з біографією Антоновича, оцінить відповідно вартість сих листів. Дуже не багаті фактичним змістом, вони мають вартість так би сказати настроєву. Перші два, з 1856 р., представляють нам Антоновича-студента серед товаришів з польської „української імени“ київського університета, яку він потім заходив ся перевести на український ґрунт, але при тім вона розколола ся на українську і польську части (пор. автобіографію в ЛНВістнику 1908, IX, с. 406). В останнім листі на склонї життя Антонович-старець дає останню відповідь, на тему свого розриву з польською народністю, свій обрахунок сумління перед колишніми товаришами Поляками.

Ми бажали б щоб сей перший початок захотив і інших до публікування листів пок. історика, а сторінки Записок будуть завсіди для них отворені. М. Г.

I.

Kijów, 25 maja 1856. Kochany Panie Mioduszewski! Bardzo Panu dziękuję za pamięć o mnie; po przeczytaniu listu Pana, a jeszcze bardziej listu pisanego do Tadzia i braci, którzy tak byli łaskawi, że mi go zakomunikowali, poznałem Pana bliżej i lepiej — byłem zarazem i pocieszony i zasmucony: pocieszony dlatego, że poznałem w Panu brata w duchu, że zobaczyłem człowieka pełnego życia i sił młodzieńczych, co bez wahania się chce i myśl i słowo i czyn nieść na ofiarę przekonania, a że poświęcenie i zapal są to rzadkie bardzo nóty w gwarze naszego świata, więc z radością patrzałem na człowieka, który te strony ducha w sobie poruszył.

Zasmucony zaś dlatego, że widząc ciebie wstępującego na drogę pracy z siłą i wiarą, z nadzieją i zapalem, przejrzałem całą ilość cierni, niepowodzeń, upokorzeń, szyderstwa, co na tej drodze zagraża strudżonym stopom wędrowca i boleśnie było wyobrazić sobie młodzieńca, który teraz wre życiem, kiedyś strudzonego, że zbolełem sercem, już stąpającego po teźże drodze nie wśród kwiecica i światła młodości, ale po ziemi ślizkiej, wśród błota i koleców niezliczonych. — O każdy z nas, bracie! zrazu wszedł na tę drogę pełen wiary i w świat i we własne siły, kaźden marzył pięknie, póki starczyło świeżych uczuć do marzenia, kaźdy snił na przyszłość wieńce kwiatów, gałązki lauru, wyobrażał sobie, że ujrzy wszystkich bliźnich, których duszą ukochał, zespolonych w jeden chór bratni wieczystej harmonji, wiecznie trwałego

poświęcenia — lecz inne jest nasze przeznaczenie — przeznaczenie to pszczołki, co życie całe pracuje na ziarnko słodczy, co nieznana i nie wspomniona da swoje ziarnko na pożytek ludzki, może w końcu zgnieciona(!) nawet ręką tego, który pracę jej żywota spożyje, świadkiem, sędzią i nagrodą naszego poświęcenia — to tylko własne sumienie, co kiedyś przy obrachunku życia, osłodzi nam ostatnie chwile konania — może pod płótem — bo wtedy śmiało będziemy mogli dać sobie pytanie: „Po co żyłem na świecie“, a głośno odpowie sumienie i na taką odpowiedź mało kto się zdobędzie w naszym świecie. — Otóż, bracie, pamiętaj póki siły starczą, urobić sobie zapas woli i przekonania któreby cię podtrzymały wtedy, gdy wkoło będzie wieczne szyderstwo, gdy chybi jeden i drugi obliczony projekt działania, gdy zmylą ludzie, na których najbardziej liczyłeś, kiedy na skronie twoje włoczą cieniową koronę i krew z pod serca obfitą strugą pocieże, pamiętaj bracie, że to będzie chwila próby, że tę chwilę kto przetrwa, ten nasz na wieki i ten dopiero ma prawdziwą zasługę ofiary — pracować póki można, gdzie można i jak można, aż do ostatniego tchnienia piersi — to być powinno naszą dewizą, tego ci serdecznie życzę i jako brat starszy a doświadczniejszy przesyłam na przestrożę w początku twego zawodu. Żegnam Pana i przesyłam mu przyjacielski uścisk ręki. Antonowicz.

P. S. Przepraszam, że Pana utrudzę maleńkim komisse^m; bezwątpienia, poznałeś się już z Łudwikiem Konickim, tęgi to szlachcic i gawędka z nim nie zła, otóż za widzeniem się bądź łaskaw przypomnij mu obietnicę przepisania dla mnie pieśni o Bondarenku u włościan z Słaponowicz, a jeśli on ją przepisze, to prześlij mi ją przez jakąkolwiek zręczność. Jeśli można to napisz Pan czasem do mnie słów kilka, a prawdziwą mi zrobisz przyjemność — jak tam jesteś na posadzie, czy pracy wiele i czy bardzo uciążliwa? — Jakie wrażenie robią wszelkie napotkane figury? etct. etct.

P. S. Życzył także sobie p. Ant. zabrać znajomość z Chodorowiczem, człowiek szanowny i dobry dla ludzi na twój kopyt(!). — Tadziowi ogromnie leje wodę z lodem na głowę — domawia, że to dla udzielenia natchnienia. — A tobie właśnie natchnienie potrzebne pośród twego życia uroczego. Chrystos woskres tj. uścisk potrójny. Jan Zagórski.

II.

18—28/VIII —56. Kijów.

Kochany bracie! Może uważałeś krótkość i lenistwo moich odezw, a raczej moich przypisków ostatnich do ciebie — przebacz bracie i nie posądzaj o niestałość, spodziewam się po tobie, że nie sądząc

z pozorów zechcesz wejść czasem i w stan bolesny duszy — oteż może kiedy czuł, a przynajmniej potrafisz sobie wyobrazić, ile czasem boleści, ile zawodów gorzkich może zmieścić dusza człowieka i jaka gorycz czasem panuje, gdy wszystkie cierpienia trzeba zbić „w żelazne woli okucie” — i pracować — pracować, dopóki machina pracownicza nie pęknie — i być zimnym, lub gorącym, czasem wesołym według potrzeby.

Cieżkie bracie 1½ roku przeżyłem, może jak się kiedy poznamy bliżej, a opowiem ci wiele swoich przygód, to ocenisz je i wytłumaczysz mimowolną chwilę duchowej apatii — tymczasem odwołuję się a priori do twego serca — kołatał o współczucie — a to dlatego, żebyś mi wprzód wybaczył moją niedbałość w korespondencji, potem żebyś mię i serdecznie wysłuchał. Otóż parę ostatnich miesięcy przetrwałem w strasznym odrętwieniu, które nastąpiło wskutek wielu wysileń ducha — tymczasem trafiłem w krąg życia czynny — ruch zawrzał koło mnie, z obowiązku musiałem doń dokładać, co się udało i wysilałem się i słabiałem coraz bardziej szamocąc się w płonnym trudzie. — Lecz silną wolą i mur przebijesz — i ja poczynam już po dawnemu stawać na nogi — i znowu z wiarą i siłą dawną rzucam się w nową pracę. Trochę odżyłem, więc swobodniej myśl idzie i ciebie bracie pozdrawiam z wiosną mego ducha!

Ale do rzeczy: piszesz bracie, żeś stęsknił się, żeś się znudził, — spodziewałem się tego, — bo Czarnobyl — oj bracie to wielka pustynia, to bagno sfery duchowej — nie upadłeś duchem i tego się spodziewałem, bo pracujesz nie dla rozrywki — nie dlatego, żeby zrywać kwiatki na niwie życia — ale uznaj sam teraz potrzebę innego lepszego świata przynajmniej na początek — zresztą potem o tem, ale przyjeżdżaj zaraz z Waśniewskim, a wszystko się i ogada i uładzi. Nie wleż tylko pod pantofel mojej siostrze, która zwykle ma wielki wpływ na miękkie serca przez swoją dobroć i nie daj się zatrzymać, ale zaraz wracaj. Co do Pontusa nie zrywaj, ale i nie przyrzekaj, — Abramowicz jeszcze czeka, narobiono ci tu figli języcznych — twój... naukowy, ale pluń na to — sobaka bresze witer nese. Zresztą główna przyjeżdżaj, a my już cię rozgrzejem szczerem sercem po Czarnobylskim spleenie. Na drzączkę pluń i każ jej ustąpić z organizmu, choroba to bracie wspólna nam wszystkim, bo świat jak jeź nas kole.

A bo i skąd też mamy prawo wpuszczać do jego brudnej nory choćby promyk światła lub prawdy — ale kolec kolcem, a robota robotą aż do końca — a sędzia? sądzić - sami będziemy, gdy w chwili skonania położywszy rękę na sercu, powiemy sobie: Jam nie da-

remnie pożył na świecie: to przyszłość która mi świeci, nadzieję tej chwili sobie i braciom powtarzam zawsze, gdy któren z nas skłóty cierniami żywota słabnie, omdlewa — więc i tobie bracie szlę ją w upominku.

A parte. (Тут уступ приватної натури, і автор просить знищити сей уступ листа).

Zresztą bracie bywaj mi zdrów i szczęśliwy a do nas jak naj-skorzej przyjeżdżaj, o co cię prosi szczerze kochający brat Włodzimierz.

Bądź też łaskaw, za dołączonego 1/2 rubelka kup z parę funtów tytoniu bessarabskiego i przywieź mi z sobą.

III.

Лист Мйодушевского до Антоновича, що викликав низше поданий лист Антоновича:

Szanowny i zawsze kochany profesorze! Starzejemy się i pora sumować wrażenia z całego życia zebrane. W takiej dobie z konieczności doświadcza się nastrojów poważnych i szczerzej jakoś rozgląda się nie tylko we własnej przeszłości, ale i w przeszłości tych, z którymi jednocześnie wstępowało się w szranki życiowe.

Nam, ludziom mniejszego kalibru, którzy niczem poważniejszym nie zaznaczyli swego istnienia, chodzi jednak o to, aby przyszłe pokolenia miały właściwe pojęcie o ludziach wytwarzających atmosferę naszej doby, która i na nas musiała oddziaływać i nadawać całemu pokoleniu pewne jakieś piętno.

Do rzędu takich wybitnych indywiduów niezaprzeczenie i Wy, koch. profesorze, należycie.

Nie mam potrzeby ani powodu żadnego schlebiać, możecie więc wierzyć, że to co mówię, wypływa z głębi mojej duszy, a dla tem lepszego udowodnienia szczerości tych słów, muszę zaznaczyć, że żywiąc do końca dni moich najwyższą wiarę w szlachetność Waszych pobudek, nie mogę jednak uznać nieomyłności Waszego programu.

Tak, czy inaczej, więcej niż o siebie samego, chodzi mi o to, ażeby przyszłość widziała w Was to, co ja widziałem i знаła Was takim, jakim rzeczywiście byliście, a nie jakim zdawać się możecie zbyt lekko uprzedzającym się.

Teraz zrozumiecie, dlaczego zgłaszam się do Was i stawiam Wam bardzo poufne pytanie, na które wiem, że mi zechcecie z całą szczerością odpowiedzieć, bo przecież obaj powodowani jesteśmy względami wyższymi po nad powszednie i znikome pobudki.

Niedowierzam własnej pamięci, ale zdaje mi się, że od siostry Waszej ś. p. Waśnieskiej, słyszałem, że urodziliście się unjatem. Nie

dziw, że wieść tę niejednokrotnie rozpowszechniałem, gdy wypadło mówić o Was. Obecnie bardzo poważni ludzie żądają odemnie stwierdzenia tego piśmiennie.

Zrozumiecie doniosłość sprawy i skrupuły moje. Niechciałbym dobrowolnie wprowadzać kogoś w błąd i lekkomyślnie kłamać przed przyszłością, opierając się na osłabionej wiekiem pamięci.

W spisie studentów owych czasów, zapisani jesteście prawosławnym, ale to w danym wypadku sprawy nie wyświeca.

Dlatego udaję się do was jako do najwyższej instancji, z prośbą o potwierdzenie albo zaprzeczenie mojej pamięci.

Przy tej zręczności bardzo będę wdzięczny, gdybyście mnie poinformowali, w czym to zakładzie w Odessie (pamiętam że to był Węgier) otrzymywaliście pierwsze wykształcenie?

Równie też jakie to was łączyły stosunki z Ottonem Abramowiczem, a jakie znowu ze starym Padlewskim?

Pozostaję do końca dla Was ze czcią a także głębokim żalem

Wasz szczerzy przyjaciel A. Mioduszewski.

Відповідь Антоновича:

5 czerwca 1903. Kijów.

Szanowny kollego!

Przedewszystkiem proszę Was o wybaczenie mi spóźnionej odpowiedzi na Wasz list, pisany jeszcze w styczniu, przyczyna opóźnienia była okoliczność odemnie niezależna, — od trzech lat cierpię na sercową chorobę, wskutek czego jestem zmuszony przepędzić zimę w cieplejszym klimacie — tak i w tym roku przemieszkiałem zimę w Krymie, zkąd powróciłem dopiero kilka dni temu i zastałem Wasz list, który mię oczekiwał w Kijowie. Spieszę więc odpowiedzieć na pytania zawarte w Waszym liście.

1) Wieść o tem, że urodziłem się unjatęm kompletnie mylna: oboje rodzice moi należeli do katolickiego obrządku, więc i ja byłem ochrzczony jako katolik.

2) W Odessie wychowywałem się w zakładzie Jana Dżidaja. Ojciec jego w końcu 18-go wieku był w Węgrzech silnie skompromitowany w sprawie spisku Martynowicza i wskutek tego schronił się do Galicji, gdzie urodził się z matki rusinki mój wychowawca. Jemu obowiązany jestem oprócz nauki, wpojeniem zasad prawdziwego demokracji.

3) Ojciec mój całe życie był domowym nauczycielem. Ostatnim jego uczniem był Otton Abramowicz. Po ukończeniu wychowania, ostatni, widząc już podeszły wiek mego ojca, zaproponował mu pozo-

stać w jego domu, gdzie też mój ojciec i dokonał życia. Ztąd mój stosunek z Ott. Abr.

4) Znajomość moja z Władysławem Padlewskim była nie długa. W czasie silnego podniesienia publicystyki w kraju, w 1861—1862 roku poznamyliśmy się przez pośrednictwo Kraszewskiego. Zdaje mi się, że Padlewski miał na celu zwerbować mnie dla pewnych projektów i skorzystać z wpływu (jaki niezawodnie przesadzał), jak mniemał bardzo wielkiego, jaki według jego zdania miałem na kolegów. Ztąd znajomość nasza, wprawdzie niedługa, w ciągłej przeszła polemice.

Oto odpowiedź na zrobione mi zapytania. Ja także zacząłem układać memuary, ale wskutek choroby robota idzie bardzo powoli, zapewne nie zdołam jej ukończyć.

Bardzo Wam jestem wdzięczny za Wasz serdeczny list; nigdy nie byłem fanatykiem i zawsze wierzyłem, że różnica przekonań nie powinna wpływać na wzajemną przychylność i szacunek, nie zbyt często spotykałem oddowiednie zapatrywania się, tem więc serdeczniej wdzięczny jestem, spotkawszy takowe w Waszym liście.

Bardzo prędko zapewne skończy się moja życiowa karjera — właśnie czas na rachunek sumienia sine ira et studio. Wszystkie moje pomyłki widzę obecnie jaśniej i dokładniej, niż kiedykolwiek, nie wchodząc w szczegóły jednak, w zasadniczych pytaniach myślę, żem się nie mylił i gdyby przyszło na nowo zaczynać życie, to niezawodnie powtórzyłbym te same pryncypy, gdyż przy najstaranniejszej krytyce, na ile mogę sądzić, nie rozmijają się ani z logiką ani z poczuciem sprawiedliwości. Oczywiście w swoim czasie pryncypy te musiały podrażnić ludzi, którzy przywykli do pewnej normy życiowej — rzecz to bardzo naturalna. Co do opinji jaka w tym względzie będzie wypowiedziana o moich czynnościach, jest ona dla mnie zupełnie obojętną. Raz mam rozgrzeszenie własnego sumienia, o opinję nie stoję. Jest ona w różnych sferach rozmaita, w jednych przesadza na plus, w drugich na minus, ja zaś liczę sobie za zasługę, to że nigdy postempki(!) moje nie miały na celu captare benevolentiam opinji.

Darujcie szanowny kollego nieskładność listu — obecnie mam atak sercowy, wskutek którego i ręka drży i myśl się płacze. Przyjmijcie wyrazy prawdziwego szacunku i szczerzej sympatji. Życzliwy kolega W. Antonowicz.

Miscellanea.

Татарський дзвінок.

В скільськiм повіті в селі Волосянці під Бескидом знаходився в церкві дзвінок з часів татарських нападів, котрий все називано „татарський дзвінок“. Мав він форму не звичайного дзвінка, тільки форму півкулі, на котрій зверху коло держака були чотири виступи яко прикраси. Сей дзвінок не був як звичайно сивавої масти, тільки темно-жовтої і мав дуже ясний голосочок. Переказ про сей „татарський дзвінок“ до нині в Волосянці такий: В давнину, коли ще Татари нападали на нашу Галицьку Русь, спускали ся були Татари одної неділі з гори Плішки від сторони села Рожанки вижної в село Волосянку. Тоді відправляла ся власне Служба Божа в церкві, що в тих часах стояла не на Плосіні¹⁾, де тепер від непамятних часів стоїть, але на лану під Плішкою, де й переказу нема, коли відти церков забрано на „Плосінь“. Коли нарід побачив, що Татари йдуть, утік з церкви і скрив ся. Лиш священник „отець Сімеон“ не міг втечи, бо не міг від вітара відступити, правлячи власне відправу при св. Евхаристії. Татари влетіли в церков і стяли о. Сімеона при престолі. Коли Татари в Волосянки відтягнули, заблукало ся лоша татарське межі хатами, а мало воно дзвінок на шії. Верховинець, що десь близько

---

¹⁾ Назва горба в Волосянці.

був укритий, вийшов з криївки, зловив лоша і відрізав дзвінок, котрий на пам'ятку зложено в церкві. Котрого року то діяло ся, не знати. Але то певно, що до остатних часів, доки той дзвінок находив ся в церкві в Волосянці, ніхто його інакше не називав, як тільки „татарський дзвінок“.

Коли з кінцем 1880-их років закладав сеніор Ставропигійського Інститута у Львові проф. др. Сидір Шараневич при тім інституті музей наших старинностей, намовив я мого пок. вітця о. Івана Реваковича, пароха в Волосянці, щоб постарав ся, аби церква волосянська дарувала сей „татарський дзвінок“ музеєви Ставропигійського Інститута, щоби така старинна наша пам'ятка не запропастила ся¹⁾. Коли на се громада пристала, написав я вразом історію сього татарського дзвінка і вислано і дзвінок і його історію до ставропигійського музею. На се дістав я від сеніора проф. Шараневича власноручно писаний лист з подякою; але в тім листі не було згадки за писану мною історію „татарського дзвінка“. Ба що більше, в каталогах ставропигійського музею ніколи не було жадної згадки про „татарський дзвінок“. В остатнім каталозі, котрий має напис: „Опись музея Ставропигійскаго института во Львовѣ, составилъ И. С. Свѣнцицкій. Львовъ 1908 — той „татарський дзвінок“ має на стороні 216 таку назву і опис: „Ч. 688. Колокольчикъ ручной круглый, съ 4-ма выступами, образующими крестъ, выс. 8·5, промѣръ 9; съ желѣзнымъ язычкомъ на вбитомъ желѣзномъ крючкѣ“. Той „татарський дзвінок“ перехований в музею в табльотці 21.

Т. Ревакович.

¹⁾ Не думав я тоді, що ми будемо мати свій музей при Науковім Тов. ім. Шевченка у Львові, та й проф. Шараневич не був „руським“ нинішнього поколю. До сього переданя „татарського дзвінка“ в безпечний переховок присилувала мене ще і така подія: в сусіднім селі Рожанці вижній списував священник о. Григорій Гуменний, інтелігентний й правий чоловік, хроніку на папері, вправленім в Євангеліє. З Рожанки переліс ся на парохію до Побережа. Але затужив за горами і по році вернув назад на парохію в Рожанці, де тимчасом був через рік адміністратором о. Микитка (тепер на Поділю). Однакож вже не застав о. Григорій своєї хроніки ані в Євангелії, ані де инде; вона була ціла знищена. Отже я побоюючи ся, щоби по смерті мого вікового вітця, який тупоумний і несумлінний чоловік не затратив такої гарної пам'ятки нашої старини, як „татарський дзвінок“, споводував його передачу в музей Ставропигійського Інститута.

До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху в 1849—50 рр.

Подані понизше матеріали дотикають дуже цікавої, а доси не зовсім ясної справи відносин австрійських бюрократів до культурно-політичного життя галицьких Українців у перших літах конституційної ери. Сі документи подибав я між перепискою Якова Головацького в бібліотеці Народного Дому у Львові.

Національно-політичний рух між галицькими Українцями в 1848 р. — робота коло піддвигнення з морального й матеріального занепаду українського народу (завязане Головної Руської Ради у Львові й її філій по-провінціальних містах головно східньої Галичини, видаване часописи Зоря Галицька й ин.) — словом, уся культурна праця над нашим народом, по думці польських істориків — інтрига австрійської бюрократії, в якій руках представники свідомішої української інтелігенції були тільки сліпим зрядом. Бо коли-б не було Стадіона та його урядників, Українці були-б злили ся з польською нацією в один організм. Так говорять польські історики. „Перед роком 1848 руського питання — пише прим. В. Калінка — в Галичині не було, викликали її що йно австрійські бюрократи, і такі „individue“ як Яхимович, Шашкевич, Борискевич й інші“¹⁾. Не беремось рішати, що могло довести названого історика до такої конклюдії, чи шовінізм, чи незнане справи, чи обоє разом. На кожний спосіб погляд Калінки на істезу українства в Галичині акцентували майже всі пізнійші польські історіографи, які в своїх працях дотикали історії початків українського руху в нашім краю.

Що в українській національно-культурній і суспільно-політичній роботі в Галичині половини ХІХ ст. брали також певну участь одиниці з поміж тодішньої австрійської бюрократії, сього не заперечуємо; що мотиви такого кроку не конче були у всіх ідейної натури, се також можливе. Одначе серед австрійської бюрократії, переважно чужої нам по нації, були й такі, що ідейно, не по приказу вищих сфер помагали українському народови в його культурнім розвитку. Одним з таких

¹⁾ W. Kalinka, Dzieła, t. X, Kraków 1898, ст. 77.

бюрократів був автор двох публікованих нами документів, Кароль Вольфарт.

Уроженець галицької України (походив з Бережан), вихований серед українського народу, досить добре познайомлений з його мовою та життям, дійшов опісля до найвищих майже щаблів урядничої кар'єри: був консулом, гофратом та вкінці радником у міністерстві заграничних справ. Будучи за часів Стадіона в р. 1848 секретарем у його президіяльнім бюрі, ізза ідейних мотивів, з любови — як сам говорить — серед прикrostий зі сторони „ворохобників“, помагав Українцям немало в їх „змертвистаю“¹⁾. Інтересні й дуже характеристичні також докори Вольфарта „руському народу“ (властиво його провідникам) за сервілізм супроти бюрократії. За особливі заслуги коло основаня, а потім діяльності Руської Ради в Жовкві та оборону народніх інтересів дякували сьому бюрократови чільніші українські діячі жовківського округу²⁾. Робота Вольфарта була солию в очах Полякам і спольщеним Українцям. Вони нападали на нього в польських орґанах, а перед вів у сій роботі гр. кат. під А. Кміцікевич. Против напастий виступив із особною брошурою п. з. „Odpowiedź na protest niby kleru ruskiego Dekanatu Kulikowskiego, rzeczywiście zaś podpisany przez Aleksandra Kmicikiewicza, ogłoszony w Nrze 73 tak zwanego „Dziennika Narodowego“ о. Йосиф Крушинський, парох Добрусина.

1. Лист К. Вольфарта до редактора „Зорі Галицької“ А. Павенцького, Городок, 3 марта, 1849 р.

Мой Приятелю!

Одна оказія била, гдѣ Ваше Собране могло оуказати, що мое дѣлане бѣло оузнаное. Не старалъ емъ сѣ о то, але мило челоувѣкови би бѣло, мати доводѣ прихильности.

Листи дакѣущи одѣ ради головної и одѣ радѣ окрѣжнихъ одобрал емъ, але якѣ пришло до дѣланя для мени, никто не смѣнилъ на мени, никто не перепомнѣлъ собѣ, що цѣлий битѣ опѣстил емъ, що непрямностѣямъ сѣ виставлаемъ, що наветѣ и прикrostи одѣ ворохобниковѣ вносѣти мѣсилемъ, аби смертвхстаніе Русинѣвъ веспирати.

¹⁾ Пор. документ під ч. 1; також Д. Вѣницковскій: Григорій Яхимовичъ и современное русское движеніе въ Галичинѣ. Львовъ, 1892, ст. 51—51.

²⁾ Пор. документ під ч. 2.

Наказал емь, щобъ листи и писма, которе одъ радъ рѣскихъ дѣсталеми, оддане бѣли во Львовѣ. Писмо, которе во тихъ дѣлахъ въ Жѣлковѣ дѣсталеми, посилаю Вамъ. Перечитайти! почитайти! тое Малиновскомъ и ще вѣнимъ, и подѣкѣйти имъ за памѣть, которе мали для мени при ѳрганѣзации корпѣса рѣского, а потомъ вѣбитъ въ листомъ, шо хочити, можети го и моеми батѣ оддати, або Малиновскомъ на памѣтѣ подаровати.

Зривло мене тое дѣзнанѣ, але не оутрисло мое засади вже спирати справѣ, которою за справедливою и свѣтоку оузнал емь. Во Понедѣлокъ одходѣ до Оугерѣ. Богъ знае, чи сѣ и верѣ, для того могъ въ тимъ писме, ще разъ и остатнѣю оуваго вѣробити надъ станомъ справи народа рѣского, которою хотяѣ Нѣмецъ полюбил емь. Помежди Рѣсинами оуродженѣ, вѣховани, и мѣшкающѣ, мал емь способностъ его передмети пѣзнати и шановати. Дѣланѣ радъ рѣскихъ бѣло справедливе, але не бѣло такъ оутвердѣное, щобъ можна сказати, шо дѣхъ цѣле дѣланѣ перейшолѣ. Часто сѣ пѣсланники оугинали, не передъ перемоцою стосѣнкѣвъ, але передъ вол'ю челоувѣка, одъ которою сѣ моненталное добро лѣбѣ вѣ сподивали.

Оузнаю и подивляю вѣрностъ и перехилиностъ народа рѣского для звѣкѣ раѣского. Тая перехилиностъ але ще не естѣ, принайми не повинна вѣсти, до оуармленѣ самовѣльного пѣдъ волю одного лѣбѣ дрѣгого оурѣдника — до сервѣливѣ. —

Нарѣдъ не мае оупросити, падающѣ во попелъ то, шо справдливностъ нашего монархи сама, за вѣрностъ народа, оузнати мѣситѣ, потребное. Дѣланѣ свѣщенникѣвъ особливе повинно бѣти помѣркованое, вѣльное одъ напасти, одъ переслѣдованя, вѣльное одъ егоѣзмѣ, але стале и смѣле, чисте якъ сама справа народа, которою застѣпники сѣтѣ.

Ви можети мое слова лѣдши витолковати. Не мае оуже часѣ дѣжо мислити и писати. Кѣнчѣ тогди писмо тое. Бѣвайти здоровенки, поклонитѣ сѣ ще разъ Малиновскомъ, Геровскому, Головацкомъ, а помислитѣ часомъ на гонѣщего.

Вашѣ правдиви приѣтелъ

Кароль Антѣиъ Волефартъ.

Городокъ 3/3 1849.

Адреса: Seiner Wohgebornen

des Herrn A. Pawencki

Redakteur der Зорѣ галицка

in Lemberg.

Лист пис. на 2 стор. in 4°.

2. *Русини жовківського округу дякують Вольфартові за його працю для руського народу. Жовква, 12 марта 1849 р.*

Благородный Господине !

Письмо Ваше в дня 2-го Марта 849 много утѣхи нам прилучило, бо було в сердца и въ душѣ ревности ку Народови рускому изображено. Труды и жертвы Вашего Благородія на основаніе и воздвиженіе утисненной Народности руской понесеніи будутъ въ Окружѣ нашомъ Жовковскѣмъ роду рускому повсюду памятни; извольте Собі умылительно припомнути, жѣ Вы то были, которіи камень граничній на основаніе нашей Народности руской и нашихъ собраній въ томже Окружѣ посполу въ нами положили; наша-благодарная чувствія повсюду сего рады ку Вамъ односятъ ся. Всперайте нашу такъ довго гонену Народность, или сыль Вашихъ, мы уповаемъ, же духъ храбрій и ку намъ прихельный Вашего Благородія въ каждомъ санѣ, крайнѣ и странѣ, де Вамъ ено высокое Смотриніе радовати ся изволить, повсюду тоижде пребудеть, которогосте намъ въ время заведенія Рады нашей въ Жовквы проявили.

Школы наши ще суть въ колысцѣ, много препятій ку заведенію и воздвиженію ихъ въ различныхъ странъ досвідчаемъ. Охотныкѣвъ до разной потички немоглисмо скоро собраты, бо дочесніи Мандаторы и ихъ помощники намъ вопреки творили.

Як намъ большимъ благополучіемъ въ кольковимъ предметѣ Бог радовати ся изволить, о томъ Вашому Благородію донести нашу святою должностію почитаемъ, и умылительно додаемъ, жесмо о прихельномъ Вашего Благородія Чувствіи ку достойнымъ и ревнымъ Членомъ нашего собранія, именно: Ч. Ч. Намѣстника Новосядловского, Бачиньского, Лотушки, Крушиньского въ Деревнѣ, Вѣлѣчка, Ковшѣвича, Стецяка, Шиманьского, Куровецкого, враз увидомили, а тіи всеъ разомъ въ нами свое усердное почтеніе Вашому Благородію присилающе остають Вашего Благородія прихильніи и смиренни Рабы

Доктор Иван Гарасіевич
Іосифъ Крушиньскій
въ Добрусына.

Жовковъ, дня 12-го Марта 849.

Адр. Ап.

3. *Відповідь К. Вольфарта на лист жовківської Руської Ради з дн. 11 (23) мая 1850 р. Відень, 30 мая, 1850 р.*

Всечестна Радо окрѣжна !

За наибольшое щастіе почитсю собѣ память оваго воспитительнаго времени, когда народъ рускій, сильно воздвигнулъ ся до обороны пре-

стола́ любезнѣйшаго Цѣсара, до обороны своей вѣками оутисненной, но свѣтлославной и ничѣмъ нежкротимой народности. Що менѣ въ тое время для Всеч: Рады Жблкъвской оучинити здарило сѧ, тое въ почестъ такъ прекрасной и преславной цѣли, пренесль' емъ въ жертвѣ милѣй землѣ рѣскѣй, на котрѣй сѧ вродилъ' емъ, славному народови рѣскому, на котрого братскомъ лонѣ возвращель' емъ.

Вѣдѣтъ свѣдокъ, же и въ теперѣшномъ состояннѣ моемъ для славы и щастья народу рѣскому по всей силѣ моей дѣлаю и до кѣн'ца житья моего дѣлати не перестану: а чимъ бол'ше оутвердила сѧ память мылыхъ Рѣсиновъ въ сердци моемъ тимъ радостнѣйшимъ чствомъ проникнѣло мѧ дрожайше письмо Всеч. Рады въ д. 11/23 Мая с. р. яко доказательство живой памяти о менѣ. Дрожайшими козами полученъ съ народомъ рѣскимъ оучаствуюче сердѣчно во всякой его доли: немогу дознати бол'шаго щастья, як станути въ числѣ членѣвъ славной Рады окружной Жолковской, отличившой сѧ такъ свѣтлою ревностію о свѣту справу Айстрий и народа рѣского, и со радостію повитаю каждое знамя, якимъ Всеч. Рада мене въ члена своего приобщити благоизволить.

Оувѣраючи на передѣ о моей непоколебимой благодарности а равномъ о сердечной приклонности дѣлому народови рѣскому, полвоюсѧ съмъ слѣчаемъ изъавиты Всеч. Радѣ окружной мое искренное и глубочайшее почтеніе.

Вѣденъ дня 30. Маѧ 1850.

Кароль Вольфартъ ц. к. комисаръ повѣтовой.

Подал *Ів. Саванський.*

Лист Т. Шевченка до Є. Ковалевського.

В Імпер. Публичній Бібліотекі у Петербурзі є один лист Т. Шевченка до Є. Ковалевського, що був головою „Общества для пособія литераторамъ“ на початку 1860 рр. Сей Ковалевський брав жваву участь у тому, щоб викупити з кріпацтва, од пана Фльорковського, рідних братів та сестру Шевченкових. Переговорити з самим дідичем в сій справі взяв ся штабс-капитан Микола Новицький (рідний брат відомого київського жандармського генерала В. Д. Новицького). „Многоуважаемый Тарасъ Григорьевичъ, — пише Новицький 16 мая 1860 р. — слѣшу увѣдомить васъ, что мнѣ удалось выхлопотать довѣрительное письмо къ Фльорковскому. Письмо это напишется отъ имени предсѣдателя „Общества для пособія литераторамъ“ Е.

П. Ковалевскаго, поручающаго мнѣ вступить въ рѣшительные переговоры съ этимъ плантаторомъ, о результатѣ которыхъ я долженъ буду сообщить самому Ковалевскому, а также и Галахову, а если хотите, то и васъ увѣдомлю“ (Чалый, Жизнь и произвед. Тараса Шевченка, стр. 174).

Наш лист трохи ранійший — в 23 квітня; писаний на Юрія, коли Ковалевський був іменинник. Яке „тлѣнное послѣднее дѣло“ свое послав Шевч. в подарунок разом в листом, не знаемо, — певно якийсь малюнок.

Лист писаний на аркуші тонесенького едеіантського сірого почтового паперу.

Чтимый и глубокоуважаемый Егоръ Петровичъ!

Во имя всѣхъ святыхъ и въ особенности во имя великомученика Георгія, извините мнѣ, что я не [могу] самолично поздравить васъ съ днемъ вашего ангела (лѣгче верблюду въ игольное ушко пройти нежели доброму художнику среди бѣла дня оставить свою работу).

По обычаю предковъ нашихъ, во мѣсто золота — серебра нетлѣннаго, посылаю вамъ тлѣнное послѣднее дѣло рукъ моихъ и пребываю сердечно любящій васъ Т. Шевченко.

23 апреля 1860.

Подал В. Доманицький.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1908: часописи українські.

Нарешті вперше доводить ся нам сповнити горяче бажання — в постійному річному огляді наукових та літературно-наукових часописей на сторінках нашого журналу завести — сподіємо ся, що від тепер уже на завсіді — й огляд нової чисто української строго-наукової часописи „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“. Кажемо: вперше, бо всі наукові часописи, що досі виходили на Україні по той бік кордону, як „Кіевская Старина“, а потім „Україна“, не говорячи вже про інші напр. наукові органи університетів на українській території, ніколи вповні не відповідали двом зазначеним в горі умовам. Не будучи строго науковими по змісту не були вони й чисто українськими головню в огляду на мову, а що за тим іде — в огляду на основні принципи, бо мова, на якій журнал виходить, спеціально у нас, Українців по тім боці кордону, в причини відомих претенсій далеко не формальна тільки річ. Поява київських „Записок“ має ще тим більше значінне, що за ними стоїть наукова українська організація, „Київське Наукове Товариство“, васноване на таких же принципах що і Львівське Наук. Товариство, через що і наша інституція і наш журнал дістають помічників для роботи над роввоєм українських дісциплін. Певна річ, що київські „Записки“ ні трохи не вменшать праці „Записок“ львівських, та й не така їх ціль, бо через часи нашого лихолітя стільки на полі української науки занедбано, що є чим зайнятись і то не одному тільки журналові. Щиро ми витаємо новий журнал ще тим більше, що він і інституція, яка його видає, крім своєї непосредньої ціли поки що майже одипоко можливі форми організації українського громадянства в Росії. Проте велика дяка належить ся тим людям, що з великим накладом праці і заходів

в організували „Наукове Товариство“ в Києві і помогли йому обзавестись своїм власним науковим органом. Се нас відразу безпосередно наводить до самого змісту „Записок“, яких в 1908 р. появило ся поки що дві книжки.

І так про заходи коло засновання київського „Наукового Товариства“ й його „Записок“, розповідає докладно вступна стаття головного ініціатора й організатора проф. М. Грушевського: „Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво“ (I, с. 3—15). Тут розказано про повстання товариства, його організацію, поділ на секції: історичну, філільогічну і природничу, і сей власне поділ становить, сказати б, вразом найзагальнішу програму „Записок“, а врешті про діяльність Товариства до часу, коли стаття була написана. Що до сього останнього, то в дечім доповняє і продовжує згадану статтю „Хроніка українського Наукового Товариства в Києві“, поміщена при кінці першої книжки (с. 150—159), де крім того маємо ще короткий, але цікавий зміст дискусії веденої на наукових засіданнях, що знова може послужити не раз корективом поміщених в „Записках“ статей. Та для того треба б, щоб ціла „Хроніка“ була редактована краще ніж доси. Зміст дискусій подано тут так коротко а не раз так недоладно, що иноді трудно зорієнтувати ся в чім річ. Те саме треба сказати і про справовдання в засідань Ради Товариства і загальні збори, які мають давати образ розвитку Товариства, а через свою ляковічну редакцію і убогість на звістки не сповняють своєї завдання.

Йдучи по порядку, наміченім згаданю в горі програмою маємо тут невелику групу статей історичного змісту. По науковій вартості й хронології на першім місці належить покласти статтю проф. Грушевського: „Господарство польського магната на Задніпровку перед Хмельниччиною“ (I, с. 25—43). На підставі арендного контракту польського гетьмана Станіслава Конецпольського, старости гадяцького, в арендатором шляхтичем автор плястично і всесторонно змальовує нам одну з причин, які викликали велике національне повстання українського народу з Хмельницьким а з тим принесли і визволення з під Польщі. Причиною сею один з моментів культуртреґерства польської колонізації на Задніпровку — „магнатське хазяйство, яке ступало сюди в 1-ій половині XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втікачами в західно-українських земель і тепер одним наближенням своїм будили тривогу, ненависть, страх серед них і поривали їх до дружнього опору й самооборони“ (I, с. 26). Картина, яку подає нам ся студія, вповні вичерпує тему. Сього не можна сказати про статтю І. Стешенка, що повстала в публичних лекцій автора: „Українські шестидесятники“ (II, с. 39—84). На нашу думку назва „Українські шестидесятники“ за широка,

бо стаття присвячена тільки кружковим „основям“, а радше тільки національно-політичним поглядам й становищу „Основи“ супроти свого народу, Поляків і Великоросів, і то лишень на стільки, на скільки се було зазначено в програмних статях цього журналу. Іншого матеріалу поза згаданими статтями автор до своєї праці не втягнув, а знова далеко з тим не можна згодити ся, щоби се вичерпувало весь зміст українського „шестидесятництва“. Крім того автор навмисне через щось не хоче вдавати ся в аналіз „духового процесу, яким вони (шестидесятники) пізнали економічне горе України, відчули національну її неволю і присутили рідний свій край від того лиха ослобонить“. Певного рода допущенням одної з прогалин попередньої статі може послужити стаття Ол. Грушевського: „Нові матеріали до біографії Костомарова“ (I, с. 72—81), в якій на підставі нових матеріалів подано причинки не тільки до біографії самого Костомарова, одного з пізніших шестидесятників, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодішньої київської громади і схарактеризовано між иншим і ту славянофільську атмосферу, серед котрої пробував Костомаров в харківським університеті. З історично-побутових тем маємо тут ще невеличку статейку проф. А. Лободи: „Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва“ (II, стр. 232—238) з кількома цікавими документами в сій справі.

Так сказати, на границі між історичними й історично-літературними розвідками стоять дві статі на ту саму тему, Б. Грінченка: „Пісня про Дорошенка й Сагайдачного“ (I, с. 44—71) і Ів. Каманіна: „Ще до пісні про Петра Сагайдачного“ (II, с. 217—231), в яких остання має характер полемічної відповіді на попередню. Діло в тому, до кого відносить ся відома пісня „Ой на горі та женці жнуть“, чи до гетьмана Петра Сагайдачного чи Петра Дорошенка, в котрих останній родив ся кілька літ пізніше по смерті першого. Д. Грінченко по різних критичних виводах схиляєть ся до думки, що пісня відносить ся до гетьмана Петра Дорошенка та до подій 1665 р., тимчасом коли д. Каманін відповідаючи д. Грінченкови держить ся дальше свого погляду, висказаного раніше деінде, що пісня розповідає про Петра Сагайдачного загалом, а в окрема про хотинський поход в 1621 р. На нашу думку обі статі сильні в своїй критичній часті, та зовсім не те в позитивних виводах, де ровгляд різних хочби найдрібніших деталей історичних подій ні на що тут не придасть. За одним і другим поглядом можна б ще не оден аргумент привести, як напр. що Сагайдачного назавамо „необачним“ не через затрату в війні 300 козаків, бо в битві се річ звичайна, а хоч би за напрям цілої його політики супроти Поляків, по теперішньому говорячи, „угодний“. Діло через те, як сказано, не стане ясним. На нашу думку тут одиноко справедливий погляд, висказаний проф. М. Грушевським

в часі дискусії над рефератами обох авторів, що „зведення історичних імен в пісні вважає анахроністичним і взагалі не вважає можливим змісту пісні в тих варіантах сього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент“ (I, с. 155).

Що до скількості, то в сих двох книжках „Записок“ статі по фільольогії й історії літератури значно переважають статі по історії. Це в часті поясняєть ся тим, що друга книжка присвячена вшанованню 45-літнього ювілею наукової діяльності відомого нашого вченого Павла Житецького, якого біографію і огляд праць подав проф. Перетц в статі: „Павло Житецький“, (II, с. 3—38). З праць загальнішого характеру маємо тут статю проф. Перетца: „Найближші завдання вивчення історії української літератури“ (I, с. 16—24), в якій автор формулує найближшу програму студій над українською літературою, далше Ів. Огієнка: „Історія української граматичної термінології“ (I, с. 94—129), де автор дає гарний критичний огляд української термінології в усіх граматаках української мови, які досі появили ся, і кінчає бажанням скликання візду українських фільольогів для порішення ріжних спірних або й нетиканих ще питань граматики нашої мови. Крім спеціальних статей по фільольогії К. Михальчука: „До правопису деяких форм „мякої деклінації“ в українській мові“ (II, с. 248—261) і Е. Тимченка: „Причинки до української діалектології“ (I, с. 82—93) маємо ще тут ігрупу статей про ріжні памятники нашої старої літератури. І так акад. А. Шахматов в студії: „До питання про північні перекази за княгиню Ольгу“ (II, с. 84—93) вказує, якою дорогою перекази про княгиню Ольгу увійшли до новгородського літописного зводу, з відтіля до початкового київського, а так і до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. В инших статях, як В. Адріанової: „Київський уривок псалтиру XIV віку“ (II, с. 95—104), С. Шевченка: „Єлевфрієвська редакція „сказанія о 12-ти пятницяхъ“ і український список „сказанія“ р. 1604“ (II, с. 142—172), С. Маслова: „Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом“ (II, с. 117—141), О. Назаревського: „Хожденіє Богородици по мукамъ“ в нових українських спискахъ XVII—XVIII вв.“ (II, с. 173—216) і М. Петрова: „Український збірник XVII—XVIII вв.“ (II, с. 105—116) спосіб оброблення теми, загалом беручи такий: Автори публікують новонайдені тексти дотичних літературних памятників, виясняють взаємини тих текстів до знаних вже, нарешті дають оцінку даного твору з погляду на мову і літературну вартість. Вкінці Е. Тимченко в статі: „До питання про стосунок українських дум до південно-славянського епосу“ (II, с. 239—247), написаній в приводу такоїж статі в „Arch. f. sl. Ph.“ д. Тершаківця, заперечує його виводам, про вплив південно-славянського епосу на українські думи. Доказ, що в українських думках зазна-

чив ся згаданий вплив уживаннем vocativ-а замість nominativ-а, збиває автор цитатами иншого рода українських пісень в такихи зворотами, між тим коли про вплив на сі пісні не може бути й мови. З поза обсягу українознавства в „Записках“ находимо тільки одну статю дра М. Галіна: „Про сімуляції в хірургії“ (I, с. 130—149).

Очевидно, що в огляду тільки двох книжок журналу, при чім одну з них, як присвячену ювілеєви вченого, не можна брати як звичайну чергову книжку, трудно робити які скільки небудь загальніші виводи. Що-йно ровглянені статі і що до скількості і внутрішньої вартости становлять значний вклад в українську науку. Як одну з характерних рис завважали ми тенденцію, сказати б, практичности певного рода: негайне заповнюванне прогалин в питаннях про нашу мову. На жаль в практиці українська мова в „Записках“ далеко не так гарно поставлена, як в теорії. Деякі статі і то власне по фільольогії й історії літератури написані що до мови так недоладно, такі нерав трапляють ся фрази й поодинокі слова куріозні, не говорячи вже про синтаксу, що просто прикро читати. Така неугарна мова понижує в високій мірі наукову вартість статей, що по змісту представляли б ся доволі солідно. *I. Д.*

Літературно-Науковий Вістник в 1908 р. вступив в другий десяток свого істновання, а разом з тим в другий рік свого життя в Квіві серед значно відмінних обставин, ніж се було в попередньому десятку літ. Сі дати треба мати все на увазі при загальній оцінці не тільки його внутрішньої вартости, але й, що не всюди й не завсіди за тим іде,— його значіння й впливу серед українського громадянства. Не вдаючи ся в оцінку того культурного доробку в попереднього десятиліття, бо нашим завданнем огляд лишень сього останнього річника, скажемо тільки, що не поступаючи ся ніколи ні своїм змістом, ні програмою яким небудь хвилевим впливам, не входячи ні в які компроміси що до своїх принципів Л.-Н. Вістник сміло перейшов з усе таки краще захищеної Галичини на російську Україну, перебув там рік проби серед нових обставин, в яких вийшов зміцнений і на наступний рік був в спроможности поширити свій зміст і обем. Так вийшло, не вважаючи на те, що проти його були не тільки вороги українства, але навіть дехто з своїх, кому не до смаку прийшло ся одно з головних завдань журналу по його перенесенню до Квіва, а власне загладжуванне ріжниць між російською Україною і Галичиною і рішуче поборюванне того sui generis сепаратизму. Не подобало ся декому може теж вказуванне ріжних „гріхів наших“ і будженне „обивательського“ сумління, а може ще й інші річі... Про се зрештою доволі ясно й вимовно, а головно щиро, як звичайно, розказано в одній в статей проф. М. Грушевського „На українські теми“: „Ще одна повість про те, як посварили ся Іван Іванович з Іваном Никифоровичем“

(I, с. 188—193). Справді, одна з українських тем *par excellence*. Очевидно ми завначуємо такі об'яви серед деяких гуртків українських, як один з останніх відгомонів того виховання, яке дали українській суспільності по той бік кордону злигодні. Невважаючи на те загал українства піддержав журнал признаючи ідеї й погляди, які він проголошував, своїми. Се і стверджує редакція в статі проф. М. Грушевського: „До наших читачів“ (XI, с. 225—228), „що з року на рік довкола нас росте і множить ся „читатель-друг“, як у Галичині так і в Росії, і з довірем й симпатією приймає наше слово і змагання до національного піддвиження нашого народу, до його культурного і політичного розвою, до єднання в повноті національного життя“. Що до деталей тої програми і практичного її передовження на сторінках Л.-Н. Вістника, то можемо тільки повторити сказане нами при огляді попереднього річника¹⁾, тут лишень завважимо ще одно: органічний зв'язок наступного річника з попереднім в статях про найважніші питання, значить систематичне знайомлення читача з деякими темами, що серед даних обставин найбільш важні для одного з найголовніших завдань Л.-Н. Вістника: національного освідмлення. Маємо тут на думці статі проф. М. Грушевського по історії України, з чого ми й почнемо огляд самого змісту журналу.

З статей історичних на перший плян треба покласти довшу працю проф. М. Грушевського: „Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку“ (II—IV, VI, VIII—IX). Тема не випадкова, а тісно зв'язана з рядом статей того ж автора в попередньому річнику Л.-Н. Вістника „Студії з економічної історії України“ і освітлює той самий період нашої історії з другої сторони — культурної. Автор пишучи отсею працю²⁾ мав на оці подвійну ціль: крім чисто наукового інтересу ще й, так сказати, національно-педагогічний, а власне нав'язування теперішнього з минулим, чи, як хто хоче, *vice-versa*. „Мене потягнуло — каже він — певне внутрішнє спорідненне з нашою добою тих далеких часів. В обставинах, в яких приходилось жити й бороти ся українським діячам тих часів, в мотивах і ідеях, що одушевляли їх, — так багато близького і созвучного нам, особливо по тім, що переживали ми в останніх часах. Хотілось би оживити перед вами тих людей, їх гадки, надії й болі, скромні тріумфи й болючі невдачі, щоб разом з вами відчутти те найдорожше й найліпше, що дає нам студіювання минувості — зв'язь і солідарність в поколіннями наших попередників в вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське жите всіх часів“. Завдання

¹⁾ Записки, т. LXXXVI.

²⁾ Се було читане ш. автором, як публичні лекції, в Києві 10, 12 і 15 падолиста 1907 р.

автора — щоб теперішній український читач побачив і відчув в тих людях з перед трохсот літ своїх попередників в змаганнях культурно і національно піднести свій народ. З чисто наукового мотиву ходило авторови про те, щоби ті події і весь період, предкладані офіційною історіографією під фальшивою етикеткою, представити як одну з органічних частей української історії, згідно з історичною правдою. І так автор представляє повільний занепад українського життя в XV—XVI вв. в західніх українських землях під натиском чужої, польської організації через дезорганізацію церкви, дезерцію української шляхти в чужий табор, так що остаточно одинокою прикметою українською супроти того життя лишила ся віра, і з часом контраст релігійний і культурний покрив собою давнійший політично-етнографічний антагонізм Руси і Польщі. Той занепад життя й української культури видав тим більше в очи, що якраз на ті часи припадає буйний розцвіт громадянського і політичного життя і культури польської, яка робила сильну конкуренцію руській, відтягаючи від неї багато елементів серед громадянства. Та власне від натиску на останнє, що лишило ся Руси: релігію, розпочала ся проти того занепаду реакція в тих верствах українсько-руського громадянства, що лишили ся ще вірними своїому, а з тим почало ся національне і культурне відродження, власне через боротьбу з Польщею, до чого треба було подбати за відповідні ресурси. Тут автор по черві переходить поодинокі моменти й перепетії тієї боротьби, характеризуючи викликаний нею культурно-організаційний і письменницький український рух і людей, що були його носителями. І так маємо тут представлені реформаційні течії, острозьку академію, братський рух, справу календаря, унію і боротьбу в нею православних, врешті загальну характеристику тієї боротьби в двох її головних напрямках: культурно-національним і політичним, аж поки її не підняв иншими способами инший чинник — уоружений народ — козаччина. Особливо цінні і цікаві характеристики літературних кружків і організацій (Острозька академія, братський рух), оцінка літературної їх діяльності, а передовсім незвичайно плястичні і вірні характеристики поодиноких визначних тодішніх діячів як кн. Острозький, Іван Вишнєський і др., які крім того свідчать, що ш. автор в інтересах педагогічних не поступив ся ні трохи історичною об'єктивністю. Можна сумнівати ся, чи на будуче багато можна буде змінити що небудь в характеристиці цього періоду, як її дав автор тут і паралельно в своїй Історії України-Руси.

Маючи таке високе поняття про значінне історії не тільки як науки, але як способу для національного освідомлення суспільности і показуючи се практично в своїх статях, ш. професор такі самі вимоги кладе і до історій писаних иншими людьми. Проте маємо тут його пару критичних

принципіального значіння уваг в статейці: „До рецензії д. Липинського“ (VIII, с. 318—323), доданій до обширної рецензії В. Липинського: „Історія України Мик. Аркаса“ (VIII, с. 307—318) на згадану популярну „Історію України“. Д. Липинський розглянувши докладно книжку М. Аркаса найшов у ній велику масу фактичних помилок, та все таки не звернув уваги на її недостачі принципіального характеру, а навіть висказав при деяких хибах (русицизми в мові, штучний схематичний поділ історії), що вони популярній історії не вадять. Проф. М. Грушевський стоїть якраз на тому, що власне до популярної історії треба ставити далеко більші вимоги ніж до всякої иншої, яка обчислена на далеко вузший круг, критичних при тім, читачів. Проте вказавши на кілька помилок більшого значіння, а передовсім брак історії культурного життя, що власне робить нашу історію цінною й інтересною і не тільки для нашої публіки, в жалем стверджує, що книжку Аркаса треба признати не тільки що не корисною, а приходить ся скваліфікувати її просто шкідливою з педагогічного погляду. Тут, до речі сказати, на сю книжку була в Л.-Н. Вістнику ще инша рецензія Ф. Красицького: „Ілюстрована історія України“ (I, с. 202—208), де звернено увагу на те, що ілюстровано „історію“ картинами з чужого життя й побуту (великоруського) особливо при обговорюванні першого періоду нашої історії. Се тим більш шкідливо, що се може дати фальшиве і освітленне тому періодови, до якого як раз мають претенсію й Великороси.

До статей по історії України, а власне кажучи, по історії українського права треба, далі, зачислити статю П. Кравцова: „Проект окремих законів для України за часи царя Миколи I“ (XII, с. 534—551) — реферат з книжки бар. Нольде: „Очерки по історії кодифікації шестныхъ гражданскихъ законовъ при графѣ Сперанскомъ“. Автор за Нольде докладно передає історію праці над окремим зводом законів для правобічної України, загалом для т. зв. „Западнаго края“. Сей звод, наслідком крайньої підворливости російського правительства до України ніколи не ввійшов в життя, за те деякі його частини в X т. загального кодексу законів було приложено в практиці для лівобічної України, при чім деякі статі спеціально давного литовсько-українського права стали обовязковими для цілої імперії. З методичного боку треба закинути сій статі те, що автор западто слідкуючи за первоввором, за багато місця присвячує зверхній історії складання того кодексу, а замало вдаєть ся в саму суть річи, не звертаючи уваги напр. на те, що Україна за час свого менше більше самостійного іstownання вспіла в своїм житю так відокремити ся, що неважаючи на нівелаторські змагання російського уряду не можна було цілком прикласти до неї законів, вироблених або на підставі иншого життя або по шаблону. Щоб покінчити з відділом історичних статей згадаємо ще про

статейку дра Ів. Франка: „Тен як історик французької революції“ (III, с. 598—602).

Цінним матеріалом для найновішої історії українського відродження можуть послужити деякі річи в ґрупи споминів. Для нас особливо цікаві в огляду на особу, від якої походять, „Автобіографічні записки“ (VII, с. 3—17; VIII, с. 193—204; IX, с. 387—407) пок. історика В. Антоновича, що помер в сім році. В записках такого визначного ученого й громадського діяча, яким був Антонович, згори можна було сподівати ся високо інтересного змісту, й надія справді не заводить. Крім того, що відносить ся до особи самого автора „записок“, що кидає цікаве світло на еволюцію в його, так сказати, національній кар'єрі, маємо тут і там по „записках“ розкиданих багато звісток, які належать до історії, історії побуту на правобічній Україні, — звістки тим більше інтересні й важні, що походять з безпосередньої обсервації такої людини. Причинками до історії радикального руху в Галичині, а власне в справі його звязків і підмоги йому в російській Україні будуть спомини написані д-ром Ів. Франком п. з. „Микола Василевич Ковалевський“ (I, с. 124—138) і полемічна відповідь на се дра Ром. Яросевича: „До споминів дра Ів. Франка про Мик. Ковалевського“ (IV, с. 170—173). Сі спомини, а головню дра Франка, особливо подані тут листи Ковалевського, дають багато цікавого для вияснення початків радикального руху в Галичині, та ще більше ляшають по собі прикрого вражіння відслонюючи багато негарних і неідейних учинків деяких людей, що стояли тоді на чолі будь що будь ідейного політично-суспільного руху. Таким самим причинком до історії визвольного руху в Росії при кінци 70-х рр. а властиво до участи в нім Українців треба вважати спомини М. Симонівної: „Бувальщина“ (IV, с. 68—74), а знова характеристикою „санітарної“ діяльності російської бюрократії на Україні спомини О. Юркевича: „Холера 1892 року в Київщині“ (VI, с. 500—516).

Що до скількості, то і в сім річнику, як звичайно переважають статі по історії літератури, літературно-критичні, літературні характеристики, посмертні згадки про письменників і т. ин. Зачинаючи від статей загальнійшого характеру скажемо насамперед про велику працю Ол. Грушевського, розпочату ще в минулому році, а в сім скінчену „Сучасне українське письменство в його типових представниках“ (III—IX, XI—XII). Не вдаючи ся в обговорюванне характеристик поодиноких авторів ми звернемо увагу на загальний погляд даний автором, так сказати ревуме цілої його праці, яка кінчаєть ся оглядом й оцінкою найновіших літературних появ в 1907 р. В згаданім ревуме автор переходячи і підкреслюючи по чераї всі зміни, які в ідейних напрямх переходила українська література, підносить як основний її принцип, що ніколи не спро-

невіривши ся реалізови й демократизмови вона усе впарі йшла з дійсним життям в його, так сказати, матеріяльних об'явах, а в ідейних мотивах ніколи не дала себе попередити розвоєви гуманних ідей. Знак, що наша література за весь останній час була все живуча, а се пророчить найкрасні надії на будуче. Для нашої суспільности, яка по обох боках кордону ніколи не грішила й не грішить досі особливим знанням літератури а особливо загальним її ходом і розвоєм, згадана стаття може послужити дуже доброю орієнтацією в сій справі. Більше спеціальний характер має інтересна біографічно - критична стаття В. Доманицького: „Марія Олександровна Маркович — авторка „Народніх оповідань“ (I, с. 48—75). Автор основуючи ся на невідомих досі документальних даних (головно кореспонденції пок. авторки) взяв ся розв'язати один з найцікавіших проблемів-загадок нашої новітньої літератури, а саме: хто був автором „Народніх оповідань“ Марка Вовчка, яких авторство одні приписували власне Марії Марковичевій, а другі її чоловікови. Автор сеї статі розглянувши на підставі згаданих матеріялів докладно біографію пок. письменнички, а спеціально її виховання, відносини і вплив на неї її чоловіка Опанаса Василевича, дальше відносини її до гуртка українських письменників, а спеціально до Куліша, доказує, що власне вона а не її чоловік була авторкою тих оповідань. Пова тим д. Доманицький стараєть ся очистити пок. авторку в ріжних закидів, які її роблено в ріжних боків за її відносини до чоловіка і т. д. Очевидно, маючи на увазі приведені автором докази, трудно перечити його головному виводу, хоч треба сказати, що й тепер далеко не всі українські письменники, що сею справою займали ся, годять ся в твердженнем д. Доманицького про авторство Марковички. Се й зазначено було вараз по предложенню автором першого начерка його праці на одному з засідань Кнівського Укр. Наукового Товариства. В звязку з тим треба згадати ще тут невеличку замітку тогож автора „Марко Вовчок про Куліша“ (X, с. 50—52), в якій автор репродукує один з ненадрукованих листів Марії Марковички, де подана характеристика Куліша — зрештою менше-більше згідна в тим, що досі про Куліша було відомо.

Розмірно найбільше маємо тут літературно - критичних статей й критичних, чи то про цілу діяльність даного автора чи про одну яку небудь літературну збірку. І так М. Мочульський в статях: „Поезії Стефана Чарнецького п. з. В сумерку“ (II, с. 394—399) і „З сучасного письменства. Один з ділетантів“ (О. Луцький) (XI, с. 361—363) виказує посторонні впливи на творах згаданих двох поетів, наймолодшої генерації. Г. Шерстюк дає оцінку: „Нарисів й оповідань П. Барвінського“ (V, с. 350—355), а також і загальну характеристику сього письменника в посмертній згадці: „Павло Барвінський“ (некрольот)

(X, с. 174—177). В. Леонтович присвятив довшу критичну статтю збірникови „Дзвік“ (III, с. 606—618), де піддав основному розглядові драму В. Винниченка: „Щаблі життя“, виказуючи малу літературну вартість й нестійкість проголошених в сїм творі ідей. Нарешті Д. Дорошенко в „Новинах нашої літератури“ (XII, с. 632—635) подав доволі основну рецензію на перший том писань Куліша, виданих в Києві в редакційною частиною — російською. Той сам автор дав гарно написаний артистичний силует нашої найкращої драматичної артистки Марії Заньковецької (II, с. 312—319) в приводу 25-літнього ювілею її сценічної діяльності. Врешті маємо тут поміщену промову проф. М. Грушевського в часі похоронів В. Антоновича п. з. „Памяти Володимира Антоновича“ (IV, с. 20—21), в якій піднесено головні моменти в життя і діяльності знаменитого вченого й громадського діяча, підчеркуючи значіння його праці для українського народу. Минаючи дві статейки на одну і ту саму тему хоч кожда в них написана на інших основах, а власне проф. М. Сумцова: „Небесний огонь“ (I, с. 98—102) і дра Ів. Франка: „До історії „небесного огню“ в Єрусалимі“ (IV, с. 166—169) закінчимо огляд сєї групи статей „Літературними вражіннями“ (IV, с. 129—138; VII, с. 120—129) Г. Хоткевича. Правду мовити, то обі статі викликають доволі неприємне теж „вражіння“ — а врешті здивованне і кінець кінцем запитанне: що се таке? Бо коли остаточно можна погодити ся з істнованнем першої з них, де поминаючи дивоглядний тон і спосіб вислову — в усякім разі не конче щасливий — маємо бодай зміст, а власне оцінку чи то „вражіння“ в „Щаблів життя“ Винниченка, то в другій навіть того нема. Власне лишив ся тут лишень тон і стиль — без змісту вже — піднесений до семої степені супроти попереднього; якісь порвані фрази, кивки та морги невідомо в чю сторону, якесь кривляння та ломанці. Не думаємо, щоби сї статі чим небудь причинили ся до вартости журналу, або що небудь розяснили.

Як усе, так і в сїм році звертав Л.-Н. Вістник бачну увагу на все, що дієть ся в близькій периферії України й українських справ і що може коли не просто то бодай посередно як небудь зачепити українство. Виходячи з такого погляду помістив журнал велику історично-публіцистичну працю М. Лозинського: „Польська народова демократія“ (III, V, IX—XII). Польська народова демократична партія одна з найбільших, коли не найбільша в польських партій, а в нас в Поляками чимало рахунків, через те для нашої суспільности треба добре орієнтувати ся в змаганнях особливо сєї партії, яка може головно супроти нас звертаєть ся. Автор подає докладно історію розвою сєї партії, еволюції, які вона перебувала, а врешті в супереч поглядам інших польських партій (по части може й наших), характеризує народову демократію, як вплив тра-

диції давньої річи посполитої — антигезом принципі свободи і рівноправності інших народів. М. Залізняк дав коротке справоздання з „Все-славянського візду поступової академічної молодіжи“ (ІІІ, с. 167—171), візду, що відбув ся в імя інших принципів, ніж інші „неославянські“ конференції і візди, що власне уможливило брати в ньому участь і нашій молодіжи. М. Вороний в статі: „З чернигівських свят“ (X, с. 178—186) розкавує про хід ювілейного обходу 1000-літя істновання Чернигова і Археологічного візду, що рівночасно в Чернигові відбувався. Чернигів — город український, візд по предметах своїх занянь теж дотикав головно України, а мимо того Українці не могли ні в однім ні в другім прийняти участі, дякуючи тому, що веденне одного і другого опинило ся в руках ворожих українству елементів. Нарешті згадаємо ще за статю М. Гехтера: „За синтезом“ (Сторінка в історії російського єврейства — VII, с. 84—99). Тема була б вдячна, наколи б автор зайняв ся був бодай вчасти відносинами Жидів до українського народа, серед котрого їх тільки живе. А так статя для нашого читача представляєть ся менше інтересною й нічого йому не дає.

За те менше маємо статей, які б займали ся, сказати б, матеріальним положенням України. З тих, що їх маємо тут, три стоїть між собою в певнім органічнім звязку, і обговорюють економічно-аграрне положенне деяких частей української території в звязку з загальним положенням у всій Росії. І так М. Гехтер на питання: „Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хліборобства?“ (II, с. 361—368), до якої накликають противники примусового відчуження і наділення селян землею — відповідає заперечуючо. Така чи инша система хліборобства тісно звязана з загальним економічним ладом даного краю і вимагає певних даних, а автор на підставі цифрового матеріалу виказує, що на Україні а тим менше в Росії економічний лад не має доконче потрібних даних для інтензивного хліборобства. О скільки попередня статя більш теоретично-схематична, о стільки вона може послужити вступом до дальшої, В. Василенка: „Малоземелє і наслідки його в Полтавщині“ (X, с. 87—105), в якій автор на підставі дуже докладних статистичних даних малює сумне положенне селянського хазяйства в Полтавщині і для улїпшення його кладе цілий ряд конкретних постулатів для переведення їх в жите законною дорогою. Зате статя А. Яковлева: „Аграрні перспективи“ (V, с. 252—269), в якій схарактеризовано аграрну політику російського правительства, служить свого рода негативною відповідю на раціональні постулати, які виснував Василенко в своїй статі. Урядова політика основана на інших принципях, як: проголошенне нетикальності права власности, вихід з „общини“, розвязанне питання про улїпшення хліборобства при помочи „селянського банку“ і „землеустроїтельних ко-

місій", а врешті переселення. Автор обговорює переведження цих завдань уряду на практиці, та виявляє, як в результаті вийшло банкрутство усіх тих способів. Той сам автор в статі: „Державні фінанси в Росії“ (I, с. 147—151) займає ся розглядом державного бюджету в 1907 р. в другій думі.

Біжучі справи так українського, як російського і заграничного життя пильно були нотовані і обмірковувані в систематичних оглядах Ф. Матушевського („З українського життя“), М. Ловинського („З австрійської України“), В. Піснячевського („З російського життя“) і В. Панейка („За границю“).

Душею журналу, як і в попередньому річнику, були статі проф. М. Грушевського. При огляді Л.-Н. Вістника за минулий рік ми мали нагоду схарактеризувати їх тон і мотиви і оцінити значіння, і то не тільки в огляду на вартість журналу. До сказаного нами там не багато прийде́ть ся додати. Вони внутрішньо з собою тісно звязані, не вважаючи на зверхню різнородність тем; життя даного народу все таки щось ціле, хоч може не завсіди, як напр. у нас іде по згори установленому шаблону. Часами виринає на зверх одна проява, знова иншим разом друга, ввідти й різнородність тем. Річ в тім, щоби мати настільки бистре око і в даний момент схопити те, що вимагає або пояснення, або надання йому відповідного напрямку. Се ми бачимо власне на публіцистичних статях ш. професора в сім річнику, де не пропущено ні одного значлішого прояву без оцінки („Антракт“ — I, с. 116—121; „Памятник Шевченку“ — V, с. 209—211; „Кров“ — V, с. 380—385; „Ще про культуру і критику“ — X, с. 121—136, і згадана нами „Ще одна повість про те, як посварили ся Іван Іванович з Іваном Никифоровичем“), ні одного питання, яке мало ширше значіння, без пояснення („Українство і всеславлєство“ — VI, с. 540—547; „Не пора“ — VII, с. 130—140). Додати належить, що в сім останнім випадку наша суспільність справді пішла відповідно до тих пояснень. Особливо звертаємо увагу на статю „Антракт“, яка по силі малюнка і темпераменту не легко знайде собі рівну навіть між публіцистичними писаннями самого ш. автора і малюнок „обивателя“ так і лишить ся історичним.

Не зменшила ся, а радше поширила ся в сім річнику скількість статей на загальні і чужі теми. Так маємо цікаву статю дра Ів. Франка про „Сучасні досліди над святим письмом“ (II, III, IV), на жаль не скінчену, мабуть в приводу хвороби автора, і почасти звязану з нею темою статю: „Нововіднайдений уривок евангелія“ (V, с. 34—39); його ж переклад деяких пісень Сапфони з інформаційним вступом (V, с. 303—4). Далше маємо кілька дуже інтересних статей В. Панейка на філософічні теми, як: „З сучасної літератури про етику“ (VI, с. 521—532;

„Культура й критика“ (VIII, с. 279—287); „З проблемів теорії пізнання і метафізики“ (IX, с. 489—500). Сі статі особливо належить зазначити, як одну з перших проб того рода літератури у нас. П. Понятейко в статі: „Маркс в національнім питанні“ (VIII, с. 256—272) вказує на деякі помилки творця новочасного соціалізму в розумінню і розв'язуванню національного питання, порушуючи при тім справу взаємин між інтернаціоналізмом, космополітизмом і національністю. Характеристикою проф. Грушевським Толстого (IX, с. 535—537) в приводу його 80-літніх уродин і оцінкою М. Цеглиньського двох найновіших творів д'Анунціо і Гавптмана вичерпуєть ся група статей на теми з чужого життя, коли не брати під розгляд інтересних вражінь в подорожі проф. Грушевського „По світу“ (X—XII), яких маємо тут тільки початок. В огляд відділу: Бібліографія не вдаємо ся вдавати.

Не менш сильно була в сім річнику заступлена і красна література тими самими менше більше письменниками, що і в минулому році, у всіх відділах: поезії, повісти, новелі і драми. З більших річий назвемо драму Лесі Українки „Касандра“ і оповідання „Розмова“, повість М. Чернявського „Варвари“ і поему „Князь Сарматії“ і т. д. Тутже в перше появили ся на світ деякі, недруковані доси в ріжних причин, твори Марка Вовчка, як „Дяк“, „Пройдисьвіт“, „Лист з Парижа“, „Як Хапко солоду відрік ся“ і „Гайдамаки“. З чужих літератур крім дрібніших поезій і новель маємо тут дві великі повісти Айтона Сінклера „Нетри“ в прекраснім перекладі письменника М. Левицького і Райдера Гаґгарда „Беніта“.

Рік 1908 означив ся певного рода ослабленням українського життя і пониженням настрою серед української суспільности по обох боках кордону не тільки наслідком деякого ровчаровання супроти надій попередніх літ, але також валежно від такогуж ослаблення в державних органах, в яких живе український народ, особливо в Росії. Та не можна сказати, щоби се ослаблення відбило ся на ЛНВістнику. Правда, інтенсивність його лишила ся така сама, за те він розширив свою, сказатиб, діяльність чи що, в напрямі екстенсивности, побільшаючи в сферу своєї обсервації.

І. Д.

Головний політичний орган української національно-демократичної партії в Галичині — щоденне *Діло* — принесло в 1908 р. у своїх фелетонах і статях виїжково багато ріжнородного й цікавого матеріалу до національно-культурної й соціально-політичної історії українського народу від найдавніших до найновіших часів. Деякі з них вийшли окремими відбитками й були вже обговорені на иньшій місци нашого журналу, — отже: др. В. Щурата, Українські жерела до історії філософії (ч. 59—64); др. Ів. Копача, Знанє філософії на Руси (Критичні замітки до статі дра В. Щурата) (ч. 84); др. В. Щурата, Аби баламут-

ство не ширило ся... (Відповідь др-ови Ів. Колачеви) (чч. 89—90) — всі три в Записках т. LXXXIII; др. В. Щурата, Сьвято-онуфрейський монастир у Львові (Історія його нивішніх будов) (чч. 280—281) — в Записках т. LXXXVI. Дещо, як пр.: др. Іл. Святицького, Відродження білоруського письменства (чч. 16—22), що вийшло окремою відбиткою, повинно також бути обговорене окремо.

З наукових статей національно-культурного характеру занотуємо ще (в хронологічному порядку): др. В. Щурата, З „Гуцульщини“ до „Слова о полку Ігореві“ (ч. 8), — автор, опираючись на праці проф. В. Шухевича п. в. „Гуцульщина“, пояснює деякі лексикальні появи й поетичні образи „Слова о полку Ігореві“ архаїчною гуцульською лексикою й гуцульським-поетичним світоглядом (пр. аркучи = гуц. (ц)аркучи = рькучи = рекучи; растыкашета = гуц. си розстекли = розбігати ся; смага = гуц. смажити = жарити, жар, огонь; стрикусь = гуц. штрикнути = скочити, перескочити, вискочити і т. д. — всіх прикладів автор наводить 23; те саме робить він також і в поодинокими поетичними образами). Др. В. Щурата, Найстарша лірика в українській літературі (ч. 92) — автор говорить про т. зв. плач Богородиці, який на Україні належить до найпопулярніших тем релігійної поезії від найдавніших часів й якого перша, найраніша запис (властиво перерібка в одній проповіді Кирила Турівського) походить із XII ст.. Ол. Пеленський, Про квіську старовину й її розкопки (ч. 163) — характеристика квіських пам'яток й археологічних розкопок д. Хвойка. М. Мочульського, Дещо про український вертеп (ч. 5) — реферат в праці дра Ів. Франка п. в. До історії українського вертепа XVIII в. С. Павленка, Польська шляхта на Русі (Історичні перспективи з приводу смерті Андр. ґр. Потоцького) (ч. 100) — стаття сконфіскована австрійською цензурою. Проф. М. Грушевського, Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659 (ч. 141) — погляди й ради королеви корон. обозного й пізнішого браславського воеводи А. Потоцького, висловлені в його листі п. в. *Przestrogi Andrzeja Potockiego, oboznego koronnego o Ukrainie 1659* (Пам'ятники квів. археографічної комісії, т. III, ст. 299—304). М. Возняка, Передмова Головацького до викладів української фільології (В шістьдесятилітє крєвання катедри української мови на львівськїм університеті) (ч. 294) — вступний виклад проф. Я. Головацького на львівськїм університеті дня 31 грудня 1848 р. Т. Рєваковича, Спомини з минушого (З нагоди смерті Плятона Костецького) (ч. 97) — спомини про студентські часи сього останнього в громадських діячів у Галичині марки „gente Ukraini natione Poloni“. Ол. Борковського, Як повстала „Просьвіта“? (ч. 276 — передрук із „Письма з Просьвіти“) — інтересні спомини про засно-

ванне одної з найстарших і найповажніших українських інституцій в Галичині — товариства „Просьвіта“; Х., Зі споминів про Т. Г. Шевченка (ч. 50) — спомини про нашого поета п-ні Юлії, дочки гр. Толстого, президента петерб. Академії sztuk, де вчив ся Т. Шевченко; Ів. Франка, Будятинці (ч. 12—13, 15) — виїмки з інтересної невиданої драми, написаної в 1861 р. невідомим автором-Українцем польською мовою, що є різкою сатирою на українську безхарактерність та безсромність, ренегатство та самоупідленне; М. Садовського, З театральних згадок (чч. 27—29 — передрук з „Літ.-Наук. Вістника“).

Крім вчислених наукових статей є ще декілька більших рецензій і справоздань з поодиноких наукових і публіцистичних новинок, з яких деякі мають навіть характер серйозної наукової полеміки. Тут згадаємо широку рецензію д. Михайла Павлика на нове московське видання творів Мих. Драгоманова п. в. М. П. Драгомановъ, Политическія сочиненія. Т. I. Москва, 1908 (чч. 71—75) — в якій рецензент подає свої критичні замітки до вступної статі редактора цього видання д. Б. Кістяківського (п. в. М. П. Драгомановъ. Его политическія взгляды, литературная дѣятельность и жизнь); далше того ж автора: Автономія України в українськiм соціально-демократичнiм освітленнi (чч. 156—160, 163) — рецензія на працю М. Порша, Про автономію України (Київ, 1908, ст. 124+2); дра Ст. Томашівського рецензія на М. Грушевського, Історію України-Руси т. VI (ч. 92); Ю. Романчука, Три нові видання Шевченка (ч. 5) — рецензія на три нові видання Шевченкового „Кобзаря“ (2 у Львові — Наук. Тов. ім. Шевченка й Просьвіти й 1 у С.-Петербурзі — українське Благотворительне Товариство), — вийшла також окремою відбиткою; далше рецензія В. Пачовського на „Ілюстровану історію України“ Мих. Аркаса (ч. 88); Ів. Крип'якевича, Історія одного письменника (ч. 165) — справозданне з розвідки д. Мих. Возняка про Лавр. Зизанія (Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія. Львів, 1908); Ів. Кревецького на Записки Наук. Тов. ім. Шевченка тт. LXXXI—LXXXIII (ч. 198); Мих. Лозинського на книжку д. В. Липинського п. в. Szlachta na Ukrainie (Поворот до народности покиненої батьками — чч. 292—293); проф. дра Ів. Копача на „Літ.-Наук. Вістник“ (чч. 24—25) й відповідь д. Мих. Лозинського п. в. Проф. дру Ів. Копачеви — кілька пояснень (ч. 26); Ст. Балея, З нашої філософічної літератури (ч. 98) — критичні уваги про книжку проф. дра Ів. Копача п. в. Що таке людське думанне?; відповідь дра Ів. Копача п. в. Мому критикови (ч. 115) й репліка Ст. Балея п. в. Гльосси до відповіди дра Ів. Копача (ч. 116); вкінці цілий ряд дрібних бібліографічно-інформаційних заміток про найновіші появи на українськiм книгарськiм ринку п. в. Що читати? (чч. 267—269, 282, 286, 289).

З інших статей згадаємо: С. Томашівського, Некрольог проф. В. Антоновича (ч. 65); Ю. Романчука, В Шевченкові роковини (промова) (ч. 51); Марііна, Українські артисти-співаки (М. Мелціпський) (ч. 9); Ст. Людкевича, Кілька поправок до т. зв. питання про укр. пісенний стиль (чч. 30—31); Homo litteratus-a, De Polonorum in rebus ukrainicis ignorantia maxima (чч. 254—256); М. К., На Україні (Вражіння в подорожі) (чч. 261—264, 266); В. К., Через пороги на Січ (чч. 170—174); др. Ів. Зілинського, Професор Ватрослав Ягіч (характеристика) (чч. 166—167); Ів. Крипякевича, Книжка на селі (ч. 32); Гп. Хоткевича, Що за процес? (ч. 33); Ів. Остапова, Італійський учений про наші справи (ч. 37); Про печери в Кривчу (чч. 248—249) й ин.

Зі статей соціально-політичного-характеру зазначимо: М. Павлика, Холмщина і Україна (чч. 136—139); його ж, В справі полагодження язикового питання в Австрії (ч. 92); дра К. Левицького, Організація руських кредитових і господарських спілок у Галичині (ч. 280); дра Л. Когута, Хліборобські спілки на Буковині (ч. 284); Конфесіональні і суспільні верстви в Галичині (за Буяком) (ч. 173); дра К. Левицького, Перший рік парламенту загального голосовання (1907—1908) (чч. 168—172); його ж, Огляд діяльності галицького Союму 1908 року (чч. 260—263, 265) — сі дві останні статі вийшли також окремими відбитками.

Зі статей загального змісту згадаємо: А. Рамбо, Загальні риси новітньої цивілізації (переклад) (чч. 106—107); Ол. Іванчука, В справі популяризованя штуки (ч. 23). Вкінці: Люї де Брукера, Спомини про Елізе Реклю (чч. 6—7); Мих. Лозинського, Іван Тургенев (В 25-літні роковини його смерті) (ч. 200); його ж, Лев Толстой (чч. 203—204); Мих. Зобкова, Про університет у Софії (чч. 77—79).

Відділ белетристики заступлений у 1908 р. досить слабо. Зі звичайних українських письменників і поетів подибуємо тут: Ів. Франка, З недрукованих поезій (ч. 149); М. Яцкова, Вечірні збітки (ч. 55); його ж, Яків Моренга (ч. 67); його ж, Зерно гірчиці (ч. 80); П. Карманського, З поезій (ч. 92); М. Дерлиці, Клима (ч. 39, 43, 44) й ин. З чужих: Е. Золя, Кров (ч. 135); П. Бурже, Графіння Кандаля (чч. 111, 113); Гі де Мопасан, Сильна як смерть (вийшло окремою відбиткою); Л. Толстого, Не можу мовчати! (чч. 161—162); В. Реймонта, Мужики (у 1908 р. не покінчені — виходять також окремою відбиткою). Окремо згадаємо ще про гарні переклади дра В. Щурата п. в. З німецької лірики (А. Аара, Г. Альмерса, Ю. Штурма, Г. Льюрма, Г. Ветге, Г. Гільма, Р. Прутца) (ч. 219).

І. Кр.

Рада — з вартих уваги статей, що можуть мати тривкіше значіння, треба зазначити отсі: Д. Дорошенка, Українська література в 1907 році (ч. 7—8); Г. Шерстюка, „Просьвіти“ в 1907 році (ч. 19—20); І.

Огієнка, Й. І. Житецький (45-літний ювілей наукової діяльності (ч. 30); І. Огієнка, Українська граматична література (ч. 35—36, вийшла й окремою відбиткою); С. Єфремова, Літературний намул (в приводу „Щаблів життя“ В. Винниченка) (ч. 45, 46, 48, 49, 51, 53, вийшла окремою відбиткою); Д. Дорошенка, М. Костомаров (ч. 82); Д. Дорошенка, М. П. Старицький (ч. 88); До історії земської школи на Херсонщині (ч. 112, 113, 114, 117, 119 — цікава й багата на факти і спостереження монографійка, вийшла окремою відбиткою); М. Гехтера, Сільська кооперація (вийшла окремою відбиткою); С. Єфремова, Апостол правди і науки (В 13-літню річницю смерти Драгоманова) (ч. 131); Стороннього, Російські археологічні візди і українські вчені (ч. 134—135); Просвітянина, До шкільних справ (ч. 174—177); О. Мицюка, Переселення та внутрішня політика (ч. 187, 189); С. Єфремова, Карпенко-Карий (літературна характеристика) (ч. 200—203, 206—207, вийшла окремою відбиткою); Д. Дорошенка, Білоруси і їх національне відродження (ч. 246, 247, 249, вийшла окремою відбиткою); С. Єфремова, Драгоманов і єврейська справа (ч. 254—256, 259, вийшла окремою відбиткою); М. Кутівого, Про сучасні земства і дрібну земську одиницю (ч. 270, 271); Д. Дорошенка, Мих. Максимович (ч. 272); В. Доманицького, Словаки, про їх життя та національне відродження (ч. 276—278, 281—282, вийшла окремою відбиткою). В белетристичнім відділі згадаємо відомий роман Еркмана-Шатріана „Історія одного селянина“, який був надрукований в фейлетонах „Ради“ в гарному перекладі М. та З. Левицьких. М. З.

Руслан подавав далі продовжене „Матеріалів до історії зносин Галичан в Буковинцями“, які складають ся з кореспонденції і записок братів Олександра і Осипа Барвінських та Ізидора і Григорія Воробкевичів в р. 1869. В чч. 282—291 уміщені „Матеріали до історії Буковинської Русі“ з примітками д. О. М., які дотикають культурно-національного життя Буковини („Русская Беседа“ в Чернівцях 1869—1876 рр. — Митрополити. — Університет. — Союз. — Музикальні і сценічні твори Із. Воробкевича). Цікаві „Матеріали до політики Русинів від часу так званої „нової ери“ пок. Анатоля Вахнянина (чч. 175—200), знайдені між паперами небіжчика, виявляють багато темних фактів з політичного життя галицьких Українців в кінці минулого століття і значно доповнюють брошуру автора п. з. „Руска справа в роках 1891—1894“ відомостями, які не могли ще бути опублікованими завдяки причинам довірочного характеру. Коротка замітка того ж пок. Анатоля Вахнянина п. з. Про життя питомців і духовенства в літах 1837 і 1838 (чч. 79—81) цікава тим, що вложена на основі оповідання батька автора о. Клива, сучасника і свідка подій, причім деякі недосконалости поправлені впорядчиком д. К. С.

Серію матеріалів до біографії П. Куліша і до зносин російських Українців в Галичинами подав др. Кирило Студинський: 1) Листи П. Куліша до Ом. Партицького в літ 1866—68 (ч. 1—4, вийшли окремо). — 2) Лист П. Куліша до Мальвіни Климковичевої (ч. 6, 7)—з неопублікованим ще текстом вірша П. Куліша п. в. „Корчемна Кобза“ в порівнянню з текстом перерібки сього вірша п. в. „Народний Дом“, надрукованого в женовськїм „Дзвоп-ї“; 3) Листи дра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889—91 (чч. 8—22), що пояснюють заслуги Куліша коло появи історії літератури Огоновського, для якої Куліш зібрав багато цінного матеріалу і навіть подав нариси літературних силветок деяких письменників; 4) Анатоль Вахнянин. Листи до Пантелеймона Куліша, писані в р. 1869 (чч. 75 до 171 — вийшли окремо).

В ч. 292 знаходимо лист короля Жигимонта Августа до батька Жигимонта I в дня 14 марця 1545 р., що характеризує Жигимонта Августа, яко оборонця прав і самостійности в. кн. литовсько-руського, яким він був в першїм періодї своєї політичної кар'єри п. в. З рускої переписки польского короля Жигимонта Августа.

З статей історичних зазначимо отсі: Ол. Барвінського, Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові (на основі жерел) (чч. 20—23, 29—34, 36—42); далі статя дра Богдана Барвінського п. в. Боротьба самоуправи руского воеводства з опришками (ч. 163—169); Перша гостина цісаря у Русинів (ч. 177) (невеличка згадка про побут цісаря Франца Йосифа у Львові і заложене Народного Дому); Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846 — передрук з „Записок Наукового Тов. ім. Шевченка“; в чч. 128—137 надрукований переклад частини університетських викладів пок. проф. В. Антоновича (з літографованого видання „Історія Галицкой Руси“) п. в. „Доля Галицкой Руси під австрійским правлінням“. Тут же занотуємо ще дра Б. Барвінського „До справи достовірности оповіданя про Грунвальдську битву в т. зв. літописи Биховця“ (ч. 40, 41), в якій автор, аналізуючи се оповіданє і розглядаючи його достовірність, приходить до негатиwних висповків.

„Наукову полеміку“ (пристрастну і характеристичну нахилом переходить на особисті справи і рахунки) репрезентують статі: 1) В. Мильковича п. в. „Ще одна відповідь напастникам“ (ч. 1), а саме — д-рови Ів. Франкови і д-рови С. Томашівському на їх замітки в „Ділі“ з приводу „рецензії“ автора на переклад „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського; 2) „Слівце до справи „Bogurodzic-и“ (по причині замітки дра Щурата „Нові голоси критики про Грунвальдську пісню“), дра Богдана Барвінського (ч. 35); 3) „Чи се легкодушність, чи невдалий дотеп?!“ дра Богдана Барвінського (ч. 51) — з приводу замітки

п. з. „З віденської революції 1848 року“ поміщеної в т. 38 „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ (Miscellanea, ст. 1—2); 4) „Чи справді шкідлива?“, дра Богдана Барвінського, викликана критичними замітками в „Раді“ і „Літ.-Наук. Вістнику“ про „Історію України-Руси“ Миколи Аркаса.

Смерть двох визначних українських діячів — В. Антоновича і А. Вахнянина викликали кілька статей і заміток, присвячених пам'яті покійників і їх діяльності в чч. 59 - 62. А. Вахнянини присвячений ряд статей й заміток в ч. 25—34. На 25-літній ювілей славнозв. артистки М. Адамовської відкликнув ся „Руслан“ лише передруком статі д. Л. Старицької-Черняхівської п. з. „25 років сценічної діяльності М. К. Зальковецької. Крім того знаходимо ще такі статі: „З нагоди одинадцятих роковин-смерти П. А. Куліша (передрук в „Раді“ статі М. Ж. в примітках Ол. Барвінського, ч. 38); „Пам'яті Тадея Р. Рильського“ (ч. 224, — за „Радою“) і „Ще до споминів про Тадея Рильського“ (ч. 228, 229, — також за „Радою“); далі: „Пам'яті Володимира Шашкевича“ (з нагоди перенесення його мощей до родинної гробниці) — спомини Ол. Барвінського (ч. 240); „До родословної Федьковича“ (замітка для біографії поета) — подав др. Богдан Барвінський (ч. 175).

З приводу Шевченкових роковин уміщено декілька статей і передруків в ч. 44—9. Ювілеєви віденської „Січи“ присвячена одна стаття (допиє в Відня) п. з. „Ювілей віденської „Січи“, а львівській „Просьвіті“ три: „Сорокліте львівської „Просьвіти“, Ол. Барвінського (ч. 269) (історична замітка про заснування і розвиток „Просьвіти“); 2) „Сорокліте львівської „Просьвіти“ (ч. 270, 271 — обходимо ювілею філією „Просьвіти“ у Львові в р. 1908 й історична замітка); 3) „До сороклітя галицької Просьвіти“ (ч. 279).

Зазначимо ще деякі статі на сучасні теми українського політичного і національно-культурного життя. О. Осип Застирець, В справі реформи шкіл середніх (Уваги і домагання в кругів учит. середніх шкіл) (чч. 3, 4, 8—11 — критична стаття про сучасне становище середньо-шкільної освіти в точки погляду українського клерикала); „Польське славянофільство“ і „Польсько-російське примирення“ (в ч. 51—5); Титка Рєваковича про еміграційні справи п. з. „Паранська справа“ (відповідь на вакиди Стефана Петрицького в бразилійській „Зорі“ оо. Василяннам), „Про церковні і народні справи в Американській Русі“ (чч. 261—266, 268); „Церква а костел“, о. Йосипа Заболотного (ч. 214, 215), в якій автор обговорює справу відносин між русько-католицьким і римо-католицьким обрядами; „Ще деякі замітки з нагоди статі п. з. „Церква а костел“ (стаття надіслана з учительських кругів), а в чч. 64—68 передрук розвідки Володимира Антоновича п. з. Про національні типи

народні“, яка появилася під прибраним іменем „Нивенко“, в грудневім випуску „Правди“ 1888 р., в замітках Ол. Барвінського; в ч. 234, 235 зреченована повість „Сагайдачний“, переповіджена за О. Мордовцем Г. Хоткевичем. У відділі белетристики уміщено понад 25 творів в красном письменстві, здебільшого оригінальних і ще не друківаних, а між ними оповіданя Осипа Маковея і Богдана Лепкого.

У Буковині за 1908 рік знаходимо дуже мало матеріалів в обсягу „успішів“, які могли би мати деяке наукове значіння. Більшість статей — присвячені біжучим справам, а фейлетони — переважно белетристичного змісту. Сі останні містять багато оповідань, драм, віршів, що здебільшого належать перу молодих, початкуючих письменників. Решта статей складають ся, за невеликими виїсками, з передруків. З „Ради“ позичені статі: А. Б., „Українське житє в Росії за 1907 р.“; Д. Дорошенка, „Українська література— в 1907 році“; „Про Марка Вовчка“ (скорочений зміст рефератів, читаних в українському клубі в С.-Петербурзі 12/II 1908 р.); В. Доманицького, „Спомини про В. Б. Антоновича“; В. Доманицького, рецензія на VI т. „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського; Д. Дорошенка, „Українці на Угорщині“. З „Літературно-Наукового Вісника“ передруковано статю Ф. Матусевського „Еміграція в Україні“; з „Діла“ замітку про книжку Буяка „Galіca“ (п. в. „Поляк про Русинів“) і повну похібку і тенденційности статю К. Поліванова — „Сучасний стан українства на лівобережній Україні“. Попри деяких статях навіть не подані відомости, звідки вони позичені. Сюди належать, наприклад, статі: В. Доманицького, „Марко Вовчок“ (на основі нових матеріалів) — реферат відчитаний д. 1 жовтня 1907 року на засіданю Київського Наукового Товариства (з пізнішими поправками); статя проф. М. Грушевського, „Українство і всеславянство“ і ин.

Зі статей, перекладених з чужих мов, вазначимо коротку, але цікаву своїм досить вірним освітленем польсько-українських відносин, статю Рішарда Хармаца п. в. „Русини й Поляки в Галичині“, уміщену в франкфуртськім двотижневнику „Das Freie Wort“; переклад з російської мови статі д. Миклашевського, надрукованої в київській часописі „Мірє Искусств“ п. в. „Українська музика і Лисенко як її представник“; переклад з польської мови статі Богдана Лепкого п. в. „Українське письменство“ (Старі й Молоді) — в варшавського місячника „Sfinks“; нарешті статя „Місія Русинів в Австрії“ — в ч. 10 „Ukrainische Rundschau“ і статя проф. М. Грушевського п. в. „Конець польської інтриги“ — в ч. 136 „Кіевской Мысли“ за 1908 рік.

З оригінальних статей варта уваги статя дра Василя Дутчака п. в. „О спростованю карти власности що до лісів і толок

громадських і сервітутових на Буковині". Се правнича критична й історична розвідка в приводу закону з дня 11 грудня 1906 р. (В. З. Д. ч. 246), який нормує спосіб ревізії ґрунтових книг. На сумну утрату для української науки і національно-культурного розвитку — смерть проф. В. Б. Антоновича — відкликнула ся часопись статями і замітками, присвяченими його пам'яті: в ч. 31 знаходимо статтю „Володимир Антонович“ (посмертна згадка); в ч. 33 — „Похорони Антоновича“ (за „Радою“); в ч. 45 — Л. Ч...с, „В. Б. Антонович“ (в світлі переписки Драгоманова з Франком), на основі II тому „Переписки“ М. Драгоманова, що вийшов в виданю „Українсько-Руської Видавничої Спілки“ у Львові. З нагоди ювілею звістної артистки М. Адасовської дві лише коротенькі замітки: „Ювілейне свято Марії Заньковецької“ (ч. 10) — коротка звістка про обхід ювілею і „Ювілей Марії Заньковецької“ (ч. 9). В чч. 136, 137 — зреферована кн. „Січ“. Альманах в пам'ять 40-роківин основаня тов. „Січ“ у Відни. Львів, 1908 р.; в ч. 32 — поміщений „Начерк організації української поступової партії на Буковині“.

Вкінці занотуємо два зазиви до українського суспільства в справах, що безпосередно дотикають ся нашої наукової діяльності: 1) „Кілька слів в справі збираня вишивок“, Марії Трусевичевої (іюясненя до відозви „Жіночої Громади“ в Чернівцях про збираня вишивок) і 2) дра Осипа Маковая, „Літературна спадщина по Ізидорі Воробкевичу“ (відозва до суспільства з приводу виданя творів Із. Воробковича, в якій автор, подаючи відомости про літературну спадщину письменника, запрошує надсилати ще неопубліковані його рукописи і листи). *Ол. Н.*

Орган львівського Українського Педагогічного Товариства — **Учитель** не приніс у 1908 р. — крім одної розвідки д. Ів. Созанського п. з. Олександр Духнович (Угро-руський автор народних учебників і публіцист) (чч. 9—12), яка вийшла окремою відбиткою й буде обговорена на иншій місці — нічого, що безпосередно дотикало б української історії чи письменства. З инших згадаємо: А. Алиськевича, Діалекти й літературна мова в їх взаїмнім відношеню (чч. 17—19); дра Ів. Демянчука, Язиковий спір у теперішній Греції (чч. 6—7); дра В. Щурата, Картка в історії європейської драми (про П. Кальдерона деяля Барка) (чч. 4—5); його ж, Новочасна еспанська література (ч. 11). У відділі повей знаходимо твори: Щурата, Бернзона, Кардуччі, Буда, Арентсена, Ребена, Рішпена, Гарокура, Асника, Конопніцкої.

Орган українського „Красного Ревізіійного Союзу“ — місячник **Економіст** (Львів) — не приніс також у 1908 р. ні одної статі, яка мала би історично-науковий характер. Зі статей на сучасні теоретичні й практичні теми занотуємо: С. Кузика, Консумційні спілки на Україні

(ч. 8); І. А., Українська преса про земельну справу (ч. 4); того ж автора, Автономія України (ч. 8); Потребительські спілки в Київщині (ч. 12); М. Гехтера, Сільська кооперація в Росії (ч. 12); П. А., Економічні нариси (ч. 2); Н. Биховського, Межі капіталізму в сільському господарстві (чч. 9—12), переклад вийшов окремою брошурою; В. О. Тотоміанца, Принципи й теорія кооперації (чч. 11—12), переклад — вийшло окремо; В. А. Поссе, Ідеали кооперації (ч. 10), переклад — вийшло окремо.

Нива — часопись, присвячена суспільним і церковним справам галицької України принесла в 1908 р. між ин. дві статі дра В. Щурата. Перша — п. з. Із студій над почаївським Богогласником (чч. 12—17) — вийшла окремою відбиткою й була обговорена вже докладніше в Записках, т. LXXXV; у другій — п. з. Св. Іван Золотоустий на Руси (чч. 5—6) — автор виказує значний вплив писань Золотоустого на старо-українське письменство у найважніших його творах і напрямках (Златоструї, Златоусту, Марґарити, Ізмараґди, — проповідництво, педагогічно-дидактична література [Побученія, Посланія], вірші, пісні й ин.) починаючи XI-тим, а кінчаючи XVIII-тим вв. У спеціальній екскурсі виказує також залежність від Золотоустого вченого посланія київського митрополита Никифора до в. кн. Володимира Мономаха (XII ст.). З инших занотуємо інтересні замітки о. М. Стрільбицького п. з. Дім галицько-руського священника в I-ій половині минулого століття (ч. 4) — продовження таких заміток його у „Ниві“ в 1906 р. (чч. 1—4) і (передрук в „Руслана“ чч. 254—256), о. П. Філяса п. з. Причинки до історії руської Церкви в Канаді (ч. 24). Вкінці згадаємо бібліографічні замітки о. Й. Боцяна п. з. Із церковної штуки (ч. 2) — рецензії на: В. Щербаківського, Деревляні церкви на Україні; Е. Сіцинського, Южно-русское церковное водчество; К. Мокловського, *Sztuka ludowa w Polsce*, — і такі ж його замітки п. з. Каталогі старинностей (чч. 20—21), — на: др. Іл. Свенціцького, Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати; — Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ; — Церковно-и русско-славянскія рукописи публичной бібліотеки Народнаго Дома во Львовѣ; — Описаніе иноязычныхъ и новѣйшихъ карпато-руськихъ рукописей бібліотеки „Народнаго Дома“ во Львовѣ; — Опис рукописів Народнаго Дому в Колекції Ант. Петрушевича т. I.

Орган наймолодшої генерації наших письменників і письменниць (переважно зі шкільних лавок) — **Бжола**, що з початком 1908 р. став виходити щомісячними випусками у Львові під ред. д. М. Венґжина, не приніс у своїй науковій відділі нічого для нас інтересного. Одинока стаття історично-літературного характеру д. М. Евшана п. з. Козачина в українській поезії (чч. 3, 5—8) — надто загальна й поверховна, щоб

могла зацікавити історика українського письменства. У белетристичнім відділі зустрічаємо цілий ряд нових, незвісних дотепер імен і псевдонімів; зі старших відомих письменників дд. М. Яцкова і М. Чернявського.

Орган угорських Українців тижневик **Наука** (Унігвар) не принесла нічого цікавого. Занотуємо хіба П. Мацкова, Історія гр. кає. русс. церкви св. Іосифа Обручника въ Toronto, Ohio (півн. Америка) (ч. 14) і Е. Невицького, Практична грамматика О. А. Волошика (ч. 13) — рецензія на нову Граматику народньої угро-руської мови, яку редактор „Науки“ О. Волошин видав мадярською мовою й яку мадярська Академія у Буда-Пешті преміювала 200 коронами.

I. Kr.

Бібліографія

(рецензії та справоздання).

Б. А. Ромаповъ — Смердїй конь и смердъ (по Лѣтописи и „Русской Правдѣ). (Извѣстія отд. рус. языка, 1908, III, с. 18—35).

Автор спинаєть ся на звиснім оповіданню про княжий вїзд на Долобськїм озері. Аналізуючи його, він приходить до переконання, що в сій нараді, як говорили про час, коли зробити поход на Половцїв, то ішла мова не про участь в тїм поході смердїв, а смердїх коней, і робить в того такі виводи:

смерди не беруть участи в загальнім поході;

віче не може смердами распоряджати;

смерди дають в похід своїх коней, на княже слово.

Сї виводи противлять ся звичайним поглядам на смердїв. Автор не приймає звичайного тепер, подвійного толковання назви „смерд“ в значінню ширшім — всіх підданих, і в значінню тїснійшїм — селян, дрібних власників-хлїборобів; він бачить тільки княжих селян, і аналізую постанов Рус. Правди про смердїв потверджує сей погляд: смерди княжі люде в тїснійшїм значінню.

Не вважаючи одначе на дотепність вихідної гадки, і на досить значну зручність, в яку автор аргументує свої погляди, можна тільки похвалити скромне закінченнє, що замикає його статью: „Сказанное, конечно, не разрѣшаетъ вопроса, но, думается, нѣсколько обосновываетъ законность самой его постановки“. Сама вихідна гадка, що смерди служили тільки своїми конями (воєнно-кінська повинність), хоч в даного тексту виходить зовсїм правдоподібно, ледво чи може бути прийнята: дуже тяжко помирити такий воєнно-кінський побор на війну, без притягання до війни самої людности, з иньшими обставинами і фактами тоді-

шого життя. І ті далші виводи, які автор робить потім в звязку з сими відкриттями, дуже гіпотетичні. Стаття безперечно інтересна ріжними тлумаченнями й поміченнями, відкриває у автора смілу конструктивну гадку, але поставленого питання про смердів справді „не розрішає“.

М. Грушевський.

П. Голубовскій — Интересный юридический случай конца XI вѣка (К., 1907, ст. 10).

Се відбитка з юбилейного збірника пок. Антоновича, не виданого досі за смертю редакторів, і одна з останніх робіт покійного київського ученого. Я мав нагоду згадувати побіжно про неї в своїм некролозі про пок. автора, — сподівав ся тоді скорого виходу збірника, але він не вийшов досі. В сій статі пок. історик з звичайною своєю віртуозною тонкістю обробляє оден маленький епізод — оповідання про чудо Бориса і Гліба над невольницею в м. Дорогобужі. На значінне його з становища історії нашого права я вказував ще в своїй Історії Київщини (1891), потім в Історії України Руси (т. III, с. 324 другого видання); але в історично-юридичній літературі якомсь оминали сей інтересний епізод. Пок. Голубовський трохи ровійшов ся зі мною в розумінню його. Він бачить в сій жінці з Дорогобужа, про яку оповідає чудо, не „робу“, а закунку. Думаю одначе, що на се нема сильних підстав, які б змусили нас відійти від букви оповідання, яке називає її робою. Зовсім вірно аналізуючи далі ту юридичну норму, яку дає се оповідання, покійний автор пробує реставрувати в стилю і формі Руської Правди вигляд сеї норми, про невідповідальність свобіднороджених дітей за фізичну невідатність своїх батьків-невільників (або закупів): „а закупъ не скончеваєть цѣну, то дѣтямъ не надобѣ, оже ся родили незакупи; оже закупи — то скончати“. Нарешті, не вдоволяючи ся й тим, доповняє текстом чуда звісний, дуже неясний і сумнівний в своїй нинішній формі параграф Р. Правди, в такій формі: „Оже господинъ приобидить закупа, а уведесть ему вражду, то лихомъ быти ему цѣны его; а оже увередить цѣну или купу ли отарицю, то то ему все воротити, а за обиду платити ему“. Зроблені сї реставрації тонко, дотепно, — але можуть мати вартість тільки гіпотетичну.

М. Грушевський.

Н. Петровъ — О новооткрытой кievской монетѣ XIV вѣка, Харків, 1908, ст. 8 (з XVIII т. Сборника Харків. Іст.-філ. тов.).

В вересні 1906 р. під м. Трипілєм знайдено горнець з срібною монетою, з іменем Володимира Ольгердовича, князя київського, коло сто штук. Про сю нахідку подав був замітку київський нумізмат К. Болсуновский в час. Київлянинъ, 1906, ч. 296. Він вказав на напись сих

монет, прочитану ним як „Романинов“ і на підставі сього признав сю монету денарам князя Романа, згаданого (анахроністично!) в звіснім оповіданню рус.-литовської літописи про похід Гедимина на Київ, а сього Романа зробив київським князем в рр. 1320—1362. Проф. Петров, оглянувши одну з знайдених монет і фотографії з кількох інших, насамперед відкидає лекцію д. Болсуновського, читаючи напис на монеті „маониновъ“ й толкуючи її так: ма(стер) опи(сим) новъ(городець). Толкування у всякім разі не дуже правдоподібне, і вимагає уважної перевірки сеї легенди на самих монетах. По друге, проф. Петров не годить ся з звичайним поглядом (висловленим пок. Антоновичем), що в центрі написи ми маємо татарську тамгу, а добачає тут ініціали князівського імени І. С., або І. S., або К., і бачить тут ініціали імен Івана-Скиргайла і Кейстута. Дивна була б одначе се комбінація імен — Володимира і Скиргайла! Тай контури сих букв не дуже скидають ся на такий ініціал.

З того всього моральна наука була б та, що монети з іменем Володимира взагалі повинні бути простудіовані, і нумізмати-орієнталісти повинні пояснити, що може значити та „тамга“ монет; а особливо докладному студіюванню повинна бути піддана та нова велика нахідка сих монет, які д. Петров уважає Скиргайловими.

В деякі інші подробиці статі проф. Петрова, про які теж можна б було поспорити, не входжу. Було б пожадано, аби ся статейка пок. ученого викликала більше заінтересованнє сими монетами, а перед усім добре виданнє та опись їх нової нахідки. *М. Грушевський.*

Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracyi, memoriałów i t. p., wydał prof. Gałkiewicz, Drohobycz, 1906, str. 407.

Під таким заголовком вийшов збір актів до історії міста Дрогобича і околиці, виданий тамошнім гімназіяльним професором, Гонткевичем, коштом міста. Він обіймає документи від р. 1392 до 1801, ілюструючи історію Дрогобича під польським правом.

Польські королі пізнали скоро значіне Дрогобича задля богатих покладів соли і тому старали ся піднести його численними привілеями. Ягайло надав Дрогобичеві маґдебурське право і вільний вируб дров в королівських лісах на опал і будинки. Жигімонт I позволяє для удержаня доріг в добрім стані побирати по 3 денари від возів, що переїзжали через місто зі солюю або товаром; дозволяє заложити в місті проїнацію і побирати в неї цілий дохід; увільняє села дрогобицького староства грецького обряду як Трускавець, Грушову і інші від відумерщини за викупну суму 500 зол. і позволяє пасти товар на королівських ланах і лісах без оплати жеровини, котру складали давніше. Стефан Баторий

позволяє кожному з мешканців міста виробляти і продавати і горівку. Північні королі надавали подібні привілеї або затверджували привілеї попередників. Нарешті Йсиф II затвердив Дрогобичеві посідане громадського майна і пропінації, признав вільний вибір бурмістра і міської ради, позволив мати річні ярмарки і надав новий герб (перший герб надав місту Казимир Великий), який місто до нині має.

Дрогобич вів велику торгівлю сіллю, по котру приїздили купці з Литви і України. Великі доходи мало місто також з пропінації. Торговля спочивала головно в руках Жидів. Мусли вони тут осісти ся вже за Казимира Великого, але першу згадку про Жидів в виданих актах знаходять ся за часів Жигмонта Августа 1569 р., в котрім двох Жидів, Самуїл Маркович з Холма і Ізаак Якушів зі Львова виступають королівськими арендарями пропінації. 1578 р. забороняє Степан Баторий чужим Жидам брати аренди і торгувати, крім днів, призначених на торг. Новопривбувший Жид не смів під карою 1000 гривен перебувати в місті довше як 3 дні. Та заборона правдоподібно не тривала довго, бо в 1663 р. жалаять ся міщани перед люстраторами, що Жиди, осівши против права та мійських привилеїв цілою улицею на передмістю, мають ріжнородні склепи, беруть участь в публичних торгах та шинкують всякими напичками. Саме місто погодило ся з Жидами скоро; в 1664 р. магістрат, змушений фінансовими клопатами, винаймає Жидам один шинк і 10 склепів, увільняє їх від деяких тягарів та оплат; в спорах між собою можуть вони судити ся самі. Правда, небаром нарікають міщани на жидівські шахрайства, але Жиди все таки зістають ся на місці.

До історії цехів маємо грамоту Батория 1578 р., що позволяє оселяти ся тут і організувати ся всякого рода ремісникам і дарує місце під будинки. З усіх цехів розвивав ся найліпше шевський. Новопривбувший ремісник, який хотів дальше вести своє ремесло, мусів зложити присягу місту, вкуштити ся до цеху, закуштити в магістраті ятку і платити з неї до міської каси що року означений чинш. Властитель ятки мав право продати її иньшому за згодою магістрату (документ з 1754 р.).

Головним укріпленням міста були мури докола костела, фундованого Ягайлом. З часом вони сильно підупали. Жигмонт I двічі вивав міщан, щоби направляли укріплення, дбали про армату і амуніцію. Але міщани, так само як правительство, не дуже тими справами клопотали ся, як і по иньших містах. Люстрація, переведена 1663 р., представляє дрогобицькі укріплення в сумнім стані: палисад на валах нема, тільки одна башта в добрім стані, инші повалені та знищені. Частину тої руїни треба приписати козакам, котрі й костела не зіставили в спокою, ушкодивши м. и. органи.

Про жите українського елементу дають видані матеріали дуже мало

вістий. Воно було утруднене дуже задля некорисного положення Українців в польській державі, головні в Галичині, що найскорше зі всіх українських земель дістала ся під польські впливи, а до того ще в місті в магдебурьським правом, яке віддавало заряд міста в руки католиків-Поляків, а православних Українців від нього майже цілком виключало. Польські королі пильно дбали про розширене католицької віри, отже і польської народности в українських землях. Вже Ягайло закладає в Дрогобичи костел Пречистої, а парохони дає різні привілеї; наступники Ягайла не забувають за костел та його парохів та дають їм щораз нові докази своєї ласки в формі різних надань. Цілком противно було з православною церквою і її духовенством. Польські королі не тільки не пособляли їм в нічім, але ще ставили перешкоди на кожнім кроці. Українське духовенство поносить разом з селянами такі тягарі як нпр. „відумерщина“; 1540 р. забороняє Жигмонт I на просьбу міщан-католиків православним ставити церкву (sinagoga) в середмістю, мотивуючи заборону тим, що давнійше там не було церкви. Села Дрогобиччини роздають польські королі виключно польським шляхтичам. В документі з 1409 р., яким Ягайло надає 3 села Дрогобиччини: Почаєвиці, Гаї Вишні і Нижні польському шляхтичеві Станіславови Коритці, заявляє король, що бажає „nobilitum generum propagines in terris Russiae dilatare“. Під словом „nobilitum“ треба розуміти польську шляхту. Наступники Ягайла були переняті такими самими бажаннями та вступали в сліди попередника. Найвисші уряди: староство і вйтівство оставали виключно в руках Поляків. До міської ради та судівської лави православних спершу цілком не припускали. Доперва Жигмонт I дозволяє на прошенне православних міщан в часі коронації сина 1530 р. вибрати 2 радних православних (ritus Rutenici) в загального числа 5, і 3 лавників; але ще в тім самім році на домагане радних і міщан-католиків зносить ту постанову і обмежує число радних православних на 1, і число лавників на 1. Ся подія, як і пізнійша, згадана мною вище справа будови нової православної церкви в 1540 р. свідчить найлучше, на які перешкоди зі сторони католиків, правлячих міщан, були наражені православні в своїх змаганнях до рівноправности.

З часів австрійського володіння треба спізнати, що 1813 р. надав дрогобицький магістрат монастир по Кармелітах, знесених Йосифом II, Василянцям, що мешкали до тепер на Лишнянськім передмістю, під умовою, що будуть займатися наукою і удержувати в монастири 3 нормальні класи в німецькій мові. Костел св. Трійці, давнійша власність Кармелітів, перейшов в руки Василянцям.

Так представляє ся зміст виданих дрогобицьких актів; повного образу життя Дрогобиччини вони не дають. Се і неможливо, коли зва-

жимо, що тільки 104 актів, з котрих коло 30 містять тільки потвердження попередних, обіймають час від 1392—1813 р. отже більше як 400 літ. До життя православних належать безпосередно тільки 3 акти: XVII з 1530 р. в справі участі православних в міській раді і суді, XIX з 1533 р. в справі „відумерщини“ і XXIII з 1540 р. в справі будови церкви (звісний уже давно)¹⁾. Видавець і не дбав про такий повний образ життя Дрогобиччини; він видав тільки всі акти, переховані в дрогобицькій архіві, а тих було тільки 104.

На доповнення подам децю з рукопису бібліотеки Осесолінських у Львові (під ч. 2901), що обіймає рішення дрогобицького суду замкового в часу від 1753 до 1770 року (але актів з 1763—1768 р. нема). Про українське національне життя згадок і тут небогато. Під датою з 8 марта 1757 р. знаходимо вістку про брацтво при церкві св. Хреста; 14 мая 1757 р. наказує суд місту давати до брацтва при церкві св. Трійці 40 золотих річно в доходу ратушного і горівчаного, згідно з давнішою постановою Хоментоского, старости дрогобицького, і приреченєм міського магістрату. Під датою з 23 мая 1770 р. згадує ся про донацію короля Яна Собеського Василянам на Липнянським передмістю в 6 липня 1691 р. Богаті натомість вістки про ославленого Зельмана Вольфовича. Так довідуємось з акту з 7 червня 1755 р., що Зельман, оскаржений про отруте Хоментоского, гетьмана польського коронного, старости дрогобицького, був 1729 р. засуджений на опущене міста під карою смерти. Одначе по якімсь часі удало ся йому вернути до міста, де як арендар доходів дрогобицького староства в 1752—1755 р. дав ся сильно в знаки головно християнам, а також і декотрим Жидам Дрогобича і околиці. Про его надужитя і злочини свідчать найлучше візнаня свідків з 9 червня 1755 р. Довідуємось з них також, що Зельман, кушпир з професії, походив з убогої родини. На підставі сих візнань суд засудив Зельмана на шибеницю. Але Жида викупили його за пятьсот червоних золотих від смерти, а суд засудив на досмертну вязницю в ратуши. Про се оповідає акт з 14 червня 1755 р. Майно Зельмана, присуджене покривдженним через него, отаксовано на 14.245 польських золотих 28 червня 1755 р. З акту з мая 1757 р. дізнаємо ся, що Зельман майже пів року по засуді старав ся утікти в вязницю; коли його замір викрив ся, дістав імя Jędrzeja і був запроваджений до монастиря Кармелітів. Коли умер, не сказано тут, але в акті з 13 мая 1757 р. говорить ся про него як про умерлого. Про родинне життя Зельмана довідуємось з акту з червня 1757 р., що 1753 р. оженив ся з донькою Мі-

¹⁾ З приводу його дікусія в Записках т. XXX: „До історії „руського обряду“ в давній Польщі“.

хеля Шльомовича в Калуша Лією, а по її скорій смерті в її молодшою сестрою, що вже була заручена з його внуком. *К. III.*

А. В. Стороженко — Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовскаго (Чтенія кievськi XIX ст., с. 73—80).

— Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами (ibid. с. 67—72).

Се кілька документів і заміток до історії козачини в останній чвертині XVI в.: замітка про родову маєтність Оришовских, „Горишов Ляцький“, в землі Белзькій, повіті Грабовецькій, далі — реляція Оришовского Ст. Баторию про кримські справи і захопленне козаками в неволю двох утікачів-царевичів кримських (1581), лист Саська Федоровича до Оришовского (коло р. 1595) про правдоподібність татарського нападу на Браславщину, лист біск. Верещинського до Саська, 22 марта 1596 р., де він радить йому відстати від Наливайка і покорити ся, нарешті лист Гната Василича, 15 червня 1597 р., з осторогою про татарський напад. Сей лист має печатку, з козацьким гербом і досить дивною напiseю: „копиа войска запоровского“ (чи добре вона відчитана?).

Всі документи видані в рукописній збірці бібл. Замойских. Замітки до них автора дають мало цікавого. Досить інтeресно виглядає фраза про епілог Солоничької кампанії: „Приставшіє къ Наливайку запорожцы, въ числѣ до полуторы тысячи человекъ, по какимъ то соображеніямъ были прощены Жолкѣвскимъ“. Ріже око й гетьманський титул при імені Оришовского; хиба б в лапках („“) його писати.

М. Грушевський.

Левицкій Іаковъ, свящ. — Городъ Путивль (Труды двѣнадцатаго археологическаго съѣзда въ Харьковѣ, т. III, стор. 111—164).

— Историческое прошлое города Сумъ, харьковской губерніи (Труды тринадцатаго археологическаго съѣзда въ Екатеринославѣ, т. II, стор. 79—114).

Обидві сї монографійки доторкають ся міст, що стоять на українській території. Перша складаєть ся властиво з двох окремих частин. В першій частині на підставі вже відомих і опублікованих джерел і праць автор подає огляд вісток про Путивль, кінчаючи першою половиною XIX столітя; через те, що автор обмежив ся на самих друкованих джерелах, його огляд вийшов дуже неповний і доривочний, так що його ні в якому разі не можна наввати історією міста. Друга частина праці „Монастыри и церкви г. Путивля существующія и упраздненныя“, як

довідуємося з примітки, була друкована в 1900 році в Курських Епархіальних Відомостях. „До неї ми тепер робимо доповнення та поправки“ — каже автор. Однак перечитавши статтю в другій, виправленій і доповненій редакції, думаємо, що шкода було містити її навіть в поправках та доповненнями, бо нічого спеціально нового або цікавого до історії монастирів або церков в українських містах вона не дає, хоч при написанню її автор користав з деяких неопублікованих документів московського архива міністерства справедливости та курської духовної консисторії. Шкода тим більша, що ми знаємо, що чимало справді цікавих і вартних праць і матеріалів, ніде не друкованих, переходять в портфелях „підготовчих комітетів“ археологічних візів і ніяк не може побачити світа божого за браком місця і матеріальних засобів у комітетів. А видавати маловартну статтю, хоча б і перероблену та доповнену, котра всього тільки п'ять літ перед тим була друкована, се значить тільки даремно витратити дороге місце.

Друга монографічка д. Левицького „Историческое прошлое г. Сумъ, харьковской губерні“ написана теж виключно на підставі відомих і друкованих праць і джерел. Та через те, що сї праці й джерела подають більше цікавого матеріалу про місто Суми, й сама розвідка вийшла повнішою й цікавішою від першої. Чимало нового й цікавого матеріалу до своєї теми автор міг би знайти в архіві міністерства справедливости в Москві, але добре й те, що він звів до купи й усистематизував розкидані досі по різних виданнях звістки й матеріали до історії міста Сум. Між иншим і на прикладі міста Сум ми бачимо процес витискання українською колонізацією московської. За перших часів існування міста склад його людности був мішаний — почасти московські „служилі“ люди, почасти українські колоністи „черкаси“. В 1678 р. в Сумах налічувалося московських людей 50 і „черкас“ 246. По перепису, зробленому в 1732 році майором гвардії Хрущовим, в місті Сумах було мешканців: української старшини з їх родами — 46 чол. мужеського пола; козаків — 800 чол. муж. пола; підпомічників — 2704 чоловіка; москалів — тільки 14 чоловіка; пушкарів — 267 чоловіка; робітників — 148, духовних — 49, богодільних — 13, а всього в 975 дворах 3818 чоловіка мужеського пола. З сєї цифри, як бачимо тільки 14 припадало на москалів. Автор теж зауважує се цікаве явище й пише, що з часом число Українців все збільшувалося, а число москалів хиталося і взагалі зменшувалося. „Причина сьому, — на його думку, — лежала в особливих політичних замірах московського правительства. Воно силкувалося з одного боку утримати в своїх руках провід в справі оборони нової України і для сього йому були потрібні руські люди. Їм до ручало воно будувати остроги та виконувати гарнізонну службу в ново-

збудованому місті з обов'язково руским воєводою на чолі, бо не було певне в тому, що Українці як слід виконають справу оборони границь, але з часом уботок в москалях все частійше поповнював ся місцевою українською людністю, так що з часом московський елемент зробив ся непомітний. Правительство очевидно поволи переходило до політики довіря в міру свого ознайомлення з Українцями“. Се поясненне автора треба признати неповним, бо воно нічого не каже про те, з яких саме причин так сильно зменшувало ся в українських містах початково досить значне число московської людности.—Вистарчаючи відповідь на се дав д. Альбовський в своїй монографії про Валки, з якої видко, що до сеї утечі московської служилої людности довели централістичні вмагання московського правительства. Що ж до твердження, ніби то московське правительство „поволи переходило до політики довіря в міру свого ознайомлення з Українцями“, воно в такій формі цілком невірне. Факти свідчать, що московське правительство все ставило ся з недовірем до місцевої української людности, й коли воно довіряло кому, то хіба таким своїм прислужникам з місцевої української старшини, як наприклад „осадчий“ міста Сум, Герасим Кондратов та його рід, котрі справді були йому не менше вірні від справжніх „русских“, а служили далеко краще від них, бо боячи ся за свої маетки й знаючи добре місцеві обставини, могли як найліпше придавлювати вивольні рухи українського демосу.

Найбільше цікаві розділи третій, де говорить ся про діяльність першого „осадчого“ міста Сум, полковника Кондратова, й розділ пятий, де зібрано цікавий матеріал для зрозуміння, з якою незвичайною швидкістю зростали маетки української старшини. *М. Залізняк.*

Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704, utgifna af Kungl. samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Carl Hallendorff (Historiska Handlingar, del. 19, № 2), Стокгольм 1908, X+272, 8°.

В останнім десятиліттю має щасте у істориків польський король і саксонський курфюрст Август Кріпкий. Тільки дивно трохи, що не польські дослідники заняли ся ближше сею дуже інтересною історичною фігурою, а більше німецькі (Take, Цікурш, Шмід, Гілебранд, Філіп та ин.) і шведські (Карльсон, Галендорф і ин.); кождий з них приносить низку нових незнаних фактів з політичної діяльности того короля і додає нових красок до характеристики його самого й тодішнього часу. Все те цікаве не тільки з становища польської чи иншої національної історії, але й із загально-історичного погляду. Недавно отсе появили ся нові матеріали до пізнання політики Августа II перед його детронізацією

1704 р., зібрані Карлом Галендорфом, а видані товариством для видавання рукописів до історії Скандинавії.

Ця книжка складається з самих дипломатичних актів з рр. 1697—1704, поділених ось як: I) Акти до політики Августа перед розривом із Швецією: А) Пляни на наддунайські князівства в часі турецької війни; В) Пересправи з Данією і Росією 1698; С) Пересправи через Карловіца в Росії; союзи з Данією і Росією 1699. II) Акти до політики і ведення війни 1701—1704: D) Пересправи з Францією 1701—1702; E) Союз межі Августом і цісарем; F) Відносини Августа до цісаря 1702—1703; G) Воєнні події і проба посередництва в Польщі 1702—1703; H) Воєнні події і пересправи 1704 р. Всіх актів більше сотки; взяв їх видавець з державних архівів дрезденського і віденського; переважно подав їх у скороченю, переплітаючи змістом; в текстах задержано всякі формальні окремішності оригіналів; взагалі видане дуже старанне.

Деякі боки політики Августа обговорював я в першій частині своєї праці „Угорщина і Польща на поч. XVIII в.“¹⁾, а се в II, V і VI гл. До справ звязаних з польсько-угорськими відносинами збірник Галендорфа дав безпосередно дуже мало. За те багато тут такого, що вяжить ся посередно з оброблюваним мною предметом і кидає багато світла на тайні стежки Августової політики. Попробуємо зібрати найбільше характеристичні моменти, тримаючи ся укладу видавця актів.

Наперед, що се за пляни на наддунайські князівства в часі турецької війни? Справа була така, що Август протягом 1698 р. снував думки про опановане Волощини і Молдавії, чи радше розширення своєї суверенної власти на сі господарства і в тій цілі пересправляв навіть з волооським князем. Перший з істориків дав позір на сі Августові пляни Гаке у розвідці про вибір курфїрста на польського короля, пляни виснувані з *Sericum mundi filum* Гребнера-Петерсена²⁾, та матеріал до сеї справи появляється що йно тепер. Август, як відомо, брав особисту участь у турецькій кампанії на Угорщині і по своїм виборі на короля полишив там свої полки, до того як польський король був обовязаний (трактатом 1863 р.) напастувати Турків від Польщі та й польська шляхта наставала (хоч більше словами тільки), на відвойоване Поділля. Тоді то серед поневолених Турками народів перший раз проявили ся несмілі заходи використати ослаблене своїх гнобителів і при помочи сусідніх держав скинути ненависне ярмо. Се могло стати ся, очевидно, при підмові цісаря (як угорського короля) або Польщі або вкінці Мо-

¹⁾ „Записки“ LXXXIII—LXXXVI й окремо.

²⁾ Пор. „Угорщина і Польща“ V, 2 (Записки LXXXV, 53).

сковщини. Отже як було не захопити ся Августови містичним пророцтвом, що йому судило ся запанувати над цілим сходом, стати грецьким імператором і т. ин.? Зверхність над румунськими господарствами була б прекрасним вступом на тій дорозі. Він поручив отже своєму віденському резидентови Ваккербартові навазати зносини з волоським господарем Константином Бранкованом. Ваккербарт вислав туди наперед якогось патра Еліяса, а з початком весни 1698 р. секретаря Моро і якогось Альбанця Арбонаса. З їх справозданя (№ 1) виходило, що перший міністер Константин Кантакузено прийняв ідею польського протекторату дуже щиро, впевняючи агентів, що „Волохи можуть сподівати ся тільки трьох спасителів на сім світі: або римського цісаря, одначе до нього не мають уже довіря; або московського царя, рідного їм грецькою вірою, та сей живе далеко і єсть паном занадто гострої дисципліни; думали вже й про В. К. В., та не знали ані шляху ані способу, вони писали що правда у Польщу, одначе сусідські народи, Козаки і Подоляки, перестерігали їх, що не треба собі робити надії на прихильність і союз з Річипосполитою“ (ст. 2). Господар і міністри мали висловити бажане, щоби польський король не ішов просто на Волощину, як задумав, а тільки долі Дністром до Тегині й опісля заняв Білгород; як господар дістане про се звістку два місяці наперед, зможе поставити до помочи 50.000 людей, одначе без явного попереднього союзу (ст. 5). Дальше Кантакузено просив, щоби Август не провадив у Волощину Поляків, а тільки свої добре дисципліновані німецькі полки (ст. 7). Він радив, щоби Август старав ся перетягнути на свій бік ковацького гетьмана Палія (den Cosaquens Generalen, nahmens Balia), він зробив би добру диверзію против Татарів (ст. 9); а вкінци застеріг ся, щоби про сей плян нічого не знав „турецький донощик“ — молдавський господар (ст. 12). Пересилаючи сї відомости Августови Ваккербарт вказував і труднощі в сім пляні, а се претенсії угорської корони до обох румунських господарств, одначе бачив одночасно й великі користи і давав поради в тім напрямі. В його замітках цікаво те, що положено натиск на розрив правно-державних відносин межи Туреччиною і Кримом і висловлено думку розбудження повстаня против цісаря Турків у Болгарії, Македонії й Альбанії (ст. 21—22) — пляни поновлені Петром В. 1711 р. Та з усіх тих замислів не вийшло нічого, як знаємо. Причини тому були ріжні: перша та, що цісар, сподіваючи ся смерти еспанського короля і тяжкої боротьби з того приводу, пер до закінчення турецької війни навіть без Польщі; друга — що польська шляхта ніяк не хотіла йти на руку Августови і своїм бережанським бунтом поперехрещувала заходи короля; вкінци та, що й серед Августових дорадників показала ся опозиція против тих плянів. Тоді то Август на місци розваленого кумира поста-

вив при помочи царя Петра инший — ливонський.

З царем навязати зносини старався Август ще в осени 1697 р., просячи його приготувати при литовській границі московські війська на поміч Августови против партії контистів (ст. 25). Сю прислугу цар зробив йому, і вже на початку 1698 р. бачимо нові заходи Августа здобути московську поміч против неприхильної йому польської шляхти. В наказі своєму послови в Нідерляндах (Петро подорожував в тім часі по Європі) Бове 13 лютого поручав він просити царя, щоби „не розпускав зовсім військ при литовській границі, тільки тримати їх недалеко і приказати бути готовими нам на поміч, бо французькій хитрости не можна вірити і не знати, що ся корона на найблизшу весну не приготує чого против нас“ (ст. 27). Бове мав також питати царя, чи згоден він вести війну з Турками поруч Августа навіть у такім разі, як цісар і Венеція помирились би в Портою (№ 4 а). Цар прийняв се останнє предложене радо і відложив сю справу до близшого порозуміння по своїм повороті. Про непорозумінне межі королем і польськими панами висловився дуже характеристично. „Він сказав дальше, що йому прикро чути, що В. К. В. стрічає ще стільки клопотів з боку польських сенаторів; він вичисляв широко способи, яких уживав, щоби приборкати надмірну волю боярів і стрільців і виробити собі царську повагу“ — писав Бове в Гаґ 24 мая (№ 8) обіцяючи на бажане списати докладно сі царські поради (ст. 40). Август післав зараз генерала Карловіца у Відень на зустріч цареві, щоби розпочати пересправи (№ 9 і 10), та Петро незабаром мусів повертати до дому і міг порозуміти ся сам з королем. Про візд їх у Раві оповідає реляція графа Седльницького цісареві 21 серпня (№ 11). Цар виявив наперед своє невдоволення, що в Кракові не прийнято його як треба було, „та взагалі показав свою неприхильність польській нації“ (ст. 47). Король обдарував гостя на 20.000 таларів, „московський гостинець оцінювано далеко низше“. Оба монархи радили секретно, тільки Пшебендовський був з ними, однак — на погляд Седльницького — не було там нічого серйозного і король мав бути невдоволений стрічею. Коли ввійшла бесіда на те, щоби вести турецьку війну без цісаря і Венеції, цар не показав вже охоти до сього плану, хоч би й тому, що „польські королі — се діти, що стоять під опікою“ (ст. 48).

Август післав ген. Карловіца в царем у Москву для дальших пересправ, очевидно, вже не в турецькій справі, а в иншій — шведській. Одночасно робив король заходи, щоби мали царську поміч против польської шляхти на той час, коли буде треба зробити політичний переворот у Польщі.¹⁾ Карловіц дістав під кінець осени письмо від Байхлінґа

¹⁾ Пор. „Угорщина і Польща“ II гл. (Записки LXXXIV).

з порученням просити 20.000 піхоти на поміч королеви при сподіваній ворохобні у Польщі. При тім мав посол обережно предложити цареві частинний розділ Польщі.¹⁾ Цар обіцяв прийти з підмогою навіть більшою²⁾, одначе відкинув гадку територіяльної заплати, вдаючи з себе безкористовного політичного ідеаліста.³⁾ В неофіціальній частині при чарці понав цар у сердечність, дуже жалував Августа, що має неслухняних підданих, й обіцяв не тільки ратувати його дорогу особу від напасти „тих варварів“, а також пробити йому дорогу до дідичности й абсолютизму; все те цар поручав „своєю чесною німецькою душею“.⁴⁾ Він висловив бажанє, щоби король не давав иншим сусідам частин своїх країв за сподівану поміч від них; він поможе йому всею своєю силою, не домагаючи ся нічого в заплату.⁵⁾ Він хоче показати, що король дарував свою шаблю в достойні руки (тут цар витягнув палаш і додав сміючи ся): „тільки кілька панських голів з пліч! лише не тратити часу, я вже знаю з досвіду, що помагає!“⁶⁾ Карловіц прийняв сі царські обіцянки як

¹⁾ Пор. „Угорщина і Польща“ V гл. (Записки LXXXV, ст. 63); там подані виписки з реляції Карловіца, надрукованої перший раз в Гаке „König August“ (ст. 26—27). Тут видавець повторив її під № 15 а (ст. 59—60).

²⁾ Ich bekam auch sofort ganz genereux die anwort, dass nicht mit 20.000 allein, sondern mit mehren beygestanden werden solte, ja wan et nöthig würde, solche Cz. M. selbst anführen wolten (ст. 59).

³⁾ „Уг. і Поль.“ I. с.

⁴⁾ Gott kennet mein Gemüethe, sagten hiernachmahlen I. Cz. M. abends bey dem Trunk, und wie redlich und auffrichtig ich es mit dem Könige maine, auch wie hertzlich ich bedauere, dass Er über so unbändiges Volk herschen und sich vom demselben chagrinen lassen soll. Darumb werd ich auff seine... sobald als Er nur wincket, auff dass Er sicht etwa was zu Gemüthe ziehe und Seiner mir so lieben Gesundheit Schaden thue. Aber wan ich komme, so soll es nicht sein, umb meinen Brueder allein vor denen insolentien diser Barbaren schützen zu helfen; sondern Ihm den Weeg zu der Souveraintät zu bahnen; und dises schwöhr ich Hoch und Teüer, ist mein Ernst, ob man auch schon saget, es sey wider die Politik; ich hab ein Ehrlich Teutsches Gemüethe; Gott aber sey Richter zwischen meines und des König Herten und der mues auch, so er anderss gerecht ist, dassjenig so falsche list gegen das andere höget, Zeitlich und Ewig strafen (Карловіц до Байхлінга 29 XII 1698, № 15b).

⁵⁾ Ich solte K. M. schreyben, Sie möchten nicht etwa Ihren übrigen Nachtbahren ein Theil Ihrer Lande, vor die zu hoffen habende Hülffe abtreten; Er wolte mit aller Macht beystehen, alles, ohne etwas davon zu begehren (ст. 62).

⁶⁾ Er lachte darüber und sagte: nur etliche Köpffe der Grossen herunter! Aber ohne Zeitverlihren, ich will redlich beystehen, den ich habe es probiret, was es hilft (тамже).

певні, „бо се пан характерний, що дотримує кріпко слова“, тільки треба з ним обходити ся обережно, як взагалі з усіми Москалями, бо „тут взагалі зовсім инакші порядки і звичаї“ (ст. 63). Він радив Байхлінґови, щоби король не марнував часу і покористував ся добрим настроєм царя, бо „пора велика, як її раз випустити з руки, то може й за сто літ назад не повернути“. Одночасно одначе висловив посол свій сумнів що до безкористовности царя: а як що він домагатиметь ся заплати після помочи або не виведе своєї армії з Польщі? (ст. 62). Та Август не міг вдоволяти ся самими тільки словними обіцянками царя, він поручав послови (16 лютого 1699) просити якогось обезпеченя, що в разі потреби московська поміч буде готова під літо: „до того часу Поляки не почнуть нічого, бо явного бунту против короля не треба так скоро бояти ся, натомість можна сподівати ся таємних засідок на скритовбийство отрутою чи мечем“. Добре було б, як би цар оголосив на письмі приказ своїм міністрам такого змісту: „Як зачувати, то на польського короля, найдорожшого царського приятеля і сусіда, приготовують ся всякі таємні замахи з боку невірних людей; цар хоче остерегти кожного перед такими замислами і заявляє, що заступить ся за короля, як би що задумано противного йому; а як би король потерпів яке нещасте через зраду, то цар пімстить ся як найострійше цілою своєю силою, цілу Польщу переменить в руїну і пустиню, так що заходи против короля не тільки до нічого не доведуть, а ще принесуть шкоду винним і невинним“ (ст. 67—70). Вкінці з огляду на чутки, що польська опозиція хоче перетягнути на свій бік Палієвих козаків і буджацьких Татарів, добре буде, як цар пішле туди свою пересторогу (№ 16). Як прийняв Петро сі нові бажаня Августа, не знаємо. В листі царя королеви (з Азова 4 липня 1699, по латині) читаємо тільки: „Діставши Твій лист видали ми приказ у Смоленськ і на Україну гетьманови вібрати війська й повести їх через граніцю, щоби як найскорше могли служити вашій воли. Хотіли б і ми самі з прихильности присилувати їх до вічного послуху тобі“... (№ 19). З другого боку Август зобовязував ся через Карловіца (в наказі 9 серпня 1699) прийти цареві на поміч, як би против нього вибухнуло повстане або зайшли які труднощі, і в тій цілі задержує в Польщі частину своїх саксонських військ (№ 23 а). Ще яснійше сформуловане се обопільне обезпеченє в наказі Карловіцови 8 лютого 1700 (№ 28 а, пункти 4, 5, 7); король бажав його розтягнути і на обосторонних наслідників: „Особливо має Карловіц також се предкладати і довести до порозуміння, щоби сей союз розтягав ся і на наших спадкоємців і на віки був обезпечений; на його основі сильна й достаточна поміч з московського боку забезпечить нам без шкоди всі права, добра і користи, набути нами за життя в Польщі і сусідніх краях,

і поручить нам їх спокійне посідане й уживане“ (ст. 112). Тому то цар мав зобов'язати ся піддержувати претенсії Августових спадкоємців до польської корони всякими можливими способами: радами, пересторогами чи навіть оружною силою.¹⁾ Так стояли справи перед шведською війною. Бачимо, як Август раз-у-раз повертає до задуманого пляну політичного перевороту в Польщі і не перестає робити заходи у сусідів здобути на сю ціль поміч, жертвуючи з свого боку частини Річпосполитої в заплату. Скільки варта була обіцянка царя, годі знати, бо воєнні події поперехрещували пляни московсько-саксонської спілки; одначе єсть підстави сумнівати ся, чи цар був щирий, він радше удавав, хочаби приєднати собі Августа для балтійської справи. Як би царські слова мали якийсь реальний зміст, то Август не був би капітулював перед шляхтою 1699 р. В кождім разі такої обіцянки не стрічаємо у трактатах межі царем і королем, ані 1699 р. (№ 25) ані 1703 (№ 69). Ливонська спілка дала всі плюси Петрови, а всі мінуси Августови, першого вратувала, другому відобрала корону і погребала реформаційні пляни, а в остаточнім результаті цар Петро став роземником межі Августом і шляхтою і то не в інтересі суверенности короля, яку присягав здобувати, а в користь шляхотської волі, чи там політичних інтересів Росії.

До справи політичного перевороту в Польщі належить ще згадати два акти: безіменні Geheimbe allerunterthänigste Puncta an I. K. M. zu Pohlen з р. 1699 (№ 22) і меморіал Флемінга в справі шведської війни з вересня 1700 (№ 27). Пункт 8-ий першого акту, що разом з иншими ще мав бути пояснений устно, такий: „Яким способом може король зробити, щоби Польща дозволила цісареві і цареві вічну комунікацію через свої краї задля війська, на всі часи, без нарушеня прав і шкоди корони?“ (ст. 88). Два дальші пункти говорять таку саму „комунікацію“ в справах фінансових і торговельних, а 11-ий порушає можливість втягнути до сеї спільности ще й Саксонію. Останні три пункти доторкають ся способів, як довести Річпосполиту на таку згоду та на те, щоби на будуще королями вибирано тільки саксонських князів²⁾ та

¹⁾ Dass dieserhalb des Czaars Mst. und Lbd. Sich adstringiren gedachte Unsere Erben obangedeüteten falls in allen nie... und an die Cron Pohlen habenden praetensionen kräftiglich zu schützen, und damit Ihnen von der Republic in allen Stücken vollkommene Satisfaction geschehe, etweder durch gütliche Erinnerungen, bedrohliche Anmahnungen, oder da solches nicht zulänglich, durch würlkliche Gewalt der Waffen zu verhelffen, und die Wiederwertigen solcher gestalt zu Compelliren (№ 28 a, ст. 112).

²⁾ Was vor Nutzbährkheiten der Republic von Pohlen hiebey zu verschaffen? dass dieselbe gar gerne auff solche Erbliche bewilligung

як для своєї цілі прихилити папу, цесаря і царя (ст. 89). Папу мало б приєднати ся підпиранем католицьких плянів у Московщині; цесареві дало ся б поміч против Угрів і Баварії; царя приєдналося би підпиранем „трьох концептів царських“, против Швеції, Франції і Турків-Татарів, та зреченем претенсії до Смоленська, Києва і Чернигова (ст. 90—91). Автором сих пунктів був мабуть чи не Паткуль.

Флемінг у своїм меморіалі не укриває свого невдоволення далекосяглими заборчими плянами короля і повертає його увагу на ближні політичні цілі — в самій Польщі: „В. К. В. пригадують собі ласкаво, як я був противний попереднім проєктам, щоби В. К. В. робили заходи здобути Волощину; і натискав на те, щоби наперед тут, в Річипосполитій, укріпити своє становище і виробити собі більше довіре, заки буде можна подумати про подібні дальші набутки; та як тільки В. К. В. виявили про се своє остаточне рішене, був я вдоволений і більше про се нічого більше не говорив, аж після кампанії була нагода і я В. К. В. порушив деякі сумнівні звязані з тим, що подібні чи навіть ліпші пляни можна б розпочати, тільки вони ще не на часі; тоді то В. К. В. спонукали мене відкрити ливонський плян, одначе його виконанє мав я за передчасне і тому полишив його на боці. Та коли волоська справа не вдала ся, прийшли В. К. М. самі зпов на се і поручили мені покликати до Вас на розмову того Ливонця, що про се був згадав, і коли се стало ся, дістав я від В. К. В. таємний приказ справу перевести в діло“ (ст. 105—106). Дальше розвиває Флемінг, які політичні заходи треба поробити, щоб увесь плян, получений з ріжними трудностями, міг удати ся. Сей меморіал, як бачимо, відкриває одну з головних причин невдачності політичних плянів короля Августа. Се його нахил до далекосяглих ефектовних плянів, недостача систематики в політиці і певне легковаженє найближших політичних задач; з того родила ся непостійність і скоки, які виробили Августови славу найбільше безхарактерного політика свого часу, безхарактерного не у значінню доріг і способів — тут він не гірший від инших — а в розумінню легкодушної гри самими цілями.

На сїм замкнемо виїмки з першої половини книжки.

Про відносини Августа до Франції 1701—1702 рр., скільки вони доторкали ся угорської справи, мав я нагоду говорити в названій моїй розвідці. Ті матеріяли, які зібрав Галендорф, не дають нічого нового безпосередно для обробленого мною предмету, одначе приносять доволі интересного до зрозуміння загальної політики короля в тих роках. На

Condescendre; und Ursach haben möchte mit allen künftigen Wahlen zur Cron, bey dem Königl. Sächsischen geblüede zu verbleiben? oder etwa nicht anderst könnte, als bey diesem geblüt zu beharren?

першим місці згадати треба меморіал Флемінга, того без сумніву найзрілішого політика при Августовім боці, в справі ливонській й еспанській, чи радше сказати загально-європейській (№ 30). Меморіал писаний в лютім 1701 р. на бажане короля. Він ділить ся на дві часті: в першій розважає автор питає, чи війну в Ливонії треба дальше вести, чи ні; в другій викладає свої погляди, яке треба б королеви заняти становище в спорі за еспанську сукцесію. Що до першого, то хоч Флемінг бачить всі хиби по саксонським боці а всі користи по шведським (всі його міркування сповнили ся до кінця!), то остаточно союз з царем піддержує в нім надію, що вислід війни може бути щасливий, тому радить вести її дальше хоч на найблизшу кампанію (ст. 116 — 117).

В справі ж еспанській міністер радить тримати ся цісаря, одначе з разу не явно, тільки уложити ся з ним в тім напрямі, що Август не дозволить Шведам вмшати ся в сукцесійну аферу (очевидно в користь Франції), цісар за те причинить ся до розбиля шведської сили і по війні дістане від Августа певне число війська. Що до Франції, то нема причини йти відразу против неї (*vor den Kopf stossen*), противно треба старати ся удержувати добрі зносини, з цісарем не ангажувати себе занадто явно, а з часом, при добрій нагоді, коли французький король предложить корисні умови, можна буде навіть перекинути ся на його бік. „Тим способом матимемо таку користь при сій війні, що будемо пильнувати власного інтересу, а він лежить у тім, аби й цісаря мати приятелем і з Францією не стояти зле; ся засада корисна як Польши так і Саксонії“ (ст. 118). Дальше розвиває автор ті аргументи, які промовляють за тим, щоб на раві зблизити ся більше до цісаря: 1) сусідство його з Польщею; 2) при різних суперечних претенсіях межі Саксонією й иншими німецькими князівствами цісар може бути самим своїм пером або дуже корисний або дуже шкідний; 3) виповнене зобовязань цісаря певнійше ніж Франції; 4) „як довго ми в добрих відносинах з цісарем і Бранденбургією, не треба бояти ся ніякого бунту (в Польши), в них ворохобники не матимуть підпори, а самими грішми трудно їх піддержати“; 5) спільний інтерес велить стати против французької диктатури в Німеччині, а далі і в Європі (ст. 118). Натомість евентуальний союз з Францією не може дати ані таких користей ані принести такої шкоди вже з причини віддаленя; і вона певно, в разі напасти з цісарського боку на Саксонію, не дала б ніякої підмоги, а навіть покинула б, як вона привикла робити з тими, хто їй не може дати користей. Правда, французький король дає добрі гроші, одначе вимагає багато, а до того де порука, що гроші будуть вповні виплачені? „Як би знов хтось бояв ся, що Франція буде своїми грішми тут у Польши робити неспокої, то нехай буде певний, що доки цісар і Бранденбургія нам прихильні, По-

ляки не розпичнуть нічого ділом, тільки великим галасом і спорами без наслідку будуть обдурювати того, хто їм даватиме гроші. Небезпека утрати волі і достатків, яку веде за собою внутрішня війна без дійсної підпори, при непевності, як довго буде тревати грошева підмога, виходить за велика, щоб вони довели справи аж до явного бунту, маючи нараз трьох ворогів: короля, цїсаря і Бранденбургїю“ (ст. 119—120). Навіть в такому разї, як би союз з царем не давав достаточних корпстей і король волїв заключити мир із Швецією, то й так красше тримати ся (очевидно не безоглядно) цїсаря ніж Франції (ст. 120).

Всі ті уваги Флемінґа певно причинили ся багато до того, що Август не пішов на приману французького короля і не одушевив ся предложеню короною *in partibus infidelium* — угорською, а таки довершив згоду з цїсарем.¹⁾ Тільки се стало ся не зараз, а лиш по році. Протягом 1701 Август вів пересправи з Францією через посла Йордана і ми маємо в збірнику кілька інструкцій і незвісних доси проєктів французько-саксонського трактату; короля вабила, очевидно, висока субсидія, яку дав Людвик XIV (800 тисяч талярїв). Замітно, що й при сих пересправах король не переставав думати про можливість конфлікту з польською шляхтою. В трактат бажав він вложити зобовязане французького короля, що він „вїзьме на себе забезпечене нашої особи і прав тут у наших польським королївствї против усякого прилюдного і таємного насильства, ворожнечї й інтриг, та обїцяв нам против того достаточну поміч“ (№ 35 а, ст. 150). Остаточно одначе Август пійшов за радою Флемінґа, Йордана відкликав назад, буцім то з причини поведєня французького посла Ді-Ерона (№ 36) і 16 січня 1702 уложено остаточно трактат з цїсарем (№ 41). Та при тим не зривав король із Францією, також у дусї ради Флемінґа, і вже після арештованя Ді Ерона²⁾, у грудни 1702 р., вислав у Францію секретну місію в особі графа Ланяско (№ 38 а), а в наказї йому інтересний 13-ий пункт: „Король (Л. XIV) не буде мішати ся зовсім в польські справи, щоб ставати в супереч плянам польського короля, противно, він зробить все, що зможе, щоби причинити ся до піднесеня поваги його в королївствї“ (ст. 161). Про залицяння Августа до Франції 1703 говорив я в мойї розвідці про Угорщину і Польщу.³⁾

В відділі Е поданий трактат межи цїсарем і Августом з 16 і 23 січня 1702.⁴⁾ Головний текст звїсний уже здавна з IV т. *Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen*, отже могло обійти ся без його повторюваня,

1) Пор. „Угор. і Польща“, V (Записки LXXXV, ст. 61—62).

2) Про се оп. cit.   3) Записки LXXXVI, ст. 52.

4) Угорщ. і Польща, V, 1 (Записки LXXXV, 60).

одначе не було там обох „секретних артикулів“ трактату. Зміст другого з них, про угорських втікачів подав я тут у моїй праці, виписавши з державного архіва у Відні¹⁾; перший появляється тут у перше і має важне політичне значіння. Загалом кажучи видане тексту у сім збірнику дуже старанне і критичне.

Трактат із цісарем мав на меті головно винайм 8.000 саксонського війська на суцесийну війну, одначе мав і ширші політичні тенденції, як заціпно-оборонний союз. Обі сторони обовязані були давати собі воєнну поміч (8.000) в разі, коли одна або друга буде заатакована що до своїх посіlostей або своїх суверенних прав (пункти 7 і 8). Цісар окрім того брав на себе обовязок довести до згоди межі Карлом XII й Августом та царем Петром (пункт 6); за те Август мав підперти пляни цісаря на соїмі в Регенсбургу. Август виступив тут в характері тільки саксонського курфїрста; се вазначено скрізь у трактаті, а окрім того в секретнім артикулі дефінітивно виключено Польщу від опіки 8 пункту (себто оборони від ворожої напасти на край), значить — цісар зовсім не мав обовязку заступати ся за цілість і безпечність Річипосполитої. В тім же артикулі одначе обовязок цісаря давати поміч Августови розтягнуто і на характер його особи як польського короля, коли б він був zagrożений з боку зверхніх чи внутрішніх ворогів.²⁾ На сю ріжницю межі Польщею і прероґативами польського короля наставляв Август рішучо, і цісар згодив ся на се зовсім свідожо (протокол конференції у Гарраха 9 лютого 1702, № 42, ст. 184—185).

Та незабаром сей секретний артикул завів цісаря в дуже прикре становище. Коли Карл XII рішив скинути Августа й енерґічно йшов до свої цілі, покликав ся сей на трактат і домагав ся помочи й оборони

¹⁾ Тамже, IV, 2 (LXXXIV, 85—86).

²⁾ Obwohl die zwischen Ihrer Key. M. und Ihrer Kön. M. in Pohlen als Churfürsten zu Sachsen, der Spanischen Successions-Sache halber und was der anhängig, unterm heutigen dato geschlossene Offensiv- und Defensiv-Allianz das Königreich und Republic Pohlen an sich selbst und dessen defension nicht angeht, so ist doch solche durch diesen Articulum Secretum... razione I. Kön. M. in Pohlen eignen hohen Person dahin mit extendiret... dass wenn I. Kön. M. vor Ihre Person in gedachtem Ihrem Königreiche Pohlen und darzu gehörigen Landen öffentlich angegriffen, oder wieder dieselbe eine innerliche Unruhe angesponnen, und sonst Intrigues oder ungebührliche Anmuthungen wieder Sie gemachet werden solten, I. Key. M. eben so wohl hinwieder allenthalben nachdrückliche Officia interponiren, und da es nöthig, die wegen mutuellem defension in der Haupt Allianz und deren Achten Articul versprochene Hülffe zur Sicherheit des Königs Person und Rechte auch aldann leisten und I. Kön. M. hierunter nach euserstem Vermögen beyspringen wollen.

від цїсаря (№ 54). Посол Штратман, боячи ся небезпечних наслідків конфлікту в Карлом XII (№ 49), задержав у себе ратифікацію сього секретного пункту і не хотїв видати її. На приказ цїсаря видав він ратифікацію, одначе цїсар ваявив рішучо, що не може оружної помочи Августови дати, може натомість служити інтервенцією і заходами довести шведського короля до переміни наміру і до загодження обох сторін (№ 57). Тайна рада у Відни (3 мая 1702) признала, що детронізація Августа була б для цїсаря шкідною, бо не тільки знищила б усі користи з союва, а ще могла б польську корону віддати французькому кандидатови (говорено про кн. Конті)¹⁾, одначе в даних обставинах „треба абстрагувати від інтерпретації сепаратного артикулу і її пересунути на інші часи, коли вона буде потрібніша і необхідна“ (№ 57, ст. 221). Наслідком того ввряджено у шведський табор графа Цінцендорфа, *sine charaktere*, в ролі воєнного аташе — без ніякого успіху. Цїсареви прийшло ся ще випити гірку чашу в Альтранштаті.

З инших актів відділу про відносини до цїсаря зазначу ще лист Пшебендовского до Штратмана з дня 9-го серпня 1702 р. (Nr. 61b) про поведене французького посла Ді-Ерона, з якого виходить, що вже в тім часі рішено силоміць усунути того інтриганта з Польщі, коли переловлено його листи до шведського короля, „а з нього було видко, що Швеція і Франція стоять у добрім порозумінню“ (ст. 233). *Heren muss weg aus Pohlen* — кінчить мальборський воєвода і з місяці пізнійше се дійсно стало ся.²⁾

Вкінці в останнього розділу зазначу письмо Августа до Ваккербарта 12 серпня 1704, в яким король зазначає своє становище супротив угорського повстаня: „А що на пункті угорських справ панує на цїсарськїм дворі недовіре до нас, дивує нас тим більше, що з нашого боку ніколи й на думку не приходило дати до того яку небудь причину“... Поголоски про се називає калюмніями, киданими в тій цілі, щоб спинити його заходи коло привернення спокою в Польщі. Правда,

¹⁾ Ew. Kays. M. in betrachtung, dass die dethronir- und absetzung der Königen eines gar zu bösen exempels seye und in dem Königreich Pohlen an dessen erhaltung doch ihre so viel gelegen seye, eine immerwährende unruhe und gänzliche umkehrung desselben nach sich ziehen auch wohl gar ein französischer König wider auf den Thron kommen könnte, sich für des Königs sicherheit zu impegnem guetgefunden (ст. 220).

²⁾ Про се диви „Угорщ. і Польща“ V, 2 (Зап. LXXXV, 79—80). В рук. бібл. Оссолінських № 550 маємо переклад двох листів Ді-Ерона, одного до підкарбія лит. Сапіги 30 липня, другого до кор. референдаря 6 серпня 1702, які пояснюють сі справи; в першого листа показуєть ся дійсно, що французький посол працював против Августа.

що до даної хвилини, то може се й була правда, одначе недавно перед тим справа представляла ся зовсім инакше. *С. Томашівський.*

Wacław Tokarz — Pierwsze dezzyderaty szlachty galicyjskiej (1773) (Studia historyczne wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego, 1908, ст. 357—369).

По прилученню Галичини до Австрії австрійський уряд візвав усі кляси галицької суспільности — зложити присягу вірности новому монархови. Заприсяженне селян пішло зовсім гладко; тодішнім селянам, як казав потім губерн. Перген, було все одно, хто над ними панує, аби тільки було їм добре; до того польська Річ Посполита не полишила в них ніяких добрих споминів. Те саме було і з міщанством.

Інакше — шляхта. Се був одинокий політично свідомий стан, якого широкі привилеї вязали тісно в Річю Посполитою й який відчував те, що стратив. Вправді, про який небудь опір доконаному фактовн анексії ніхто між тодішньою шляхтою й не думав; „трактат уложений у Варшаві, говорили львівські шляхтичі, показує, що нас відступили наші й звільнили від присяги, зложеної королеви. Тому розум і потреба каже нам думати про себе й шукати протекції Найяснійшої Цісареві“¹⁾. І як раз хвиля присяги на вірність була найвідповіднішою нагодою пошукати за бажаною „протекцією“, поставити до віденського уряду свої девідерати. Так і стало ся.

Вже на передступних провінціальних соймках, на яких шляхта вибирала своїх делегатів до Львова для зложення присяги, подавала вона деяким із них (по старопольському звичаю) спеціальні інструкції, які ставили до уряду певні жадання. Найхарактеристичнійші в тих жадань поставила шляхта станиславівського і львівського округів. Перша, опираючись на ревіндикаційні патенти, жадала для себе таких самих прав, які мала угорська шляхта; друга в інструкцію для своїх делегатів подала жаданне заказу будовання „cerkwi szuzmatycznych, zborów dyssydenckich“ — а також карання апостатів смертю й конфіскаатою маєтків. З останньої редакції одначе сих девідератів, які сформуовано вже по зложенню присяги в губернаторськїм будинку, видно зовсім виразно, що шляхту, яка хвилево була забула, що вона вже не в Польщі, поучено там як слід про толеранційний курс ціс. Йосифа II в Австрії (до якої вже належала й Галичина) і вона мусїла вбрати свої жадання в скромнійшу й більш новочасну форму.

Як згадапо вже висше, делегати, вибрані шляхтою на провінціаль-

¹⁾ Ignotus, Zajęcie Galicyi (Ateneum, 1880. T. I, ст. 48).

них соймаках, в'їхали ся в числі 42 до Львова і тут зложили присягу вірности на руки губернатора. Що йно по зложенню присяги прийшла черга на подання дезідератів. Одначе тепер вийшло непорозумінне. На 42 делегатів тільки 29 заявило ся за подаваннем жадань, решта (здасть ся за намовою губернатора) відмовила взагалі своїх підписів під яку небудь петицію. Вкінці навіть тих 29-тьох петентів розбило ся на дві групи; одна — зложена з 9 радикальнійших делегатів підписала петицію, яка складала ся з 14 точок, других — 20-тьох не згодило ся на ділення петиції на пункти, вважаючи се надто радикальним кроком. Вони подали від себе окрему просьбу, яка в сути річи нічим не ріжнилася ся від першої, тільки — не була поділена на пункти.

Згадані жадання шляхти ¹⁾ можна поділити на дві групи: 1) — ті, що дотикали взагалі краю; 2) — ті, що дотикали інтересів самих шляхтичів. До першої належало жаданне зберігти для католицької релігії характер офіційної релігії. Також просила шляхта показати їй дорогу поступовання в тім випадку, коли-б своїх представлень до трону не могла предложити при посередництві губернатора. Дальше жадала, щоби шляхта з кожного округу мала право висилати по 2 делегатів до губернії для виступу там не тільки в своїх справах, але також у справах цілого краю (щось в роді провізоричного сойму). Жадала також, щоби при примінюванню в Галичині австрійських прав уряд числив ся зі спеціальними кравими відносинами, щоби Поляків покликував до політичних і судових урядів, щоби поліпшив організацію виховання молодіжи, підпирав торгівлю, промисл і т. д. Детальнійше сформуловала шляхта другу частину своїх жадань, — тих, що дотикали тільки її клясового інтересу. Найперш жадала вона збереження окремішности від інших станів, дальше т. зв. „консистенції“, т. зв. виключного права набувати земельні маєтки в краю, знесення новозаведених податків т. зв. димідій, терцій і кварт, а побирання тільки одних давних кварт, полішення за дотеперішніми посідачами й дальшого роздавання (як за польських часів) староств, застереження першенства для себе при купні королівщин (коли-б австр. уряд хотів їх позбути ся) і т. д. Деякі, занадто вже польські жадання поодиноких провінціальных шляхоцьких соймаків, занесені до інструкцій (як про загарантованне шляхті права „*neminem captivamibus...*“, або просьба про дозвіл вибирати собі судів на соймаках) відкинено в губернії а *limine*. Найважнійшою одначе була справа панщизняних відносин. „Панщизняні обовязки, читаємо в пети-

¹⁾ K. u. k. H. H. u. St. Archiv (у Відні) — St. Rat. Acten 1774 № 469: Die nach der Huldigung von den Deputirten galizischen Adels eingereichten Desiderien.

ції, повинні або лишити ся на давній стопі, або коли має завести ся *urbatum*, то повинно заводити ся його при помочи економів, які розуміють річ, так щоби земельні власники не були позбавлені зі шкодою для рільної культури краю користування своїми ґрунтами“.

Надвірла галицька канцелярія, якій між ин. предложено наведені жадання шляхти, спротивила ся тільки їх політичним точкам. Отже не згодила ся на признанне шляхті права петицій безпосередно до трону в поминенням губернатора й центральних інституцій, а також на в'організованне провізоричного сойму. Не згодила ся дальше на віддаванне судових посад виключно Полякам. Що до инших дезідератів, — то відповідь була переважно прихильна, хоч часом дуже загальна й виминаюча. В кінці постановлено, що загальну відповідь уряду на сі петиції має давати львівський губернатор кождому шляхтичови, який в сій справі зголошував би ся до нього, а на бажанне навіть на кожду з 14 точок згаданих петицій в окрема, „щоби оминуті витворення яких небудь подій, які могли-б потім вивзати дальшу управу в Галичині“.

Ів. Кривецький.

А. Петровъ — Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по офіціальному данымъ. (Матеріали для исторіи Угорской Руси, VI₂). СПб. 1909, ст. 6—7 мап.

Що се такі офіціальні дані з 1773 про мову угорської людности — автор не говорить піде. З перших слів вступу виходить, що автор користував ся якимсь урядовим „Лексиконом заселених місць королівства Угорщини“, очевидно рукописним. Блише про нього знатимемо в першій частини випуска, яка одначе ще не появилася. Не маючи певности, коли ся перша частина появить ся, годі відкладати обговорене сеї другої, де окрім найпотрібніших поясень (по російськи й латинськи) маємо 7 інтересних мапок (уложених по латині), що мають подати розширене української мови на Угорщині під кінець третьої четвертини XVIII в. Знаючи автора як совісного ученого, я певний, що картографічні означеня зовсім годять ся в невідомим жерелом і подані в усім засобом критичности, і тому приступаю до самого змісту його мап, вартих пильної уваги.

Наперед позволю собі пригадати мої давніші думки про племінні страти угорських Русинів тепер і давніше, страти підношені дуже категорично ріжними дослідниками, у нас спеціально тов. Гнатюком. Вже у статі „Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики“ (Записки LVI) дійшов я до висновку, що „погляд, будімо Русини — се елемент найменше відпорний, не опертий на ніякім поважнім аргументі“... (ст. 34). Більше аргументів за сим висновком подав я в иншій

статі: „Причинки до пізнання етнографічної території угорської Руси, тепер і давніше“ (Записки LXVII); а вже зовсім докладно і рішучо висловив я свою думку про се питання в розвідці до „Етнографічної карти угорської Русі“ (друкованої у „Сборнику по славяновѣденію“ Петербурської Академії Наук) такими словами: „деякі дослідники цілком безосновно проголошують світови, що будітто угорські Русини величезними масами на наших очах в дня-на-день винародовлюють ся у користь Малярів та Словаків. В дійсности головна етнографічна територія угорських Русинів (не рахуючи дальше островів) майже не змінила ся за яких 500 літ, а перед тим була вона хіба ще менше анїж сьогодні“ (на иншім місці вказую, що руська колонізація за Карпатами не старша другої половини XIII в.). Тепер можу з приємністю ствердити, що до всіх наведених мною в названих статях аргументів праця проф. Петрова приносить ще один дуже важний — стан в р. 1773, який вповни підкріплює мій погляд на питане про племінні страти нашого Закарпатя. Сам поверховний погляд на першу мапу — *Tabula synoptica* показує, що головна угорська територія дуже близько підходить до моєї карти, а як де виходять ріжницї, то звичайно руський простір на моїй мапі більший (не рахуючи сіл, що повстали в XIX в.), і то не тільки такими громадами, які я зазначував як сумнівні, але й цілком певними. Перейдім по столицям усю територію.

В марамарошській столиці бачимо ціле сточище р. Вишови румунським, навіть долину р. Руської яка у мене чисторуська (громади: Руськово, Крива й Поляна), в широкою мішанкою, русько-румунською, полосою аж до верхівя Вишови. Сам Сигіт так само малярсько-русський як у мене; Довгополе над Тисою тут чистомалярське, хоч тепер у нїм справді живе $\frac{1}{8}$ Русинів; подібно і у Тячеві і Вишкові (тепер Русинів близько половина); навіть Густ чистомалярський (тепер переважно руський!). В противнім напрямі тільки одна ріжниця: Кобилецька Поляна означена як руська, коли тепер у нїй Русини в меншости, але се стало ся наслідком недавного напливу малярської людности до сього промислового місця.

В Угочі руська територія 1773 була менша (в порівнанку з моєю картою) селами: Сирма, Ардовадо і Гудя (перші два були русько-мад., третє чисто-малярське); натомість більша селами: Батар, Чедреґ і Кикиньшд — висунених сильно меж малярські села; тут дійсно маляризація зробила значні успіхи, хоч іще до сьогодні удержала ся там руська мова. Зате дивно вдаряє руськість двох нинї румунських сіл: Бочкова і Комлоша, коли на певно знаємо, що вже 1805 вони румунські (A. Szirmay, *Notitia com. Ugochiensis*, 151—152). Тут очевидно якась похибка.

Бережська столиця не показує більших ріжниць, хіба що далеко над Тису висунений малий острів Чома означений як руський (нині переважно змадярщений); за те чистомадярські в 1773 р. Ракошин, Дрисоно, Гат, Береґсас й ин. мають тепер багато Русинів (в першій близько половини, в третій третину і т. ин.).

Ужська столиця замітна тим, що чотири т. зв. сотацькі села (Гусак, Карчава, Петровці і Гута) означені як руські; в дійсності вони ледви були тоді ще такими. Як руські подані: острів на Угом Лакарт та крайні села Монай і Довге; перше нині словацьке, останні переважно мадярські. Зате чистомадярський Хоমেць має тепер значне число Русинів; чистословацьке Підгородя тепер безсумніву руське, не рахуючи широкої полоси двоязичної, словацько-руської, на полудневій вбочи гір Діла (Хлівнище, Гоньківці, Бенятина, Конюш, Н. Поруба й ин. у собранецькім повіті, який виступає тут чистословацьким).

В землинськім комітаті головна руська територія тепер більша без сумніву руськими селами: Михайловом, Новоселицею, Нехваль-Полянкою, Дедашовцями, Руською Бистрою, М. Березницею; натомість зменшила ся прибережними селами: двома Шитницями, Голчиківцями, Дяпаловцями, Кошаровцями і Турцовцями, хоч, як звісно, їх язик можна ще й тепер подекуди мати за руський, бо взагалі на словацько-руській межі панує мішаний словацько-руський говір.

Ще треба тямити й се, що у деяких селах, названих 1773 р. руськими, тепер „руська віра“ у значній меншості, як ось: Нт. Шитниці мають 236 римо кат. і тільки 32 греко-католиків; Вж. Шитниці 214 р.-к. і 87 гр.-к., Голчиківці 108 р.-к. і 38 гр.-к., Дяпалівці 240 р.-к. і 20 гр.-к., Турцовці 181 р.-к. і 21 гр.-к., а лише в Кошарівцях відношене трохи рівномірніше: 144 р. к. і 98 гр.-кат. Коли візьмемо під увагу, що римо-католики з малими виїмками походять із Словаків, а греко-католики переважно з Русинів, то можнаб прийняти, що склад людности у згаданих селах перемінив ся задля міграції. Одначе більше правдоподібне, що в р. 1773 взято тамошній сильно зрущений словацький говор за руську мову. Що до руських островів між Словаками і Мадярами — то ріжниці з нинішнім станом більші; руські страти тут значні (хоч не повні), та се й зовсім врозуміле.

Головний руський простір шарішської столиці тепер можна назвати більшим, не тільки тому, що цілий ряд двоязичних (русько-словацьких) громад тепер треба назвати руськими (як ось: Біловежа, Курів, Луцина, Бокша й ин.), але й також деякі чистословацькі виступають тепер таки руськими (Шандал, Дуплин, Тишинець,

Шамброн, Влача). З островів одні полишили ся доси руськими, інші вже вспіли більш або менш асимілювати ся до словацького сусідства.

На Спичу за словацькі взято всі сежа межі Магурою і Попрадом, тимчасом вони тепер, окрім польського Пільгова, таки руські. Поза тим такий сам стан як і сьогодні.

З руських островів в дальших столицях одні переховали ся руськими до сьогодні (Пепейслек, Керестур і Куцура) в інших мадяризація зробила значні поступи, хоч руської мови ще зовсім не виперла (в Соболчи і Сатмари).

До таких висновків доходимо, кинувши загально тільки оком на мапки (технічно виконані слабо) проф. Петрова. Близше займу ся ними, коли появиться ся заповіджена автором розвідка. Побажати б, що б скоро появилася.

С. Томашівський.

П. А. Заболотській — Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времеи, т. I, кн. I. Русская струя въ литературѣ сербскаго возрожденія. Варшава, 1908, ст. 2+430, 8°.

Праця ся друковала ся від кількох літ у Русскомъ Филологічеськомъ Вѣстникѣ. В виді книжки появилася вона як початок задуманої дуже широко автором студії про руський вплив на літературно-духове житє південного і західного славянства доби відродження. Належить сподівати ся проте ще яких 4 книжки, які автор обговорюваної нами праці дійсно обіцяє (ст. 13—14). Се вкладає на нас читачів тої книжки обовязок значно острійшого осуду виданої праці, щоби тим чином — хоч вчасти причинити ся до належного успіху будучих частин. Перший крок в тім напрямі зробив проф. казанського у—та Н. Петровській, монограф В. Колітаря, в Журн. Мин. Нар. Просв. 1909 фєвр. ст. 417—437, давши кілька доповнень і поправок, особливо про діяльність В. Караджича. Наші замітки доторкати муть інших, мало узгляднених згаданим рецензентом сторін.

Перше всього вдаряє нас дуже неприємно занадто тяжкий стиль праці. Реченя з кількома протинками в півсторінки — се характеристичний для автора стиль; трапляють ся одначе і дивовижні чудовища, рідкі навіть у старших німецьких учених, в сторінку до півтретя, напр. 27—29, 35—36, 269—270. Се дуже тяжка провина автора, коли не против літературної мови, то против читача, який не на жарт може погнівати ся за се як на самого автора, так і на його книжку. Друга рівнож тяжка провина автора в плані праці. Поділив він її на 5 глав (ст. 19, 51, 90, 171, 172—404), з яких третю присвятив літературі сербських альманахів і календарів XVIII—пол. XIX в., 4-у журналістиці,

а 5-у письменникам доби відродження, яких він стало називає чомусь „будителями“. Сі глави, особливо дві останні, включають в собі масу різнородного матеріалу без найменшої прозорости, хоч-би за помічу зовнішніх відступів, тим більше, що автор не дає ніде докладнішого змісту глави — крім вказаних загальних титулів. З самим поділом праці на сі глави чисто зовнішнього, випадкового характеру — згодитись не можна, коли автор поставив собі цілю досліджувати „русскую струю в літературѣ сербскаго возрожденія“, а не давати бібліографічні характеристики — огляди поодиноких продуктів сего відродження. Отже плян праці — по нашому розумію — повинен би бути ось який: зносили сербської церкви в Росію, підмоги російського уряду церковно-монастирським прохачам (книжки, гроші, церковна утвар); подорожи в Росію Сербів у цісарських посольствах (Гундуліч, Алебретіч 1655 р.) або приватних осіб (Зеліча, Текелі, Раіча, Караджіча, Вуіча, Ненадовича); російські торговці, учителі (Суворов, Козачинский), військові, дипломати, учені (Срезневский, Бодянський, Прейс, Григорович). Церковні взаємини й подорожи Сербів в Росію, як також політично-військові зносили, на тлі політичного положення сербства (взагалі) на переломі XVIII/XIX в., дали-б можливість знайти певне генетичне оправдане для всіх проявів сербського русофільства. Отже офіціальне русофільство з признанем і славословієм царям, царській родині, генералам, дипломатам; літературне русофільство з посербленим славяноросійським язиком російських одописців XVIII в. і шишковців XIX в.; брак — супроти сього — чутя естетичного у „будителів“ і врозумія для модерної русскої літератури в особах Пушкіна, Гоголя, Бєліньского, Лєрмонтова; загальна характеристика сього русофільства — в одній і другій сторони — політична користь: для Росії — вплив, а для Сербії — незалежність. Розклад вібраного автором матеріалу по осьому пляну мав би ту добру сторону, що позволив би нам легко орієнтувати ся і поучити ся, а авторови зменьшив би труду в писаню і повторюваню по 5 разів — бо в кожній главі — тої самої схеми до одної третьої часті книжки. — Третій заміт буде дотикати занадто широкого понятя сербського ренесансу, який у автора сягає кінця XVII в., коли часть Сербів переселила ся в під Турка в границі Угорщини. Вкладаючи сербське відроджене в рами повних 2-х століть, автор мав обовязок показати нам сей „ренесанс“, отже повести нас у глибини і вершини розвою сербського духового життя. Тим часом не міг він сього вчинити, бо не мав чим показати роввій і розцвіт сього життя, тому зоставив у читача тяжке вражінє порожнечі „сербського ренесансу“. Коли-б автор був пішов давними дорогами і розумів під відродженем діяльність Раіча, Мушицкого, Орфеліна, Давидовича, Обрадовича і Караджіча, то сього вражіня роздутости і штуч-

ности певно не було-б, а характеристичні прикмети доби виступали би яснійше. Ніяк нам проминути мовчанкою й охоти автора генералізувати одиничні факти до значіня епохальних подій, напр. в перерібіці Раїчем шкільної драми Ковачинського — Урош, видить автор початок сербської драматургії, наче б дійсно можна було говорити про се на підставі 2-х діалогів в царстві мертвих та „Штепана Малого“, між якими шйяк нам пайти найменшої традиційно-генетичної звязи. *Lapsus linguae* належить вважати зрівноряднене і зрівнане романтизму з псевдокласицизмом, який хоч був „чужестранним растенієм“, то ніде відай не причиняв ся до „игнорирования народныхъ основъ“ (ст. 375), а навпаки шкочив скорше вибуялою ідеалізацією всього народнього.

Після тих уваг про хибі автора, вказані нами для успіху обіцяних випусків, перейдемо до представлення значіня книжки для історії славянського відродженя ввагалі. З сього погляду книжка заслугоує повного признаня авторови за вібране так багатого і місцями дуже цінного матеріалу. Застановимо ся тільки на певних аналогіях сербського русофільства в нашом карпаторуським, майже того самого часу кін. XVIII — пол. XIX в., про які позволяє нам говорити що йно праця П. Заболотського. Прояви русофільства у Сербів й у нас майже ті самі. І так, вони спорадичні, звязані більше з певними нагодами — переїзди, воєнні побіди, смерти — о скільки будемо мати на увазі оди й елєгії, складані неможливо тяжким і штучним язичієм. Зміст сих „п'їваній“ подібний до наших „п'ївній“: отже хвала найвисше і високопоставленим особам, розумієть ся в *superlativ-i*, без огляду на дійсність. Славословять і Петра В., і Єлисавету (Лисавку), і Катерину, і Павла, і Александра, і Николу I; співають гимни похвальні Потьомкіну, Суворову, Паскевичу, Дибичу; осуджують декабристів як бунтівників; думают, що в Росії один „русскии“ народ, якому живеть ся ідилічно добре. А все те тому, що Росія страшна для Турка, який неволить Сербію, що „русскии“ цар побідив Наполеона, та усмирив „маджара“, що таки притискав від часу до часу угорських Сербів. Сі події наповнили серце Серба надією на Росію, яка певно освободить Сербію, а властиво може їй дійти до великого значіня. Думали про те сербські діячі, переняв сю думу і народ у свою пісню, і обі сторони ждали хвилі спасеня зовні, а не з власного нутра. Не диво проте, що більшість Сербів не розуміла своїх лучших представників Обрадовича і Караджича і виступила против першого яркого прояву дійсно відроджуючого ся сербства — своєї народньої мови у письменстві. Зваживши се, ми переконуюемо ся, що сербське русофільство, хоч і природне по своїому розвоєви, було проявом стихійної несвідомої сили, тому то пішло воно зовсім иншими дорогами, як народне відроджене. Подібно стало ся з русским славяно-

фільством та з його рідним руссофільством у західного славянства. Всі ті напрями говорили про красні річі — славянську єдність, братерство, волю, але кождий розумів їх ріжно, бо тільки для себе і з собою, як осередком всього руху. Не дивно проте, що напрями ті тільки під кінець XIX в. дали дійсне братане духового життя ріжних славянських племен і зблизили їх більше до себе через народні письменства-літератури, як за помічю протекторату сильнішого над слабшим, або загальнославянської мови. Тільки нині, коли се наступило, можна належито зрозуміти причини безплідности так буйного колісь руссофільства між славянами; воно опирало ся на одиничних, нічим не звязаних з собою фактах і випадках; дальше правительства і його поодиноких діячів — в свою користь — нічого не виділо, а властиво ідентифікувало їх з понятєм „народ“; а находячи собі вираз як раз у видимих „представниках“ сих народів, воно наповняло світ шумом і здавало ся дуже страшним і могучим. Правителів великанської Росії наповняло воно гордістю як опікунів і одиноких представників славянства; слабим Славянам вклададо надію на відплату своїм можним гнобителям — Туркам, Мадярам, Німцям, Полякам; тим гнобителям наганяло воно не мало страху і рисовало їм велику сїть російської агітації. Коли одначе приглянути ся нині ближше всьому тому, що вже можливе завдяки працям по історії відродження славянства, то переконуємо ся, що славянофільство-русофільство було не без значія для всего славянства, але значно меншої ваги, як думали. Його роля у відродженю Славян опирала ся переважно на духовій єдности національностей, що в силу власного внутрішнього життя стали чим раз більше проявляти охоти до самостійної діяльности в ріжних напрямх і тим робом розвивати чим раз більше енергії і проявляти її крізь чим раз численніші члени свого організму. Завдяки тому природному розвоєви славянська єдність нині, се не прояв якогось спеціального „славянського духа“, а вираз єдности і злуки славянської науки, поезії, штуки, політики на основах загальнолюдського культурного життя, яке чим раз більше мирить противників і усуває давні неоправдані антагонізми, або претенсії до майоризованя, протегованя і панованя сильнішого над слабим. І так пропали безслідно ідеї про політичну злуку Славян з їх одами і похвальними гимнами, а натомість дали ся чути голоси ширших народніх кругів — „працюймо кождий для себе, для власного добра — власними силами, не спиноючи один другого в сій роботі“. Зникає вже надія на Росію, що освободить славянство з під чужовладства, застромить хрест на святій Софії, та утворить непобідиму славянську федерацію, що відкриє нові дороги духового життя „гнилому“ Заходови — а їх місце займає кинуча діяльність славянських племен, кождого з осібно у себе дома, перенята

вірою в ліпшу будучину, як тільки удасть ся стати в один ряд із західноєвропейськими народами до спільного культурного діла. Нема пинї гордої самодумки про висність „славянського духа“ над „гнилим“ Заходом, остала ся хіба надія, оперта на законах порівнюючої психології, що Славяне принесуть деякі свіжі елементи у загальнолюдську скарбницю.

Дальший огляд сербського русофільства поучає нас про ту саму боротьбу із-за мови й правописи, як і у нас. Дальше вказує нам на тісну звязь тої боротьби з мріями про один спільний всеславянський язык, яким міг-би стати і славеноросійський, чистий і де-вчим посерблений. Слідом за тим ішло дивне змагане створити спеціальний умовний язиковий алембик у письменстві, що одначе не перешкаджало не видіти різниці між сим язиком і мовою Пушкіна, з якого Сербі дещо передруковували у себе. — Крім тих літературно-язикових питань стрічаємо в обох народів й інші аналогії. От напр. контраст стремління до власної свободи в осудом декабристів, Угрів, віденської революції. Занадто коротковорі були провідники обох народів в сі недавні, а так далекі часи. Говорило ся і у Сербів і у нас про потребу боротьби з противниками для здобуття свободи; співали Сербі „Неслога не сгинут' клета — Нью замѣнит' слога света“, а ми „Миръ вам брата вѣсѣмъ приносимъ — миръ то нашихъ отцѣвъ знакъ“ і слідом за тим Сербі ворогували на Врза, Гая, „рватів“ і „іллїрів“, а ми і против своїх і против чужих. Не менш характеристичною буде зарозумілість, спільна обох народам вже у самих початках т. н. відродження: Сербі гнівають ся на Росію, що вона мало їх знає, а ще менше ними интересуєть ся — за то значно більше интересуєть ся вона Ескимосами і др. (ст. 256, 309); гнівались і наші за подібне незнане і на Поляків і на Росію. І довго се тривало, заки додумали ся заповнити всі ті недостачі потрібними на се даними і працями. Рівнож характеристична для відродження обох народів свого рода двугра: руссофільство не перешкаджало представникам обох народів бути одописцями австрійському пануючому домови. Співали Сербі гимни Катерині, але не забували і про Марію Тересу і Йосифа; писали оди в честь Павла, Александра і Миколи — не лишали одначе без них і Леопольда і Франца. Сей дуалїзм можна прослідити і у нас. Правда, що його підтримувала політична приязнь Австрії й Росії, та спільність інтересів обох реакційних правительств, чого одначе, ні Сербі ні Русини у свій час не виділи і не розуміли: новий доказ їх політичної і культурної неарілости в ту добу.

Паралелі сі закінчимо хіба вказівкою на німецьке жерело вісток і відомостей про Росію, як у Сербів так і у нас (Wiener Zeitung, Jordan's Jahrbücher, Ost und West), а навіть і переклади з велико-

руського були не рідко перекладами з німецького (у нас ще в „Друзі“ 1877 р. не стидали ся перекладати Тургенєва з німецького!).

Звертають також нашу увагу на себе кілька цікавих поодиноких моментів. Деслідникам епохи карпаторуського відродження належало би на будуче звернути бачнійшу увагу на наші взаємини з Сербамі, які певно були і у Відни (семінар), і у Пешті (згадка Я. Головацького), і у північній Угорщині (стара і нова віра, гл. праці А. Петрова). Не без інтересу було-б порівняне ідеології і змісту Русалки із Сербіанкою Милутиновича 1826 р. Рівнож пора-б порівняти де-вчим руссофільство Зубрицького і його заслуги на полях нашої історії в руссофільством і діяльністю Караджича на полях народної мови і словесности. Є в обох багато спільних рис — любов народа, патріотизм в руссофільством в парі, звязки з Росією, інтерес для російського життя, вносини в ученими особами і товариствами, грошева підмога: *comparandum, quia comparabile et utile est.* Не менш цікаве, що Зубрицький видав оду Державина „Богъ“ 1830 р., а Сербі вчинили то тільки 1856 р. у „Подунавке“ з великим панеїриком для її автора. Не менше цікаві деякі дані про погляд Сербів на Україну. Як руссофіли, вони дивили ся на Мазену, як на зрадника (*Plam sjeversti to jet pjevanje u hvalu moskovskoga veličanstva sazića Gradicha 1710, zapisъ 1715 p. в ркп. м-ря св. Луки — Забол. 32, великі похвали Полтаві Пушкіна 1837 р.*); одначе декуди знали вже й різниці між „русь“ і „рушнакъ“ (Гал., Мад., Вол., Под.); відрізняли Україну Київ і Полтави від Московщини (*Putovanje Гундуліча 1656 р. Дубровник 1868; Гер. Зеліча за часів Катерини, Буд. 1823; Текели — Летоп. Мат. Срп. 1876, Вуича видана 1833 і 1845, Ненадовича ркп. Дневникъ 1849*); у початках, як російський синод заводив школу у Сербів у 1-у пол. XVIII в., то Сербі більше хвалили собі Українця Козачинського, як великоруса Суворова — бо Українець дозволяв їм читати на свій лад, а Суворов домагав ся великоруського виговору. Пізнали Сербі і Слово о полку Ігореві в перекладі Светича (Голубица 1842 р.) по виданю Максимовича.

І. Светицький.

Kazimierz i Tadeusz Mokłowski — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej (Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, т. VIII, I—III, с. 199—228).

В сїм справозданю описано і додано фотографії і плани таких будов: Черганівка — гуцульська церква; Соколівка — гуцульська церква; Рівне на Буковині — церква трьохбанна; Войнилів пов. Калуш — церква однобанна; Долина — церква з двостріховим дахом; Вошанці

п. Городецький — однобанна церква; Никловиця п. Городецький — однобанна церква; Біла Чортківська — трьохбанна церква; Судова Вишня — однобанна церква; Мостиска — двостріхова церква; Малів п. Мостиск. — трьохбанна; Матків п. Стрийск. — церква трьохбанна многоповерхова; Мохната п. Турчанськ. — церква трьохбанна многоповерхова; Турка п. Турчанськ. — церква трьохбанна; Ставища п. Грибівськ. — церква з впливом готики; Туліч п. Новосандецький — церква з впливом готики; Шляктова коло Щавниці п. Новий Торг — церква готицька; Камянка Струмилова п. Камянецький — дзвіниця; Гусіїв п. Долинський — дзвіниця; Чортків — дзвіниця; Ясениця Замок-ова п. Самбірського — дзвіниця.

На жаль автор взяв якийсь дуже складний спосіб систематизації тих церков і тим трохи затемнює справу. Він в основу кладе плян поземний і шукає в нім грецького або латинського хреста, котрого рамена набувають всяких форм. На самі бані-вежі він якось менше звертає уваги і просто не знає де шукати початку їх утворення. На скільки не звикли польські учені ознайомлювати ся з науковою літературою про Україну й її культуру видко з того, що Мокловский шукає їх походження аж в Архангельській губ., від церков видання Суслова, в котрих тутешні не мають нічого спільного, а редактор сей статі Соколовский поліз аж у Китай шукати схожости галицьких церков з китайськими пагодами, натякаючи на те, що такий стиль могли занести Монголи, бо, мовляв, в Туркестан було занесено китайські пагоди. З сього можна булоб подумати, що Туркестан і Галичина то сусіди. Натомість їм треба було звернути ся до українських старих церков, а не сучасних, бо сучасні XIX в. все московські, синодального типу, — тоді все стало-б ясно. Моклового дивує височінь церков в Маткові і Мохнатій, бо вежі їх високі на 18 метрів. Але тут нема нічого дивного, коли пригадаємо собі, що деревяна трьохбанна церква в м. Конелі Липовець. пов. Київськ. губ. має 33 метри високости. Медведівський монастир п'ятибанний має середню вежу 40 метрів високу, запорожська Самарська девятибанна церква ще вища. Літературу про українські церкви не так трудно найти, варт було тільки цікавити ся¹⁾. З вібраного ма-

¹⁾ Див. Труды археологічних в'їздів — XII у Харкові 1902 р. XIII у Катеринославі 1905 р.; Древности України вид. Моск. Археол. Общ. 1905 р.; в журналі „Искусство“ 1905 р. № 3, статя И. Филиянского „Наслѣдіе Украины“; „Искусство и Художественная Промышленность“ 1901 р. N. 8 статя Н. Макаренка „На родинѣ послѣднаго запорожскаго гетмана П. И. Калнишевскаго“, Церковь въ Ромнахъ Полтавск. губ.; Труды предварительнаго комитета XII археол. съѣзда в г. Харьковѣ, статі Рѣдина; Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1906 р. й ин.

теріалу ми бачимо, що уже в XVIII віці муровані церкви будують ся зовсім на зразок дерев'яних, так що в ті часи сей український стиль дійшов повної закінчености і в цілому і в деталях. Центром, де він повстав, безперечно була Київщина і звідтіль він розходив ся по всіх напрямках. В першій половині XVII віка в Харкові вимувано церкву до 50 метрів високу в с'єм закінченим стилю. З Київщини вони повинні були перейти і до Галичини¹⁾ і муєли заховати свої початкові риси, з одного боку, а з другого набути відміни відповідно кліматови і релефови ґрунту. Ріжниця між галицькими високими і українськими запорожськими церквами полягає у тім, що у галицьких церквах кожен поверх вежі значно низший і завдяки сьому їх багато, напр. в церкві Матківській 7, а у Мохначській 9, тоді, коли в запорожських не бувало більш 5 поверхів. Взагалі в Галичині церкви далеко нижші ніж на Україні, але конструкція основного типу така сама: три вежі з банями, а на банях головки з хрестами. Всі церкви, які відступають від сього типу, — пізнійші, або пізнійше попсовані. Покрите ґонтою примушує часто дагодити церкву і сї полагодження міняють основні риси. Вплив західних стилів, а між иншими і ґотицького або романського помітно теж в деяких деталях, а часом навіть і в самій конструкції. Але се було підроблюванне під попсованій польський ґотик, і мабуть згідно в плянах і під впливом якого небудь польського архітекта, як се звичайно буває навіть у освічених, але нічого не тямлючих в сій справі священиків. Мокловский зробив багато гарних знімків і поземних плянів, на жаль не подав тут перекроїв простовісних, котрі красше всяких слів пояснюють справу. Потім він дуже увагальнив свій погляд що до гуцульських церков, ніби там паує однобанна церква з банею по середні і двостріховим дахом над олтарем і бабинцем, причім поминає, що найстарша церква така в Делятині існує з кінця XVIII віку, отже зовсім молода. Тому що автор бачив такі церкви тільки у двох селах Гуцульщини, я думаю, що увагальняти так справу не слід, не подавши доказу до того. Основний тип українських церков і найбільше розповсюджений — трьохбаний; мабуть він був, а може і зараз існує і в Гуцульщині. Відміна в поземнім пляні кожної вежі мусять відбивати ся і на загальнім пляні церкви, через те явили ся і переміни форми хреста в пляні. Гранчатість же повстала з того, що при такій формі церква була багато ширша і більша при майже однакових видатках на матеріал. Автор звертає увагу на те, що не бачив пятибаних церков і думає, що то повстало завдяки невгідности з боку акустики; але тут він цілком помиляєть ся, бо такі пятибанні церкви

¹⁾ Quod est demonstrandum. *Ред.*

дуже розповсюджені на Україні і акустично незвичайно вигідні. Відсутність же їх у Галичині поясняєть ся тим, що галицькі села звичайно дуже невеличкі, коли порівняти їх з українськими, так що і потреби в великих церквах не було.

Що до дзвіниць, то автор подав фотографії таких: 1) в с. Гусіїві пов. Підгаєцького рублена дзвіниця; 2) в Кам'янці Струмиловій дзвіниця на стовпах; 3) в с. Чорткові дзвіниця на стовпах; 4) в с. Замковій Ясениці рублена дзвіниця з опасанням на стовпах. Звичайно дзвіниці стоять окремо від церкви, або в кутику паркана або посередній, часом вони мають широкий прохід в собі, замканий ворітьми і тоді служать проходом до церковного двинтару. Часом дзвіничкою служить баня над бабинцем. Автор думає, що звичай ставити дзвіниці окремо від церкви належить до тих часів, коли вони служили оборонними вежами, потім, коли потреба в сій їх ролі вникла, вони згубили своє значіння і навіть перейшли над бабинець; форма сих окремо стоячих дзвіниць має багато готицького впливу. Звичайно здогади можуть бути різні, і дзвіниці рублені могли навіть грати ролю таку, але чи се було головно причиною того, що їх ставили окремо. Знаємо, що італійські дзвіниці в давних давен ставили ся окремо від церков. Великі дзвони, котрі потребували великої дзвіниці, зявили ся теж пізно, а раніше замість дзвонів служили клепала, або била, часом навіть дерев'яні; значить, церква будувала ся без дзвіниці і на Україні дуже утврдила ся така форма. Коли зявили ся дзвони і почали розповсюжувати ся, то їх вішали просто на високім перехрестю, як і тепер можна бачити в бідних приходах. Коли-ж мали люде спромогу, то щоб не міняти звичайної форми церкви ставляли дзвіницю окремо, а місцями і то мабуть в пізнійші часи дорозуміли ся вішати дзвони над бабинцем; але се не всім подобаєть ся, бо передзвон під час служби дуже перебиває слухати її.

Про іконостаси автор каже, що вони в своїй орнаментатії мають всі переходи від візантизму до бароку і виказують велику ремісницьку вправу. Форма, як всіх українських, багатоперехова.

По дорозі окрім церков Мокловський фотографував і типові хати. Між иншими дуже цікава хата в Тухлі Стрийського повіту, в далеко висуненою стріхою; в Соколівці, пов. Косівського, гуцульська хата теж в довгою стріхою, підпертою стовпцями; хата в Пістині Косівського пов. в передсінком на припустницях, котрі обирають ся на луки, а луки тримають ся на стовпах. Такий передсінник тільки на причілку і творить собою ганок на всю ширину причілку. Цікавий теж шпихлір на подвір'ю плебанії в Тульчі, Новосапківського повіту, він двоверховий і на висогі розділу нижнього і верхнього поверху обведений кругом широко виступаючим гонтовим фартухом. Мокловський дає тут цікаві замітки по-

рівнюючи ґартухи на церквах, про шпiклiрi i розвиток або виродження передсiнкiв.

В сiй самiй книзi на ст. XLIX поданi замiтки того самого автора про впливи готики на архiтектурнi деталi в Дрогобичу в церквi св. Юра i в церквi в Старiм Селi пiд Хировом. *В. Щербакiвський.*

Словарь української мови. Зiбрала редакцiя журналу „Кiевская Старина“. Упорядкував, з додатком власного матерiалу Борис Гринченко. Том I. А.—Ж. У Киiвi, 1908, I—XL, ст. 1—495, 4^о.

В. Дубровський — Українсько-росiйський Словник. Редакцiя I. Стешенка. Видавництво „Час“ у Киiвi. Киiв, 1909, ст. 1—8, 1—313, 8^о.

Нарештi почав ся друком „Словарь української мови“, що складав ся не бiльше не менше, а 50 лiт. Ще П. Кулiш зробив йому початок i в 1 кн. „Основи“ р. 1861 оголосив, що має його видруковати. У мене є пiд руками недрукований лист Кулiша до Марка Вовчка з датою 24 лютого 1860 року i в ньому вiн згадує: „привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсенъ и сдѣлалъ изъ нихъ пѣсколько тысячъ выписокъ для украинскаго словаря, подготовилъ почти совсѣмъ къ печати самый словарь по образцу нѣмецкаго словаря братьевъ Гриммовъ...“ Але як Шейковський видруковав в № 9 „Кiевскаго Телеграфу“ лист, що вiн видавати-ме словарь, котрий мiстить-ме в собi 35.000 слiв, то Кулiш залишив думку про свiй. Пiсля довгих митарств, про якi потрохи розкажує д. Гринченко в передмовi до сього I тому „Словаря“, нарештi „Словарь“ вже друкується, дiставши 2-у премiю вiд росiйської Академiї Наук. Чому не першу, то се видно по частинi з передмови д. Гринченка, по частинi знаємо з рецензiї академіка А. Шахматова. Д. Гринченко говорить, що передаючи йому до редагування Словарь, редакцiя „Кiевской Старини“ поставила йому такi обмеження, щоб матерiал брати тiльки з таких i з таких книжок, а головнo „изъ напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно“, а коли й в пiзнiйших письменникiв, то таких, що почали свою дiяльнiсть не пiзнiйш 1870 р. Отже доволi вже сих обмежень, щоб сказати, як далекий буде словник од бажаної повноти. А в рецензiї академіка д. Шахматова довидаємо ся, що тi люди, котрi кiлька десяткiв лiт збирали матерiал, систематично обминали матерiал пiвнiчно-української мови. Все се разом узятє, очевидно, не складало ся на те, щоб „Словарь“, такий як вiн був на розглядi в Академiї Наук, одержав першу премiю. Додаймо ще до сього, що дволiтня редакторська праця д. Гринченка вiдбила ся надзвичайно користно на Словарi, бо не кажучи про все инше, сам словарь, пiсля

редагування, збільшився у двох і має тепер 68.000 слів, не числячи матеріалів старої книжної мови, яких зібрав д. Тимченко тисяч 12—13 і які будуть видруковані особним томом.

Сей же „Словарь“, під редакцією Б. Грінченка, складатиметься в 4 томи, що ваялять ся, можна думати, в кінцех сього року (тепер вийшло вже 3 томи). Не ждучи, поки вийдуть усі 4 томи, маю намір сказати кілька слів про I-ий.

Загальне вражіння таке, що се пильно й совісно зредагована праця, якій не багато що можна закинути, на скільки такий закид мав би йти на адресу редактора, а не укладчиків Словаря. Бо кого наприклад винуватити, чи д. Грінченка, чи редакцію „Кіевскої Старини“, що в Словнику нема таких слів, як: бадія, бачівно і бичівно, бритити ся (гуцульське), варташ (гуц.), відбúток (є відбутка), віялка, водомія (є водомій), водорія (є водорій), возвóз (= узвоз), волóва (хоч є воловóдня в тім самім значінню), вязáлка, гáльба (є гальвá), гец-гец, гоцá і гоцоцá, гíлавий, гінджал (кинжал), дикун і безперечно множество инших?

Більш вже, але теж не вóсім на карб редактора, можна поставити не такі або не тільки такі (в словах в рухомим наголосом) наголоси, як от: ба́нтина (є й банти́на), ві́жки, о́к (може просто помилка?), ві́кни́на (є й вікни́на), вісі́мка, ві́стрия, волóх, гальвóвина, гепо́нути, гі́цати, голéндерський, грéбелька, гúтíрка, гúторити, дерев'яній, дерéн, димáрь, діду́сів, дільце, дільни́ця, дítвóра, дія́льний, дія́льність, дія́льно, дрохвá.

Ще більш відвічальним стає д. редактор за переклади і пояснення слів — чи то неправдиві, чи просто неповні, хоч і тут знов винен більше матеріал, яким він орудував. Подам деякі уваги до поодиноких слів. Отже: безпечне — не тільки значить „безопасно“, але й напевне (галицьке); бич — „1) палка“. Чи так воно? Приклад: „добрий бич запарив“. Отже в самого прикладу знати, що се не може бути палка, бо як палку можна запарити? Вежа — крім 3 значінь, є ще й: висока смерека (гуцульське). До везти є: везти москаля, але нема везти поа в рéшеті (збрехати на словіді); до вередувати дано 2 значіння: „перебирають (польск. wertować)?“ Приклад: „вередував дерево: чи більше сухого, чи більше зеленого“. Можна думати, що се не від wertować, а від rewidować... Окрім вечірна в Звенигор. пов. є вечéрня; так само крім віграбки є й вігребки; до віграшка не додано за віграшку, російське шута. Видаток не тільки: умолотъ, але й: расходъ. Є в Словнику викльовувати, а нема викльовуватися (про курчата напр.). Віпатрати не значить „выпачкать“, а „выпотрошить“ (курку, порося). Випорожнятися не тільки: опорожняють ся, але й: очиститъ желудокъ. Вісадок здається в числі єдиному не уживається, а тільки у множині. Та й обидва приклади,

особливо другий („товаришки мої давно повиходили заміж, а мене старости кидають на висадки“) свідчать про се. Витрушування не тільки: чистка печнихъ трубъ, а має й усі значіння глаг. витрушувати. Віджобоніти — є й віджебоніти. Відмірати ще має й 3-є значіння: по смерті лишати: напр. відумру тобі землю... Що до вісень = осінь, то такого слова напевне нема: се одна з невиправлених помилок в оригіналі писань Марка Вовчка, не зауважена редактором „Основи“. Вічко — нема в значінню віконечко в улїї. Гаразд ще уживаєть ся як привітання в Галичині. Гáркати — не тільки: картавить, а в усієї сили гукнути, викрикнути. Гибель не тільки: погибель, але й: множество (гибель людей було на базарі). Гиття не „крикъ для понуканія лошади“, а щоб вона звертала на право (те саме, що для волів: цабе). Гіцати (перш за все мусить бути й геца́ти, а друге не тільки: „подскакивать при їздѣ верхомъ“, а й як їхати возом, повозкою, то вона гецає. Правда, є далі гіцнути, але се „сов. в. від. гицати“. Глазкі — в Звєніг. пов. в фoрмі: Лазкі. Го́ден має ще й 3-є значіння: достоинъ („Ой не годеи пан Каньовський мене цілувати“). Головоїд = Людоїд? На жаль, прикладу не подано, то й не знати, чи не від слова „їсти голову“, тоб то: допекать, вѣчно пилить. Коло слова гололедиця стоїть лишень Вх. (Верхратський), а се слово в скрізь і на Правобережю. До слова гробовік зовсім не дано перекладу. Коло громовий є громовенький, а нема громовесенький („Де дощик громовесенький на той садок веленесенький“). Коло грудень, грудневий і жовтневий — стоїть: ноябрь, ноябрскій, сентябрскій. Се трохи чудно.. Можна собі вважати грудень чи за ноябрь, чи за январь — як кому подобаєть ся, але поки се особиста думка, поки про жадну календарну реформу не було чутки і грудень уживаєть ся з давніх-давен в Галичині (та й в російській Україні) в певному значінню, а власне — декабрь, то принаймні оговорити се треба, а не категорично ставити, що жовтневий — се сентябрскій, а грудневий — ноябрскій. Гусак ще значить: „мѣра жидкости“ ($\frac{1}{40}$ ведра) у Гуцулів (для горілки). Є ще вираз: „іти гусакá“, рос. гуськомъ. Глейт не тільки: поливо, половяний горщик, а й: охраний лист королівський або гетьманський. Гльогати не тільки: „жевать не глотавши“, а й: „клевать, долбить клювом“. Грос не тільки „стадо беременных“ овець, але й „дюжина дюжин разныхъ товаровъ“ в торговлі (напр. грос започі: 12 раз по 12 пасом). Двігати ся не тільки: двигать ся, трогать ся, а й „поднимать непосильную тяжесть“. І приклад, поданий д. Грінченком, як раз значить се останнє: „покинь, не двигай ся, аже сам не донесеш“. Десятка між иншим значить не тільки 10 рублів, а й 10 ринських (20 корон). До

слова двепь взято приклад з словом: дзелець-дзелень. До двигарі можна було взяти приклад в Шевченка: „І двигарі теленькають“ („Сон“). Обік слова До є між иншим до поги, а нема: до нащаду (Гал.). До слова доблагати взято приклад в Шевченка: „Благав Бога, щоб дівчину, хоч своєю (!) побачить“. Так колись стояло в „Кобзарях“, а тепер доведено, що: „хоч село“... Драпач ще значить зужитий віник, що не мете вже, а тільки драпає землю. До слова жалінья взято приклад з словом жалощі, і виходить, що до 1-го значіння слова жалінья нема зовсім прикладу. Коло жаль нема: жаль на кого (у Шевч.: „не жаль на злого... а жаль на доброго“). Правда, коло другого значіння слова жаль є приклад: „Жаль його та й на його“, але не одділено осібно. Живчик крім „р'язвий мальчикъ“ ще значить пульс. До слова жировлина взято приклад з словом: журавлина.

Є доволі слів-в-Словнику, що до них не подано прикладів, то не раз заходить непевність, чи дійсно мають вони те значіння, яке подано коло них без задокументовання. Знову таки тут редактор найменш винен. Але факт — фактом, і доводить ся ставити ся в непевність до значіння таких слів (та часом і до істновання самих слів), як от: Байда, відворотний, відпрядки, віківщина, вітряниця, возлюбя, гагакати, ганетьба, гаптувати стежку, гарикатися, гач, гаєння, гейкатися, гнилеца, гніздечко (в знач.: коконъ), головний (в знач. опасный), гомзатися, гризанина, гривнитися, гуляй — городіна, далека, двиг, держиво, джумига (можу засвідчити, що походить з рукоп. І. С. Левицького і записане в Васильківському повіті), двізнути, дибитися, діжкуватий, днівник (в значінню: загородка въ полѣ для скота), добрати хисту, добрання, добрина, доскоцький, достача, дрива дати, дусатися, жახати (в знач. вибухати полум'ям), желіпало, жерлича, жижель, жінва, жовтка, жовтожар, жолудовий.

Нарешті ще остають ся помилки, за які вина падає по части на редактора, по части на коректора. Як би там не було, а винотовую тут зауважені помилки та недогляди: 7, I, 29 картофеля; 8, II, 3 дивуєшся; 22, I, 22 бакаїстѣй; 26, I, 13 зн.: во родѣ; 26, II, 14 зн. вартушки (треба: ватрушки); 34, II, бацьнуты, 41, II, 1, безкритичност (-н); 44, II, 23 зн. покрыва; 60, I, 23 сходишь (= ть); 67, II, 14, блонника; 72, I, 25 туш (= тут); 78, I, 15, бованіти (= бовваніти); 79, II до слова богобоящій подано приклад з богобоязний; 87, I, 45, до слова борідка подано такий приклад, де слово борідка і не згадується; таке саме й на стор. 99, I з словом бриль; 93, II, 1 зн. еал (= а не[реносно]); 113, II, 12 зн. воды; 115, I, 27 зн. Musea (= Musea); 133, I, 8 зн. унадився, [не треба (.)]; 133, II, 12: куди не

підеш. то (= підеш, то); 158, II до слова видушувати приклад в словом видавити; 191, I, до слова висуватися приклад в словом виставлятися; 193, I, 11: прядіво; 195, I, 26 зн.: витряхивась (= ть); 211, I, 24 зн.: Па оддачі (= На...); 212, I, відерковий; 231, II, 12 зн.: підмостить; 266, I, 1 Суранс. (= Суражск.); 271, I ганіба = ганеба, а слова ганеба нема зовсім; 278, I габель = гамбель (треба гембель?); 278, II, 26 зн.: кричать (= ь); 285, I, 43 вопух (= лопух); 287, I, 4 вперед (= вперед); 292, II, глядко (= глядько); 296, I, 15 зн. говорив бы; 293, I, 18 зн. сядати (= сядати); 299, II, гойданка = 2) гойдалка, а проте гойдалка зовсім в Словнику нема; 300, II, 5 гóлик. Приклад: „Із волика не буде волика“ — десь в помилка; 314, I, 73 зн. горобінець (= горобинець); 315, I, 5 городи́ща (наголосу зовсім не треба); 317, II, 10 господарето (= ство); 320, I, 5 зн. висипає (= ав); 321, I, 10 зн. въ которю (= ую? ой?); 322, I, 7 гранить (= гранить); 323, II, 43 зн. гребліця (= гребліця); 324, II, 24 зн. грвчани (= гречани); 325, I, 11 зн. чаще (= чаще); 325, I, 9 зн. рибо (=риба); 326, I, 14 огорченіє (= огорченію): 327, II, 12 О, стрѣльбѣ (= О стрѣльбѣ); 328, I, 4 ждаши (= ждати); 333, I, 21 сердить (= сердито); 333, II, 10 зн. В мвне (= В мене); 336, II, 5 мужол (= мужом); 337, I, 22 зн. понець (= кінець); 337, II, 4 зн. гиківниця (= гаківниця); 343, II, 14 гусятник (= гусятник); 344, гущовина = гущавина. На гущавина в приклад, а гущовина нема. 347, I, 2 Гаришу (= Гариту); 347, II съ умысломъ раздражить (треба: съ умысломъ, раздражить); 347, II, 8 зн. укущенное (= укушенное); 350, I, 5 Эалиця (?); 354, I, 8 зн. нв дам (= не дам); 355, II, 12 давця (= давня); 361, дванадцятка; 363, дворяїн (= дворянин); 367, 6 зн. сердвнько (= серденько); 369, 22 зн. Дерей (= Дерен); 376, I, джиджулити (= джиджулити); 380, I, 5 зн. Яструбн (= и); 383, I, Дивувати, ную (= вую); 384, I, 10 полостая (= полосатая); 385, дитиня, няти (= няти); 387, I, 25, Дѣвшушкы; 392, I, Дінниця. Огорожа. I, 13, 76; 187 (автор? Шухевич?); 397, II, 20 зн. неребрехати (= перебрехати); 398, I, 19 зн. Спашь (= Спать); 404, II, 1, доору (= добру); 405, II, 24 Хорота (= хороша); 406, I, Доган (= Доган); 423, I, 5 допїтися (=пся); 430, I, 23 зн. досмалить (= досмолить); 433, I, 25, до сей горы (= поры); 433, II, 23 II. Дотикатися (= III. Дотикатися); 437, II, 14 пробу (= пробі); 437, II, 18 зн. Дошепати (= Дошептати); 438, II, 13 До штенту (= до штенту); 455, I, 14 жєнщинам (= ами); 458, I, 3 нажало (= ла); 470, II, 17 желані (= желаніє); 475, I, Жартъ, ту, м. Штука (= Шутка); 480, I, Жерельце (= Жерельце); 486, I, 12 зн. спасашн (= спасати); 486, II, 15 Зичити (= Зичити);

487, II, 14 Оолянувся (= Оглянувся); 488, I, Жійво (= Жійво); 489, I, 11 спотикати (= спотикати); 490, I, 25 Жадеп (= жаден); 490, I, 24 зн. Жовадк (= Жовдак); 490, I, 21 зн. грайше (= грайте); 491, I, 14 чисшу (= чисту); 491, I, 4 зн. подаєть (падаєть); 491, II, 3, прогврниць (= прогорниць); 492, II до слова Жур приклад: Мати жар (!) варила; 493, I, 11 зн. лежишь (= лежить). Нарешті ще дві помилки проти „Кобзаря“ Шевченка: одна — на стор. 329, I, до слова гробовище приклад: „Чума з лопатою ходила та гробовище рила, рила“. Треба — „гробовища“. Друга — на стор. 338, I, до слова гульвіса приклад: „З собаками та псарями їде пан гульвіса“. Треба — „їде“.

„Українсько-російський Словник“ В. Дубровського, під редакцією І. Стешенка зовсім инакше виглядає, як Словник під редакцією Б. Грінченка. Видавництво („Час“ у Києві) мало на увазі, як говорить в передмові, „допомогти тим, хто хотів би познайомити ся з українським письменством, але мало знає, або й зовсім не знає української мови“. Отже для того вибрано матеріал переважно з літературних творів і з таким наміром, „щоб у словник увійшли найбільш уживані або малозрозумілі слова“. „Ставлячи собі цілком практичне завдання, та бажаючи на меншому місці подати більше потрібних слів (курсив мій, В. Д.), ми взагалі не вміщали назв граматичних категорій та пояснення слів прикладами: для читача, якого ми мали на увазі, вони б мало й придали ся“.

Нарешті довідуємо ся, що крім літературних творів, „користували ся також словниками Поповича, Тимченка, Уманця і Спілки і першими двома томами Б. Грінченка“.

Отже перш за все мусимо сконстатувати, що в словнику д. Дубровського менш усього помітно тенденцію „на меншому місці подати більше потрібних слів“, бо принаймні якусь $\frac{1}{5}$ частину словника можна було б з користю і для видавців і для читача викинути — стільки як раз непотрібних слів понасажувано в ньому (не знаю вже, чи укладчиком, чи редактором). Ну чи не сміх читати в словнику, що вода буде вода? або до чого такі, як агєнт = агент? Може тому що се найбільш уживане? Але за те зовсім мало уживані і хоч дійсно „малозрозумілі“, та за те нікому в світі непотрібні, як от: алюрний, балмус, махляр (? — попсоване маклер“), п'яндіголова, роздрухувати, філенщики (= гвоздички), шварішвари (тоб-то „свита“). Невже се літературні слова і не вже їх потрібно пхати в практичний словник, де має бути тільки найпотрібніше? А тим часом, навіть тільки переглядаючи словник і не порівнюючи його з іншими, бачимо, що нема найзвичайніших слів, як от: балкувати, вододія, дівприслівник (дівприкметник єсть), ділимок (хоч

дільник є), до-ноги, жаліти (хоч жаліти є), заколесник (за те єсть галицьке: льоник), вик, истик, кендох, минувшина (за те є: минувшість!), покладки, послід (хоч є сумнівне: послід = результат, заключеніє), влѣчин (зате є: проступство!), чудесний (хоч є й: чудний і чудовий) і т. и.

Але коли нема потрібних українських, то за те доволі знайдеть ся слів польських, — не тих, що перейшли з польської мови до нас і стали у нас звичайними, а власне тих, що од них треба усіма силами одхрещувати ся, хоч би вони у кого й в письменників наших трапляли ся, як от: вагадло, виобразня, збуї, вмисел (= чувство), знакомитий, креденець, круш, лапівництво, ліца (= віжка), люзний, нарти (= укр. лещата), нацюрувати, обава, овшім, омільний, омільність, омиляти, офіцина, пальник, пірнік, повала, помник, привлащувати, псота, смуклий, спи жарня, стала (? = земля), материк. Тут вийшов куріоз: по польськи *ład stały* — буде материк, тверда земля, але само слово *stała* без іменника — нічого не виходить постійний, твердий, та й годі), тлук, трапунковий, троска, трѳскати, трѳскливий, тяглицість (= *ciągliwość*), уляглість (могло би бути по нашому: улеглість), умітний, умітність, упріймний, усособа (вдача), уфалість, фатиґа, фольгувати, фрасунок, хтівий, цвічити, шубравий.

Але всеж чи ті польські слова, чи оті „рарітети“ українські, що про них в горі вгадано, принаймні всеж деє істнують. Але в словнику д. Дубровського, під редакцією І. Степенка, знайдемо без мір без ліку слів яких ще нема в жадній мові. Власне таких слів найбільше в словнику. І характерно те, що поки є два томи Словника під ред. Б. Грінченка (до літери **О**), доти фантазія (не знаю чия: д. Дубровського, чи д. І. Степенка) значно уміркована, од літери **О** і до кінця алфавиту вона не знає границь. Отож і читаємо: вблагання, вдання (= удача), вживальний, виволанік (= забіяка), виховач, виховачка, вішуки, відповідник (= повиваний, оскаржений), вцілові (? = цѣльно), глядний (= зрительний), гудзикарь (а гудзик нема), доява, дратівля (= роздраженіє), духовництво (= духовенство, а духовний нема), жіночість (= женственность), забাগ (= вождєльіаіє; а забажати нема), забаяч, заблуд, заблудливий (= заблуждающій ся), завбачення (= провидѣніє), задів, васланка, захватний (= восторженний), захватність, збожниця, зборонець (= оборонець), збройовня (у Желєхов. = збройниця), звїса (= маятник, тимчасом у Манджури є: маховик); зводливість, вискодїл (= дивидент), зимнокровність, вламач (= нарушитель), вступлення (? = „наитіє“), кишеник (= карманщик), кохачковий (= любовний?), коштоспис (= смѣта. Хоч би вже кошторис!), краяльник, кривдівий, ість, ласолуб (= лакомка. Є справді: ласогуб),

літач, маховий (= „мгновенний“. Отже напр. читач знайде десь в книзі: „Махове колесо“ і зрозуміє, що колесо „многовенпе“), мережево, наймач, множня (зам. множица), напад (= начало), небак (= небожитель), неопвітний, ість, неспалений, ість (= неспараемый), неспогаданість, нечуваність, нічний (= ночний), обурливість, овічник, огнехвальство (= огнепоклонничество), огнищевий (= фокусный, центральный), окомір (? = глазомѣръ... Так паче інструмент який. По українськи: „на око“ = на глазомѣръ), оповістник, оправник, освідувати, освітник (= образователь), особіпа, осяга (= пространство), отян (? = телескоп. Очев. в румунськ. окіяч, що у Гуцулів перейшло в окоя), опетник, ошадничий (= сберегательный), Парижка (= Парижанка, в польського), паравити (= завѣдовать приходомъ), певняк, переобраз, перукарня, пиляр (= пильщикъ), писало (? = грифель), пихливість, плекатель (= опікун), підум (= мнѣніе), позичник, покон (? = начало. Очевидно од слова „зпокон вік...“), прибутковість, розв'язність (= развѣшность), рósкрад, росповсюдник, самітнік (а самітний нема), самозаховання (? = самосохраненіе), самоохвіра (? = самопожертвованіе), самоуправнення (= самоупаконеніе), самоускромлення (= самоукрощеніе), свинопство (? , а свинство нема), свідка (= свидѣтельница), світбудовник (= міростроитель), світоспоруца, ач (= міровданіе, міротворецъ), скликач, соглядальний, ість, ня, ач (= совершительный, ность, і т. и. А в иншому місці вже спогляданія в сьомуж значіні), сокирник (? = плотник), сопільник; далі ціла низка слів в додатком спів (рос. со): співземляк, співноручник, співстараник, співурядця (? = соправление)... Таким способом ідучи не далеко й до співнебога, співеестра.; спідничарка (? = мастерица юбокъ), сповідачка (= исповѣдница.. Але слова на ач показують активних осіб, отже сповідач (як і оповідач) — той, що сповідає, а сповідачка — виходить під у спідниці... Тим часом в гарне народне слово говільник, але в словнику д. Дубровського його, очевидно, нема); споживний (= потребительный. Значить „Потребительне Товариство“ — „споживне т—во“. Тим часом „споживний“ — такий, що його споживають.), спозаранок (? = раннее утро. Се в нарічя (спозаранку) та зробив ся іменник!), спокута (зам. покута), справниця (= зала суда). Може десь воно так і є, але треба пояснити де, бо як на російського читача, то се жінка справника, тіснодумство (зам. вузькодумство), товкун (? = рынок. Маб. тому, що в російський „толкуцій рынок“, „толкучка“), трунний (= „гробовой“. Напр. російське „гробовая тишина“ буде „трунна тиша?“), туббліца (= тувемка), утискач, хиття (= желаніе, хотѣніе), цвітостан, черевичник (? башмачник — зам. чоботарь, швець. Але нехай вже й черевичник. Але черевичниця?), черпач (= „черпальщик“.

А черпак нема), чобітки — червінці (? Се ніби то рос. „красные сапожки“); човновий, філіжанковий, яточний (= балаганний), шановник, шестіньоватий (= шестигранний), шестін (? = шестигранник. А між тим є: шестистінний, ик), штучництво, язвач (? = егоїст). Багатенько нових слів на ці: формальнощі, скупощі... Думаю, що й сих прикладів доволі — усього все одно не сила тут подати, та й потреби в тому не має.

Але й в тих словах, що вони існують справді, бачимо разячі помилки, за які не можна редакторови Словника пробачити. Бачимо: аляр замість алярм, веврик (а деж вевірка?), ведмедиця в значінню групи вір, що зветь ся Віз (то по російськи „Медвѣдица“), вилляти (зам. виливати. Форма вилляти неможлива, бо глаголи з приставкою ви мають наголос на приставці), вилім — не „надломъ“, а скорше „проломъ“; вчовпати — нема слова, хіба: розчовпати, вязати руку — абсурд, бо треба дві руки (одну чоловіка, другу — жінки) — отже руки; діскусіювати — зам. дискутувати, забудь — неможлива форма (є: на нє забудь), коливорот зам. коловорот, або коворот; небóжий — зам. небóжів, обійма зам. обійми, оплатка зам. оплата, охвіра (та й в інших словах непотрібне Жв та х зам. ф) зам. офіра (так само парохвія, пів хунта), перемирвати — зам. перемерзати, перетика — зам. перетик [у Шевченка: „у перетику (а не перетиці!) ходила по оріхи“], підгунтя (?!) — зам. підгунт, посмітюх — зам. посмітюха, посторонок — зам. посторонок, похипливий — зам. похопливий, присмак — зам. присмака, промога (?!) — зам. спромога, реведувати — зам. ревидувати, розгарадіяж (?!), саква — зам. сакві, свердло — зам. свердел, супорник — зам. супёрник, трібний (?!) — зам. потрібний; тякати (? є лишень на тякати); чоломкати (?!), шво — зам. шов; шкитильгати, штіб — зам. штиб; щадок (?) — зам. нащадок. Нарешті стрічаємо найзвичливіший (з степінь прикметника!). І таких слів можна б у словнику тисячі виказати!

Таке саме й з наголосами, напр.: ба́нтина, будуччи́на, випробова́ний, гризота́, деревня́, жлукта́ти, завбільшки, завви́шки, завда́вати, звідо́ження (зам. звідомлення — се слово в таким наголосом записав і подав вперше А. Крижський), во́кола, іме́нник, кладо́вище, мити́кувати, ові́мина, пѣлюстка, пильник, підме́т, ріше́нець, самоде́ржавець, свідчи́ти, схи́ляти, терли́ця, фарту́х, хопта́, це́бер.

Слова, в яких правопись хибна: байе́шник, бована́ти, бохуне́ць, брині́ти, виміньжува́ти, гальчи́ня (= галченя), гірський, гірло, ва́лім, зашари́тися, зляку́ (= з ляку), їкло і т. и.

Доволі слів не з таким або не тільки з таким значінням: Бурса — нема в значінню „пансіонъ“ (галицькі бурси); верхі́вень, верхі́вець

— верховий конь (?!). Тимчасом „верхівець“ — „всадник“; вивласнення (коли вже допустити таке слово!) — не значить „уничтоженіє собствениости“, а тільки „отобраніє собствениости“; вика — нема в знач. ростина; відступ не „отступленіє“, а „дистанція“; грудень — не так то вже рішучо значить „ноябрь“ (так само жовтень — сентябрь, листопад — октябрь, студень — декабрь): ще всеукраїнської ухвали на се не було, і даремне деякі автори вносять лишень плутанину; драгли не так то вже конче значить „желе“, бо се простісінккий „холодець“ (з свинини, риби); двірник — не тільки „дворник“, а ще на Буковині — вїйт, „староста“; друшляк не „металическое сито“, а головно глиняна велика миска з дірами, щоб одціжувати вареники, сир і т. п. (нім. durchschlagen), денунціювати — не подано головного значіння: доносити, заживність не „питательность“, а „богатство“; капиці — „отвислыя губы“. Се вже переносне значінне. А деж головне: „кожанная скрѣпа“ (чи як там!) коло ціпа...; кашкет — „киверь“. Дуже грішко, бо „кашкет“ — се картуз на кожному сільському парубкові; кобеля — „родъ корзини“. А „рыболовный снаряд“? кокарда — „бантъ“ (?!); мокляк „болотистое мѣсто“. А порожній горіх? нечитальний — „нечеткій, неразборчивый“. А може се і неписьменний? пацюк — „крыса“. А на Підгірю в Галичині висміяли б, коли б на шура сказав хто пацюк, бо там пацюк значить: пороса; попередник — „предшественник“, а на Полтавщині — „фартух“; поставець — „посудный шкаф“. Отже коли читач знайде у Гулака-Артемовського, чи Старицького „поставець кружляе по столі“, то нехай знає, що то по столі скаче „посудный шкаф“ (шафа з посудом); потеруха — „порошок“, а на Гуцульщині — „сифились“; пихва — „наконечник“ (?!); ровмисл — не „размышленіє“, а „умысль“, „обдуманное рѣшеніє“; Січ — „главный городъ запорожскаго войска“ — не дуже влучно; скарб, скарбовий — нема в значінню поміщицький, „економическій“; служебник — „служитель“. Се скорше „церковна книга“...; цурка — „солома, свернутая въ видѣ веревки для связыванія снопа“. Але се ж „перевесло“! (До „перевесла“ на своїому місті дано поясненіє: „связка для сноповъ“). Тим часом цурка зовсім не перевесло, а коротка паличка (палтик), котрою закручують міцно перевесло, бо голоруч сього так не зробиш; сотик — „полушка, грошъ“, так ніби се десь в Росії такі гроші водять ся; уділ — „удѣль“, а галицьке „пай“?; „чепіга“ — „ручки у плуга“. А деж те „співвїрья“, що звуть люде „чепіга“?; швайка — „шило“. Але швайка — швайка, а шило — шило...; ясла — „дѣсны“ (?!) Чи се поплутано ясна і ясла? ні, бачимо: ясло — „десна“ (хоч такого українського слова нема).

Вже й з цього доволі, думаю, знати, яку вартість (наукову) має словник В. Дубровського, під редакцією І. Стешенка. Досі звичайно говорило ся тільки про невдалі російські видання: „для хахловъ и такой Богъ бряде“, а тепер, виходить, що вже й хахли для москаля (а се найбільш для нього й Словник виготовлено) починають тим самим віддачувати. Що-ж, і то потіха...

В. Доманицький.

П. Парашкевовъ — Погребальнитѣ обичаи у българиѣ (Извѣстія на семинара по слав. филология, кн. II, 1907, ст. 371—410).

Парашкевовъ забираєть ся до інтересної теми не маючи попередників на тім полі і користуєть ся не лише друкованим матеріалом, але і своїм власним зібраним підчас фєрий в різних околицях Болгарії. Що крок подибуємо анальоїї до наших похоронних звичаїв, про які мимоходом скававши, знає автор дуже мало¹⁾, що хвилі трафляємо на сліди старинних вірувань, які доховали ся у відломках у усіх європейських і позаєвропейських народів.

Програма автора досить широка обіймає цілий час від занедужання чоловіка аж до покінчення усіх обрядів по його смерті. Матеріал ілюструєть ся примірами чужих вірувань і висновками студій иньших учених. Жаль лише, що автор за мало використував літературу і то не лише західно-європейську, але і славянську, і опер ся майже виключно на книжці Харузіна і на статях в Етнограф. Обзорїніи. Екскурсе про душу досить великий і подрібний виїшов би значно ліпше, як би автор мав нагоду крім статі Крауса бачити праці Тайльора, Ленґа, Пешеля, Карловича, Коха, Меуєра, Coland'a, Негеляйна і иньших, а вже що найменше статі в Zeitsch. d. Vereines f. Volkskunde, в Archiv f. Religionswissenschaft або хоть би в Краусовім Urquell, де уміщено між иньшим збірку матеріалів п. з. Der Tote im Glaube und Brauch der Völker (1898)²⁾. Так само і гарний розділ про унїрів набрав би більшої вартости, як би крім перестарілої книжки Афанасєва і недовкладної та в часті хибної праці проф. Леже, познайомив ся хоть трохи в такни річани як Гока, Die Vampyr sagen, Шеля, Die Volksglauben

¹⁾ Не знає приміром Трудів Чубинського ані статі Ленкого, Похоронні звичаї и обряды у нашего народа (Зоря, 1883, № 1), ані збірки Грінченка, Из уст народа, ані статі І. Біньковського, Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованіямъ простого народа (Кієв. Стар. 1896, IX).

²⁾ З новостий згадано статью Фр. Бейшляґа, Totenbräuche aus der Zeit der primitivsten Seelenkults (Beil. zur Allg. Zeitung 1905, IV, ст. 212 і д.).

im Bergischen an die Fortdauer der Seele nach dem Tode (Arch. f. Relig. W. IV, 305—337) і н. і використав і славянський матеріял, який певно значнійший, як те, що цитує Харузин¹). Так місто цитувати звідти дотичне місце про Словінців, ліпше було познайомити ся з статєю Fr. Wiesthaler'a: *Vikodlak in vampir sposebnim opirom na slov. bajaslovje* (Ljublj. Zvon. III, 1883); порадно було-б також кинути хоть трохи оком і на літературу найблизших сусідів і Хорватів і взяти до помочи хотьби основну працю Мілічєвіча, *Живот Срба сељака*, або часопись *Sbornik za život južnih Slovena*, де уміщено цілий ряд подібних студій, видавництво *Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* м. и. в статєю Лілека: *Ethnologische Notizen aus Bosnien und Herzegowina* (VIII) або хочби врешті невелику, але добру річ Вулетіча-Вукасовіча: *Самртни или погребни обичају* (Лет. Мат. Срп. 1899, т. 197). З тими претенсіями виступаю до автора лише тому, що він сам вийшов поза межу звичайного етнографа, а взяв ся до порівняної методи.

Сам матеріял дуже багатий, хоть зі спису літератури видаєть ся мені, що не усе було автором використане. Прогностиків наведено цілий ряд: звіврята грають у ньому велику ролю. Кілька сторінок присвячено похоронним плачам, а найбільшо місця звичаям по смерті²) і поглядам на душу по смерті. З „лопатками“ чи „свїченем“, себто забавами при мерци не стрічаємо ся тут, хоть иньші звичаї часто нагадуть наші; цікаво одначе знати, чи сей звичай таки дійсно незаний в Болгарії, хотяй подибуємо його не лише у карпатських Русинів в Галичині, на Буковині і на Угорщині, але також у Словінців (*Я щуржинскій, О погребальныхъ обрядахъ*, *Етногр. Обзор. XXXVIII, 1898*), на Угорщині (*Todtenrache bei den Hienzen*, *Ethnolog. Mitteil. aus Ungarn, IV, 178—9*), в Португалії (*Der Tote in Glaube und Brauch der Völker Urquell, 1893, ст. 206*), а навіть у тьв. диких народів (*Stoll, Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie, 1908, стор. 681*). *З. Кузеля.*

Heinrich Bebels Schwenke. *Zum ersten Male in vollständiger Übertragung herausgegeben von Albert Wesselski*. Монахів і Липськ, 1907. т. I, ст. XXVII+242; т. II, ст. 212, мал. 4°.

Автор виданих отут анекдотів, Гайнріх Бебель, уродив ся 1472 р.

¹) Дещо в літератури на ту тему наведено в моїй статейці в *Записках* т. 80 (Причинки до нар. вірувань з поч. XIX ст.).

²) При тій нагоді звертаю увагу на гарну книжку Петрака у, Кос'а, *Die Toten im Recht*, що появилася перед трома роками і не була у нас ніде занотована.

в невеличкій місцевості Юстінген у Віртембергії, як син заможного селянина, який своїм дітям умів дати виховане, коли молодший його син, Вольфганг, став 1506 р. магістром, потім доктором медицини, а в 1515 р. був деканом філософського факультету в Тібінген, а старший зднав собі славу як письменник. Г. Бебель вчив ся вразу в сусідних місцевостях свого села, але вже 1492 р. бачимо його в Кракові, де студіював гуманістичні науки та штуку. Літом 1494 р. був він уже в Базелі у Швайцарії, де й розпочав свою літературну діяльність, видаючи 1496 р. космографію свого краківського учителя, Лявренція Корвіна, яка була поясненем і введенем до космографії Птолемея. В 1496 р. покликано його на учителя поезики й реторики до Тібінген, де його учениками були Меляхтон, Штефлер, Стадіон і Брасікан. У тих часах заприятелював ся він із багатьма правниками, педагогами, духовними і вів широку переписку. В 1501 р. виголосив в Інсбруку промову до цїсаря Максиміліяна, яку опісля надрукував п. н. „Oratio ad regem Maximilianum de laudibus atque amplitudine Germaniae“, за яку дістав від цїсаря герб і титул поета laureatus. Коли в 1502 р. вибухла в Тібінген зараза і університет перенесено до Нагольд ти Дормштетен, Бебель не пішов чомусь туди і загалом більше не учителював мабуть. Що робив далі, невідомо, а навіть дата його смерти непевна. Умер десь коло 1518 р.

Г. Бебель належить до доволі плідних письменників. Я назву бодай кілька його праць, як: *De abusione linguae latinae*; *Ars versificandi et carminum condendorum*; *Apologia Henrici Bebeli contra Zoilum de stirpe sua* (видану за життя автора 4 рази: 1508, 1509, 1512, 1514); *Liber hymnorum*; *Triumphus veneris* — твір, звернений проти папи і кардиналів, попів, монахів та монахинь, схолястиків і надутих учених; і хоч як сильно він виступив він у сім творі проти духовенства, то одначе був дуже побожний чоловік (про що свідчить *Liber hymnorum*) і між духовними мав багато приятелів, які зрештою його сильній сатири признавали повну рацію. Написав також доволі багато віршів — тодішнім звичаєм уже латиною, при чім треба зазначити, що був дуже добрим стилістом. Нас интересують одначе дві його праці; се: *Pro verbis germanica collecta atque in latinum traducta* — одна зі старших і більших збірок пословиць, що містить їх разом коло 600. Вложено до неї дещо зі старших жерел і письменників, але переважна частина взята з народних уст. Друга його праця, се збірка фґацецій, опублікована перший раз 1508 р. разом із деякими іншими творами п. н. *Bebeliana opuscula nova et adolescentiae labores* — і передрукована опісля дуже багато разів. Самий латинський текст фґацецій видержав 21 видань (між иншим у роках: 1512, 1514, 1526, 1541, 1542, 1544, 1550, 1551, 1561, 1590, 1600) і се свідчить найліпше, як тодішні інтелігентні

верстви (бо лише вони читали по латинськи) любувалися в таких речах і зачитувалися в них. У німецькій перекладі не вийшло ні одно видане фацецій за життя автора, аж 1558 р. появилася перший анонімний переклад, тай то не дуже дотепний. Розуміється, що й німецьке видане здобуло собі популярність і було не раз передруковано.

Так само, як у пословицях, послуговувався Г. Бебель і при фацеціях старшими літературними жерелами (прим. старонімецькі поети, Бокачіо, Поджіо, Fabliaux, Cent nouvelles і ин.) та вибирав із них для себе, що вважав цікавішим і то або безпосередно, або посередно через своїх приятелів, які йому оповідали, що вчитали (прим. Поджія); але при тім багато черпав впросто із народних уст, що можемо нині дуже добре сконстатувати.

Всі анекдоти Г. Бебля поділені на три книжки: I містить 107 чисел; II — 149 чисел; III — 183 числа. Крім того додаток має 44 числа. Разом містить збірка Г. Бебля 483 анекдоти і як бачимо належить до найбільших і найбогатших. Читаючи ті анекдоти тепер, не один назве їх по німецьки: *derb und lasziv*, а навіть буде добачувати в них неморальність. Однак їх не можна оцінювати в теперішнього становища, бо то було б те саме, як би ми приміром хотіли назвати неморальними ті африканські племена, що ще нині ходять без усякого одія. Се не неморальність, але щось инше. Зрештою погляди на моральність не все і не всюди однакові тай не все постійні; вони змінюються також із життям і культурою чоловіка. В XVI ст. були інші відносини, як нині, інші вимоги, тому й анекдоти Г. Бебля читалися залюбки в усіх освічених кругах; читали їх і світські люди й духовні, мужчини і жінки, старі й молоді, і всі добачували в них лише жарт й сатиру, а еротичний елемент, коли й відгравав, то в кождім разі лише підрядну ролю. Нинішній читач робив би як раз навпаки. Правда, що деколи бувають ті анекдоти занадто рубашні, а представляючи нерав найнижші бруди людського життя, не викликають у читача естетичного задоволення; але через те, що в них порушуються найінтимніші відносини і погляди широких кругів, вони приносять багато цінного матеріялу не лише для фольклориста, але й історика культури. З сеї точки погляду треба оцінювати також ті народні пісні й оповідання, на які доси не зважано і аж в остатніх часах розпочато їх публікацію у виданнях, приступних лише ученим, а які колись були також власністю висших суспільних верств.

Г. Бебель не стоїть зрештою в Німеччині зі своєю збіркою одинцем. Уже перед ним вславився подібною збіркою Авґ. Тінґер, прокуратор констанцького єпископа, а небавки по нім Яків Фрей зі своїм „*Gartengesellschaft*“ та Михайло Лінденер. Подібнаж збірка Фльорентійця Джованні Франческа Поджіо Браччоліні, що перший раз появилася

ся коло 1470 р., стала голосна в цілій тодішній Європі.

Що збірка Г. Бебля має вагу для фольклористів, видно хочби з того, що деякі поміщені в ній анекдоти, знані також між нашим народом. Я зазначу тут ті, які завважав при читаню:

К н. II, ч. 21: Гість не їсть малої риби, поданої йому, але розмовляє з нею тихцем, а запитаний про причину, відповідає, що його батько втопив ся і що від більших риб може про нього розвідати ся.

„ ч. 41: Мужик обіцяє святому таку тяжку свічку, як вів, з яким застряг у болоті, коли йому pomoже звідти видобути ся, але опісля зменшав її.

„ ч. 50: Баба передає подорожному, що буцім то йде до раю, одіж і гроші для свого помершого чоловіка.

„ ч. 56: Як мужик відступив у пана свої буки Жидови.

„ ч. 90: Як чоловік бив лїниву жінку, а вона оправдувала ся, що „нічого не робить“.

„ ч. 104: Як Жидівка замість сподіваного Месії вродила дівчину.

„ ч. 112: Як піп із дяком ворожили для прожитку.

„ ч. 144: Як теля зіло чоловіка.

„ ч. 147: Як баба пропонує панови пообіймати кобилу, аби повеселїйшала.

„ ч. 148: Як піп уродив теля.

К н. III, ч. 43: Як селяне стріляли в рака, не знаючи, що то за біда така лабата й вусата.

„ ч. 95: Дівчина журить ся, де свиню привяже, що гнала, як ляже в хлопцем.

„ ч. 106: Як Циган запричащав ся хрином і сказав: О солодкий Боженьку, який ти гіркий!

„ ч. 115: Як стрілець перенїцював вовка.

„ ч. 137: Притча про вічність (монах і пташок).

„ ч. 139: Молодожон діставши в місяць по вінчаню сина, закупує 12 колісок, аби мати на цілий рік, бо надїєть ся, що кожного місяця таке буде.

„ ч. 167: Як п'яний не міг розвіжнити, звідки пливе вода.

Саме виданє А. Весельського анекдотів Г. Бебля дуже гарне, попереджене не великою, але інструктивною передмовою про автора та важне тим, що видавець подавав до кожного анекдота багату західно-європейську літературу, а з деяких рідких видань попередруковував навіть аналогічні тексти, через що улекшив кождому працю, хто хотїв би слїдити літературну історію якогось сюжета. Лише ціна виданя трохи

ва висока (32·40 кор.).

В кінці належить іще згадати, що в тім самім році вийшло в Липську мале, скорочене видане анекдотів Г. Бебля п. н. „Deutsche Schwankzähler des XV bis XVII Jahrhunderts. Heinrich Bebels Facetien, herausgegeben von Karl Amzain“, як другий том бібліотечки, видаваної віденським фольклористом др. Ф. С. Кравсом п. н. „Historische Quellenchriften zum Studium der Anthropophyteia“. Видане містить доволі широку передмову, в якій подано простору біографію Г. Бебля та короткі біографійки Я. Фрея і Мих. Лінденера, як також відомости про так звану „Zimmerische Chronik“, пересипану доволі густо анекдотами в роді Г. Бебля. Як видане скорочено, видно з того, що в ньому поодинокі книжки містять ось по кілька анекдотів: I — 32, II — 24, III — 37, разом 93, отже менше, як найменша книжка повного видання. Оба видання нумеровані, друковані як „Privatdruck“ „nur für Gelehrte bestimmt“, тому й не кожному приступні.

Вол. Гнатюк.

Наукові розвідки й статі в справозданнях українських середніх шкіл у Галичині за рр. 1903/4—1907/8: Жіночі школи (львівські й перемиські)¹⁾.

Ст. Рудницький — Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах (Звіт дирекції українського прив. жіночого семінара у Львові, за рр. 1903/4—1904/5)²⁾.

Ст. Кархут — Коротка історія заснування української прив. жіночої гімназії СС. Василянок у Львові (Звіт дирекції української прив. жіночої гімназії сс. Василянок у Львові, за рр. 1006/7).

Ол. Бережницька — Гімназія як середник вишого образования жіноцтва (ibid.).

Е. Макарушка — Граматика Мелетія Смотрицького (історично-критична студія) (ibid. за р. 1907/8).

Ів. Мануляк — Причинок до рістні Карпат ч. I. (Звіт дирекції ліцея українського Інститута для дівчат в Перемишлі, за р. 1904/5).

Ол. Целевич — До релігійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1616—1674 (ibid. за р. 1905/6).

¹⁾ Див. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. LXXXVI. Огляд наукових розвідок і статей у справозданнях вищих шкіл буде подано в дальшій книжці.

²⁾ „Звіт дирекції укр. прив. жін. семінара у Львові“ за рр. 1905/6—1907/8 — не вийшов.

К. Чайківський — Дещо з музикальної акустики (ibid. за р. 1906/7)¹).

„Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах“ проф. Ст. Рудницького — се проєкт, поглибити практично географічне знання в учеників середніх шкіл географічними екскурсіями. Автор подає план й інструкції для таких екскурсій.

„Коротка історія засновання української прив. жіночої гімназії сс. Василянوک у Львові“ проф. Сп. Кархута подає історію перших заходів коло в'організовання першої укр. прив. жіночої гімназії у Львові (15 цвітня — 4 вересня 1906 р.). Основателем сеї гімназії, а тепер її директором, є власне сам автор.

„Гімназія як середник висшого образования жіноцтва“ Ол. Бережницької — кілька заміток на тему потреби середньої освіти для жінок.

Історично-критична розвідка проф. Е. Макарушки п. з. „Граматика Мелетія Смотрицького“ складаєть ся з трьох частин: I детальний опис граматики М. Смотрицького з 1619 р., порівнянне її в виданнями з 1648 і 1721 рр. (ст. 1—40); II жерела згаданої граматики (ст. 40—50); III її вплив на літературну мову у східних і полудневих Славян (ст. 50—55). Що тикаєть ся першої частини розвідки, то тут замітимо, що спеціального видання („першого“ — як гадає автор) граматики М. Смотрицького з 1618 р. (Вильно) зовсім нема. Перше її виданне вийшло в Евю 1619 р. і така дата стоїть на першій заголовній карті згаданої книжки; вістка про виданне з 1618 р. (Вильно) пішла з того, що у першій виданню з 1619 р. крім одного заголовка з датою 1619, є в середині книжки (по „Учителемъ школьнымъ авторъ“) іще другий заголовок з датою 1618 р.²). І коли у королівській бібліотеці в Празі, як каже автор, є справді примірник згаданої граматики з датою 1618 р., то се, зовсім певно, дефектний примірник з 1619 р. До жерел, якими користував ся Смотрицьквій при писанню своєї граматики, крім тих, на які звернули вже свою увагу інші дослідники, отже граматика Івана Дамаскина зглядно Діоніза Тракійського, Ляскаріса, Константина

¹) Наукова розвідка: О р. Авдикович — Огляд літературної діяльності Олександра Кониського (ibid. за р. 1907/8) — була вже обговорена нами у звязку з того-ж автора „Критичним розбором оповідань Ол. Кониського“ (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі, за р. 1907/8) в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. LXXXVI.

²) И. Каратаевъ, Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. С-Пет., 1883. Т. I (1491—1652), ст. 349 (Сборникъ отд. русс. языка и слов. имп. Акад. Наукъ, т. XXXIV, № 2). Таке подвійне датованне зустрічаєть ся також в інших наших стародруках.

Фільософа, Адельфотес, буквар Л. Тустановського, граматика А. Богсрича, автор додає ще: латинську граматику Меляхтона (той сам цитат в латинського поета Еннїя як приклад на те саме синтактичне правило в Меляхтона й Смотрицького) і граматику Бзуїта Альвареда (деякі правила в неї переклав Смотрицький дослівно). В останнім розділі вчисляє автор всі видання й перерібки граматики Смотрицького в Росії, південній Славянщині, а навіть на Заході в протязі XVII—XIX ст.¹⁾.

„Причинок до рістні Карпат ч. I“ проф. І. Мануляка повинен бути ширше обговорений у „Збірнику матем.-прир.-лік. секції“.

5 документів до історії „релігійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1615—1674“ подає в перемиського мійського архіву проф. Ол. Целевич: 1) уніятський еп. Крупецький позиває „адміністраторів“ та „прокураторів“ якихсь брацтв за те, що вилонлюють ся з під його юдісдикції (р. 1615). Справа оперла ся аж о сойм, одначе король всі спірні справи присудив у користь Крупецького, загрозивши його противникам „карами, означеними державними законами“. Відклику від засуду короля не було; для православних, які присуд короля вважали несправедливим, лишила ся одна тільки дорога — боронити своїх прав силою. Ілюстрацією до сього служить дальший документ з р. 1617 — жалоба, внесена до суду слугою Крупецького, Фільоном Черкавським, що висланий єпископом оглянути церкву за Сяном, застав її отвореною, а коли він в імени свого пана запротестував проти сього, якийсь Петро Курбачек (певно православний) потурбовав його. Два дальші документи з рр. 1633 і 1657 дотикають справи недопускання православних до ніяких урядів, мійських рад й ин. Православні пожалували ся королеви; отже король Володислав IV звертає увагу старосєннєського й війтівєського уряду та мійської ради, щоби від сеї пори така практика устала і щоби православні не стрічали перепон. Та королївські декрети, особливо Володислава IV, не багато помагали. Потверджує се позов із 1657 р., в яким 5 православних кушнірів та 3 купців жалують ся перед магістратом на товаришів торговельного цеху за кривди, які терплять православні в сій інституції. Останній 5-тий документ із 1674 р. вказує на випадок, як Поляки-колятори використовували свої права на користь унії.

„Дещо з музикальної акустики“ проф. К. Чайківського — поцуклярно-науковий реферат про гармонічні тони, Пітагорейську скалу, консонанцію й диссонанцію.
Ів. Кривецький.

---

¹⁾ Роввідка проф. Е. Макарушки вийшла також окремою відбиткою (Львів, 1908).

Мин. Торг. и Пром. Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими въ промышленныхъ заведеніяхъ, подчиненныхъ надзору фабричной инспекціи за 1905 годъ, Спб., 1908, ст. 30+435.

Не зважаючи на те, що промислове жите Росії в 1905 р. носило цілком ненормальний характер, не зважаючи на те, що повсякчасні страйки примушували підприємців по кілька разів припиняти діяльність своїх підприємств, — число нещасливих випадків з робітниками протягом цього року не тільки не зменшилось, а ще зросло як абсолютно, так і відносно. Так, у київськiм фабричнiм окрузі абсолютне число нещасливих випадків виносило: р. 1902 — 3.344, р. 1903 — 4.091, р. 1904 — 4.001, а р. 1905 — вже 4.096. Так само в харківськiм фабричнiм окрузі число нещасливих випадків виносило: р. 1902 — 4.586, р. 1903 — 6.690, р. 1904 — 11.109, а р. 1905 — вже 13.094. Ще значніше зросло відносне число нещасливих випадків. Так, у київськiм окрузі на 1.000 робітників припадало нещасливих випадків: р. 1902 — 17·3, р. 1903 — 20·8, р. 1904 — 21·5, а р. 1905 — вже 21·8. Так само в харківськiм окрузі на 1.000 робітників припадало нещасливих випадків: р. 1902 — 22·6, р. 1903 — 32·5, р. 1904 — 58·5, а р. 1905 — аж цілих 67·0.

Переходячи до аналізу даних про нещасливі випадки в 1905 р. у тій частині, в якій вони належать ся до України, ми знаходимо картину мало відмінну від тої, яку малює перед нами статистика нещасливих випадків за попередній 1904 рік. Абсолютні цифри мають такий вигляд. Усього підприємств під доглядом фабричної інспекції на Україні (9 губерній) було в давiм році 2.419, на яких працювало 235.444 робітників обох полів. На категорії сі робітники поділялись так: дітей — 1.377 муш. і 727 женщ., підлітків — 14.574 муш. і 6.154 женщ., дорослих — 175.494 муш. і 27.075 женщ. Нещасливих випадків з ними робітниками всього трапилось 10.031, причім у групі дітей нещасливих випадків трапилось в 47 муш. і 26 женщ., у групі підлітків — в 550 муш. і 31 женщ. та в групі дорослих — в 9.095 муш. і 282 женщ.

Таким чином, переічно по Україні на кожних 1.000 робітників припадало 42·55 нещасливих випадків, тоді як по цілій Росії сей коефіцієнт виносить тільки 32·0. Окремо між мущинами й женщинами на Україні коефіцієнт нещасливих випадків поділяв ся в 1905 р. так: на кожних 1.000 робітників мушци припадало 45 нещасливих випадків і на кожних 1.000 робітниць женщин — 10 нещасливих випадків. Таким чином, працю робітників мушци на українських фабриках і заводах можна вважати в $4\frac{1}{2}$ рази небезпечнішою, ніж працю женщин.

Із поодиноких українських губерній числом нещасливих випадків

визначаєть ся Катеринославщина, де за даний рік трапилось 4.522 нещасливих випадків або коло половини всього числа нещасливих випадків на Україні. Се й цілком природно, бо, хоча Катеринославщина й уступає иншим укр. губерніям в боку числа підприємств і робітників, але зате там розвинені найбільш небезпечні для робітників промисли: гірничий і металургічний. Далі, великим числом нещасливих випадків визначаєть ся Херсонщина (2.246 вип. на 28.939 роб.), що, очевидно, також пояснюєть ся значним розвитком гірничого (Криворозький залізорудний басен) і металургічного промислів у сій губернії. З решти губерній одна тільки Харківщина дала більше тисячи нещасливих випадків, а саме 1.739 випадків. Що ж до решти українських губерній, то число нещасливих випадків у них порівнюючи незначне. Так, Київщина з своїми 62.087 робітниками (maximum для україн. губ.) дала всього 816 нещасливих випадків, Поділе — 299 вип., Чернігівщина — 222 вип., Волинь — 123 вип., Таврія — 37 і Полтавщина — 34 нещ. випадків.

Причини, від яких трапились нещасливі випадки, дуже різноманітні. Найбільше нещасливих випадків (2.233) трапилось від ручної нагрузки й вигрузки, піднімання, переноски й перевозки ваги. Далі йдуть нещастя від виконавчих механізмів в двигунах (2.075 вип.), нещастя від ручних інструментів і неудоконаленого внарядя — молотів, сокир ваступів, кирок, ломів і т. и. (1.8882 вип.) та від горючих, їдких, отруйчатих річей, газів, парів, розплавлених металів і т. и. (1.075 випадків). Менше 1.000 випадків дали такі причини: перекинуті, завалені й підрубані предмети й будівлі — 707 нещ. вип., падіння в висоти, в підмостків, драбин, падіння в льохи, ями то-що — 388 вип., переїзд екіпажами, возами й т. д. — 306 вип., ліфти, елеватори, крани то-що — 302 вип., передачі й приводи — 228 вип. Менше ніж по 100 нещасливих випадків дали такі причини: залізнодорожні нещастя, переїзд вагонами та ин. — 52 вип., виконавчі механізми без двигунів — 49 вип., двигуни — 37 вип., парові котли, паропроводи, апарати нагрівані паром, вибухи то-що — 36 вип., звірі (товчки, удари, укуси і т. и. — 11 вип.) і вибухові речі, вибухи пороху, динаміту то-що — 8 вип. Нарешті, від невідомих причин сталось 639 нещасливих випадків.

Минаючи дуже цікаві самі по собі відомости про поділ нещасливих випадків між окремими місяцями, днями тижня й годинами доби, ми тут на хвилину зупинимо ся на даних про наслідки нещасливих випадків, бо се питання має інтерес не тільки теоретичний, але й практичний. Виявляєть ся, що в усіх нещасливих випадків, що трапились у 1905 р. в українськими робітниками, тимчасовою нездатністю до праці скінчилось 8.720 випадків, постійним неповним каліцтвом (неповна постійна нездатність до праці) — 1.261 випадків, смертю — 61 випадків і постійним

повним каліцтвом — 8 випадків. Невідомо чим скінчилось 48 випадків.

Останні цифри викликають дуже великі сумніви в докладности офіційної статистики. А ргіогі неможливо допустити, щоб на території 9 губерній в досить розвиненою промисловістю велико-капіталістичного типу за цілий рік було на смерть покалічено тільки 61 робітників, а покалічено навіки — лише... 8 робітників. Єдиний висновок, що впливає в знайомости з сими куріозними цифрами, зводить ся до того, що, очевидно, не про всі нещасливі випадки в фабричну інспекцію надсилають ся відомости. Таким чином, і загальну цифру нещасливих випадків, виведену нами на підставі сього видання для України (коло 10 тисяч), треба вважати значно низшою проти дійсности.

В рецензованім виданні знаходимо ще відомости про час слабування покалічених робітників, про поділ нещасливих випадків між поодинокими галузями промисловости, про вік покалічених то-що. Але се вже сфера „чистої статистики“, й тому за сими відомостями відсилаємо охочих до самого джерела.

М. Геєтер.

Видання й статі обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1908: Записки Українського Наукового Тов. в Кїві

Літературно-Науковий Вістник

Діло

Рада

Руслан

Буковина

Учитель

Економіст

Нива

Бжолa

Наука.

Б. Романовъ — Смердїй конь и смердъ, 1908.

П. Голубовскій — Интересный юридическій случай конца XI вѣка, 1907.

Н. Петровъ — О новооткрытой кїевской монетѣ XIV вѣка, 1908.

Р. Gałkiewicz — Z archiwum Drohobycza, 1906.

А. Стороженко — Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовскаго, 1906.

— Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами, 1906.

І. Левицкій — Городъ Путивль, 1902.

— Историческое прошлое города Сумъ, харьковской губерніи, 1905.

C. Hallendorff — Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704, 1908.

W. Tokarz — Pierwsze dezyderaty szlachty galicyjskiej, 1908.

А. Петровъ — Предѣлы угрорусскої рѣчи въ 1773 г. по офіціальнымъ даннымъ, 1909.

П. Заболотскій — Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ поваго времени, 1908.

К. і Т. Mokłowsy — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej, 1907.

Словарь української мови, збір. ред. журн. „Кіевская Старина“, I, 1908.

В. Дубровскій — Українсько-російський Словник, 1909.

П. Парашкевовъ — Погребальнитѣ обычаи у блъгаритѣ, 1907.

А. Wesselski — Heinrich Bebels Schwenke, 1907.

С. Рудницкій — Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах, 1908.

С. Кархут — Коротка історія засновання української прив. жіночої гімназії СС. Василянук у Львові, 1907.

О. Бережницька — Гімназія як середник висшого образования жіноцтва, 1907.

Е. Макарушка — Граматика Мелетія Смотрицького, 1908.

І. Мануляк — Причинок до рістні Карпат, 1905.

О. Целевич -- До релігійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1616—1674, 1906.

К. Чайківскій — Дещо з музикальної акустики, 1907.

Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими въ промышленныхъ заведеніяхъ за 1905 г., 1908.

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinskyj-Gasse, 17.

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXVII (Geschichte, Archäologie. Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorično-filozofičnoj sekcyj) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Teil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569), VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jhrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4·50, VIII u. IX B. 4·50. Bd. X—XI 4·50 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.

2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.

3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhd., — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergelurt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr. IV Band: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien — 3 Kr.

4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.

5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.

6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

7. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt I Bd. Preis 3 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekcyj), enthaltend: Bd. I und IV eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Konyskij, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Teil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Literatur von Michael Dragomanov (Zweiter Teil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowačkij, Preis 7 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämtliche Werke von J. v. Fed'kovič, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke, 1A Teil, Preis 3 Kr., 2 Teil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abteilungen, jede

Bde XXI—XXII enthalten: St. Ljudkevyč, Galizisch-ruthenische Volksmelodien, T. I—II . . . . . à 6 Kr.

Bde XXIII XXIV enthalten: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. II, Hefte 1—2: Djity—Pjatj) . . . . . 7 Kr.

2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I. Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Cernyhiv, Die Korporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Teil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Teil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Teil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr. Bd. X (enthält Abhandlungen über anthropologische Messungen des ukrain. Volksstammes Huzulen, samt XII Taf. und 1 Karte, über die Kleidung der Bojken (samt XXXII Taf.) und 5 neue Aufzeichnungen von ukrain. Hochzeitsbräuchen und Liedern).

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen. N. 1—36 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Ringplatz, 10 vorrätig.